

Tadija Pejović

MOJE
USPOMENE I
DOŽIVLJAJI
1892. - 1919.

Prva knjiga

Beograd, 1978.

Recezeni: Strahinja Damnjanović, profesor gimnazije u penziji Živojin Tovarović, učitelj u penziji

Izdavač prvog izdanja i autor:
Tadija Pejović
Beograd, Stojana Novakovića 35

*Prevalio osamdeset leta,
Preživeo svakojake muke,¹
I došao do pravog saznanja:
Život ljudski večito je plakanje.
Sa plačem se rađa i umire;
Pri rađanju plače ko dolazi;
Pri umoru plače ko ostaje.
Pevanje je plakanje bez suza.*

¹ Ove su misli posledice moga životnog iskustva. One su, može biti, odavno negde od nekog zapisane. T.P.

Predgovor

Ova knjiga sadrži moje uspomene i doživljaje koje sam proživio i preživio od svoga rođenja 1892. do 1919. godine. I ako imam nameru da objavim uspomene i doživljaje do današnjih dana svoga života, odlučio sam da, za sada, objavim samo ovaj period.

Prvi razlog tome je što ovo doba predstavlja period vrlo važnih istorijskih događaja u kojima sam, manje ili više, aktivno učestvovao i koje sam sa naročitim interesovanjem pratio.

Drugi je, pak, razlog, što su se ovi događaji dešavali pre šezdeset i više godina, a koji su današnjoj omladini manje ili više poznati, no neće biti na odmet da bude o tome detaljnije obavještena.

Kroz ovu knjigu, današnje generacije, kao i sve one koje za njima dolaze, upoznaće se, donekle, o životu i radu ondašnje generacije, kao i njihovom interesovanju za nacionalne, društvene i državne probleme.

U ovom vremenskom periodu odigrali su se sudbonosni istorijski događaji, a naročito, od 1903. do 1919. godine. To je vreme pripreme Srbije za izvršenje pijemontskog zadatka, kao i samo njegovo izvršenje, koje je okonačno 1. decembra 1918. godine, stvaranjem države Srba, Hrvata i Slovenaca - odnosno Jugoslavije.

Drugi deo mojih uspomena i doživljaja, ako ne budem stigao da objavim, moći će to učiniti moji mnogobrojni đaci, ukoliko za shodno nađu.

Pri izlaganju pojedinih događaja u kojima sam aktivno učestvovao, starao sam se da ih izložim onako kako su se stvarno dešavali i kako su ostavili utisak na mene bez uveličavanja, kako u pozitivnom, tako u negativnom smislu. Za izlaganje ovih događaja, najviše sam koristio svoje zabeleške, kako mirnodopske, tako i ratne.

Da bi čitalac pravilno shvatio i protumačio sve što je u knjizi izloženo, mora se preneti vremenski, psihološki i politički u ono doba. Dakle, sve ondašnje događaje treba posmatrati iz ondašnje perspektive.

Čitaocu će, možda, mnoge stvari izgledati kontradiktorne sa današnjim. To nije nikakvo čudo jer su onda bile druge vremenske, društvene, psihološke i političke prilike.

Svaka generacija predstavlja sponu između prošlosti i budućnosti. Dužnost je svake generacije da obeleži ljude i događaje svoga doba, radi predaje potonjim naraštajima. Treba dobro rasvetliti prošlost, da bi budućnost bila što bolje obasjana.

Naročitu zahvalnost dugujem profesoru i direktoru gimnazije Strahinji Damnjanoviću i učitelju Živojinu Tovaroviću, svojim ratnim drugovima i pripadnicima "Legedarnom bataljonu 1300 kaplara". Oni su pročitali ceo rukopis i učinili korisne primedbe.

T. Pejović

PRVA GLAVA

1. Detinjstvo u selu Drači

O mome detinjstvu nema ništa naročito da se zabeleži. Rođen sam 2. po starom, odnosno 15. novembra po novom kalendaru, 1892. godine u selu Drači, nedaleko od Kragujevca (10 km.). U mom matičnom izvodu rođenih piše da sam deveto dete, ali mi je majka govorila da sam deseto i poslednje dete. Stoga su me zvali "Velikin istresak".

I u jednom i u drugom slučaju, broj dece nije bio za potcenjivanje. Matematički izraženo, broj dece moga oca i majke bio je 10-e, gde je e nula ili jedan.

S obzirom na ono vreme, može se reći da je toliki broj dece u jednoj seljačkoj porodici bio normalan. Dosta se rađalo, ali je dosta i umiralo. U stvari, ostalo je na kraju nas petoro: tri brata: Radonja, Nikola i Tadija (ja) i dve sestre: Milena i Milica. Moj otac zvao se Živan, a mati Velika. Otac je imao još tri brata: Vladimira, Pantu i Dragutina. Da li je bilo sestara, ne sećam se. Vladimir, Živan (moj otac) i Dragutin živeli su u selu kao zemljoradnici, a Panta je otišao u vojsku i bio je oficir. Penzionisan je kao artiljerijski pukovnik. Ded po ocu zvao se Stanislav, a baba Anica, koja me je držala prilikom krštenja (kako je zapisano u mom izvodu rođenih).

Pejovići su doseljeni iz Crne Gore. Ali se ne zna tačno iz kog su kraja jer ima Pejovića na više mesta u Crnoj Gori.

Nisam zapamtio ni dedu ni babu po ocu. Majka mi je iz sela Cerovca (selo na putu između Kragujevca i Topole). Po pričanju oca i majke, ded po ocu bio je dugo godina predsednik Opštine Drače. Umro je dosta mlad, imao je oko 50 godina.

Kada se porodica ženidbom braće Vladimira, Živana i Dragutina umnožila, onda je kuća postala tesna, i moj otac, sa najviše dece, odelio se od braće. Veliki broj male dece, koja se rađaju i umiru, radne snage malo (samo otac i majka), a kuću treba iznova kućiti. Moj ded po majci iz Cerovca bio je dosta imućan i pomagao je moga oca i majku.

Majka Velika
3-9-1922

Kada sam se ja rodio, moj najstariji brat Radonja imao je 20 godina, a sestra Milena 18 godina. Momak za ženidbu i devojka za udaju. Grdno su se ljutili što me je majka rodila. Sestra Milena naročito se ljutila i govorila je majci: umesto da ženiš sina i udaješ kćer, ti rađaš decu. Ocu nisu ništa smeli reći. Majka je prvo stidljivo ćutala, ali je docnije reagovala govoreći: videćete vi, ko će biti moj "Tanja". Majka me od milošte zvala "Tanja".

Pored ostaloga, pričala mi je kako je trebalo svinje da me pojedu. Jednom prilikom ostavila me da spavam u kolevci u dvorištu kuće i otišla na izvor da donese vode. Izvor je bio podalje od kuće u dolini. Kad se vratila, vidi svinje kako idu po dvorištu i riju. Uplašena, pojuri kolevci, kolevka prevrnuta. Okrene kolevku, ona prazna. Nedaleko od kolevke, u travi, vidi zamotuljak sa pelenama, pritrči i nervozno pogleda da li sam u pelenama i da li sam živ. Međutim kaže da sam ja spavao. Svinje samo prevrnule kolevku i oterale malo dalje od mesta gde je bila, a mene ostavile na miru. Kada se uverila da sam čitav, sela je na travu da se

povrati od velikog uzbuđenja. Docnije je to ušlo u anegdotu, i kad sam već odrastao, svi su me zbog toga zadirkivali i govorili: šteta što te nisu svinje pojele.

Kad sam poodrastao (od tri godine pa naviše), išao sam sa nekim od braće ili sestara u polje da im pomažem oko čuvanja stoke (ovaca, goveda, svinja). Kad nastane sezona bostana (dinja, lubenica) i grožđa, onda sam morao biti preko dana u bostanu i vinogradu i paziti da neko ne dolazi da kida bostan i grožđe.

Bostan i vinograd bili su udaljeni od kuće pola sata pešačkog hoda. Bili su na istoj parceli. U vinogradu je bila i koliba gde se noću i spavalo. Preko noći spavao je u njoj otac i čuvao bostan i grožđe, a ja sam bio "pudar" preko dana. Pudar je bio čovek koji čuva vinograde od krađe za vreme zrenja grožđa. Pudar znači čovek koji pudi (tera) decu koja ulaze u vinograd da beru grožđe. Docnije sam i ja spavao zajedno sa ocem u vinogradskoj kolibi. On je izjutra rano ustajao i odlazio na rad, a ja sam ostajao dalje da spavam. Preko dana sam sedeo u vinogradu i pazio da neko ne bere bostan i grožđe. Još tada sam se izvežbao da, po zvuku, pri kucanju prstom, ocenim da li je jedna lubenica zrela ili ne. To mi je davalo neku samopouzdanost.

U blizini našeg vinograda bilo je seosko groblje. Preko noći uvek se čulo neko zveketanje po groblju što me je jedno vreme plašilo. Mislio sam da su vile, veštice i vampiri koji igraju po groblju. Međutim, to su bile staklene flašice od lekova, koje su visile na mrtvačkim krstačama i barjacima. Običaj je bio da se, na mrtvačkim krstačama i barjacima pokojnika, stave sve kutije i flašice od lekova koje je pokojnik upotrebljavao. To je služilo kao dokaz da je za pokojnika sve učinjeno za vreme njegove bolesti. Flašice su pri duvanju vetra udarale jedna u drugu ili u krstaču i barjak, i tako odavale zvuk koji je noću naročito zastrašujuće odjekivao. I pored očevoг ubеđenja da nema u groblju nikakvih vila, veštica i vampira, dosta je vremena prošlo dok sam se ja u to uverio.

Od svoje pete godine postao sam stalni čobanin stoke (ovaca, goveda). Većinom sam čuvao ovce jer su goveda bila u ograđenoj livadi. Kao čobanin pleo sam šešire od pšenične slame. Za njih je trebalo izabrati belu, zdravu i suhu slamu podesnu za pletenje. Za taj posao sam se toliko izvežbao, da sam imao kupaca na pretek. Taj sam posao obavljao sve do velike mature i on mi je bio jedan izvor prihoda.

Kao čobanin počeo sam da sviram u frulu (sviralu). Moj brat Nikola, stariji od mene 10 godina, počeo je kao dete da svira u frulu. Docnije je i sam pravio frule i prodavao. Tako sam i ja kao dečko imao uvek frulu na raspoloženju i počeo da sviram. U sviranju frulom toliko sam napredovao da sam često puta morao da sviram na seoskim skupovima i saborima. Želeo sam da sviram na harmonici ili violini, ali do tih instrumenata nisam mogao doći. Posle velike mature prestao sam da sviram i u frulu.

Sve do dolaska u osnovnu školu, glavno mi je zanimanje bilo čuvanje stoke i obavljanje drugih seoskih radova vezano za moje godine.

2. Osnovno školovanje u selu Drači

Moje osnovno četvorogodišnje školovanje nije bilo normalno. Umesto da pođem u školu sa sedam godina, ja sam pošao sa devet. Sam polazak u školu bio je karakterističan. Jedan moj brat od strica imao je sina Životu koji je bio mlađi od mene dve godine. Kako su nam kuće bile blizu to smo nas dvojica bili stalno zajedno, bilo kao čobani, bilo u slobodnom vremenu. Kad je Života napunio sedam godina, on pođe u školu. Moj otac nije imao nameru da me daje u školu, jer nema ko da čuva stoku (ovce i goveda). Moja dva starija brata Radonja i Nikola svršili su osnovnu školu (tada je bila četvorogodišnja osnovna škola u Srbiji).

Brat Nikola pohađao je prvi i drugi razred gimnazije u Kragujevcu. Ali u drugom razredu padne iz jednog predmeta i ne pojavi se na popravnom ispitu, već napusti dalje školovanje i vrati se u selo. To je uticalo da me otac ne upisuje u školu. Ali ja sam zavelo Životi što ide u školu. Ne zbog učenja, već zbog igre sa decom za vreme školskog odmora. Kad se zašlo malo dublje u jesen i kad su poljski radovi u selu maltene prestali, ja sam imao slobodnih dana. Tada bih ja išao u školu i čekao u dvorištu da đaci izađu sa časa na odmor, pridružio im se i igrao sa njima.

Jednog dana spazi me učitelj Dragoljub Lazarević i upita: "Šta ti radiš ovde?"

Ja mu odgovorim: "Došao sam da se igram sa đacima". On mi tad reče: "Uđi u moj razred da ne zebeš, vidiš da je hladno". Kada se čas završio, rekao mi je: "Ti si sada đak i svakog dana redovno da dolaziš u školu".

I tako sam postao đak prvog razreda osnovne škole 1902. godine i to sa punih devet godina.

Moj otac, kao i ostali članovi porodice, nisu se protivili čak su se i radovali, pogotovu što dolazi zimsko doba i da nema poljskih radova. Sestra Milja revnosno me je spremala svako jutro za školu, iako ona nije učila osnovnu školu, jer je tih dana majka bila u selu Vučkovići, u gostima kod moje udate sestre Milene, da joj nešto pomogne. Otac nije davao žensku decu u školu. U to doba, veoma retko su se davala seoska ženska deca u školu. Uostalom, i otac i majka su bili nepismeni.

*

* *

Osnovna škola u Drači spada među najstarije škole u Srbiji posle prvog ustanka. Ona je najpre radila u manastiru Drači. Ima podataka da je u manastiru obavljana pismenost još pre 1726. godine, a oko 1830. proradila je prva narodna (osnovna) škola. Docnije je 1856. godine podignuta lepa parterska zgrada za školu u blizini samoga manastira, koja i danas postoji, ali ne služi za školu, jer je sazidana u selu druga zgrada.

Manastir Drača nalazi se van sela u jednoj kotlini između planina Rujevice i Bogosavljevice. Njega je obnovio ili podigao 1735. godine ober knez kragujevački Staniša Marković Mlatišuma. Mlatišuma je poreklom iz Crne Gore iz Bjelopavlića. U manastirskom dvorištu nalazi se crkva. Po izvesnim podacima

Mlatišuma je 1735. godine obnovio manastir Draču.²

Tada je bio običaj da đaci sa učiteljem idu u crkvu svake nedelje i većeg praznika na liturgiju. Đaci su tako bili izvežbani u pevanju crkvenih pesama, da su mogli odgovarati na liturgiju.

Kako u prvo vreme u okolini sela Drače nije bilo osnovnih škola, to su u nju dolazili đaci iz okolnih sela udaljenih i po dvadeset kilometara. Deca iz tih sela su noćivala u školi. Sa zidanjem školskih zgrada u obližnjim selima, đaci su se osipali iz dračke škole. Ali u vremenu od 1902. do 1906. godine, za vreme moga školovanja, bilo je đaka iz dosta udaljenih sela, koji su preko nedelje i noćivali. Mi smo ih zvali "noćevc".

U to vreme osnovna škola u Drači imala je dva učitelja: Vladimira Markovića i Dragoljuba Lazarevića, koji su bili rodом iz Drače, i jednu učiteljicu: Leposavu Milojković iz obližnjeg sela Desimirovca. Vladimir Marković i Leposava Milojković stanovali su u školskoj zgradi, a Dragoljub Lazarević imao je svoju kuću u samom selu Drači. Vladimir Marković, kao najstariji učitelj, bio je upravitelj škole. Svi ovi učitelji bili su veoma spremni u stručnom i pedagoškom pogledu.

U školi je vladala velika disciplina i strogost. Kazne su bile zatvori i šiba prutom. Mnogi hoće sada da predstave te kazne kao grube i nehumane. Međutim, to nije bilo tada tako. Ove kazne sprovedene su tako da su ipak imale pozitivno vaspitno dejstvo na đake.

Nastava je bila celodnevna, ali se ranije završavala kako bi deca iz udaljenih sela mogla za vreme dana stići svojim kućama. Đaci su nosili sa sobom hranu za ručak. Svaki je đak imao po dve seljačke torbice: jednu za knjige, a drugu za dnevnu hranu.

Rad u školi je bio vrlo intenzivan i solidan. Učitelji sa potpunim kvalifikacijama u stručnom i pedagoškom pogledu. Pored stručne spreme, vladali su izvanredno opštom kulturom. Učiteljske škole u Srbiji bile su na zavidnoj visini i davale elitne učitelje.

*

* *

U osnovnoj školi isticao sam se. Prvi razlog je bio svakako što sam bio stariji dve godine od svojih klasnih drugova, a drugi, što sam, kao stariji, ozbiljnije shvatao rad u školi. Isticao sam se u računu jer mi je to bilo, nekako, najbliže i najlakše. Nisam mnogo voleo narativne predmete, ali sam ih ipak sistematski učio.

U doba mog osnovnog školovanja nisu postojali nadzornici osnovnih škola. Ali su, na kraju školske godine, u svaku osnovnu školu dolazili izaslanici Ministarstva prosvete - "revizori" - čija je dužnost bila da provedu određeno vreme u školi, ocene rad učitelja, i podnesu izveštaj Ministarstvu prosvete. Ti su izveštaji služili kao ocene učitelja. "Revizori" Ministarstva prosvete bili su profesori gimnazije iz najbližih varoši u kojima su postojale gimnazije.

² Ž.M. Marinković, Letopis manastira Drače

*
* *

Kao uspomene na svoje osnovno školovanje, pomenuću nekoliko događaja koji su na mene ostavili nezaboravan utisak.

*
* *

Dan 29. maj po starom kalendaru 1903. godine bio je sunčan i topao. Pravi prolećni dan, koji već nagoveštava leto. Mi đaci, osnovci, kao i obično, krenemo rano izjutra u školu, jer je škola podalje, u blizini manastira. Usput se sačekujemo da ima nas više u grupi i tada smo veseliji. Vreme polaska od kuće nismo znali, jer je retka seljačka kuća koja je imala časovnik. Glavno je da smo u školi u 8 sati kada počinje nastava. Voleli smo uvek da stignemo ranije, naročito kad je lepo vreme, radi igranja u školskom dvorištu do početka nastave. Kada je školsko zvonce zazvonilo, ovoga dana mnogo docnije nego obično, pojavio se na vratima škole upravitelj Vladimr Marković sa rečima: "svi đaci da uđu u najveću učionicu". U hodniku školske zgrade stajali su učitelj Dragoljub Lazarević i učiteljica Lepasava Milojković i upućivali nas đake u određenu učionicu.

Ulazeći u učionicu, mi smo se među sobom pitali šta će sada biti. Verovali smo da je neko od nas đaka napravio nešto što ne pristoji đacima, te će sad učitelji to da izvide i odrede kaznu, koja će svima đacima da posluži kao pouka,

*
* *

O ponašanju đaka vođeno je strogo računa, kako u školi, tako i van škole. Kako su đaci dolazili u školu i vraćali se svojim kućama po grupama, prema mestu stanovanja, to je za svaku grupu bio određen po jedan đak iz grupe, koji ima da obaveštava učitelja o ponašanju ostalih đaka u putu, a eventualno i kod kuće. Ti redari, kako su se zvali, bili su većinom stariji dobri đaci sa primernim vladanjem. Svaki je redar morao tačno da obaveštava učitelja o ponašanju pojedinih đaka u svojoj grupi. Ti redari su se menjali. Bilo kako bilo, disciplina je bila velika kako u školi tako i van škole.

*
* *
*

Kad su svi đaci ušli u određenu učionicu, ušli su i svi učitelji. Poze učitelja su bile malo neobične, odnosno nesvakidašnje. Upravitelj škole je stao na katedru i rekao: "Deco, noćas su poginuli kralj Aleksandar i kraljica Draga. Danas nema rada u školi. Idite svojim kućama. Sutra dođite u školu". Mi đaci izašli smo čuteći iz učionice i uputili se svojim kućama. Pri prolazu kroz školsko dvorište, nije se čuo nijedan radostan i uobičajeni uzvik đaka: nema danas škole. U drugim prilikama, kada se desi da nema rada u školi, a radni je dan, onda su ispoljavali glasno svoje radosno raspoloženje.

Ovaj događaj je na nas čak neobično delovao, iako nismo znali ni njegov smisao niti njegov značaj.

Neposredno sa đacima izašli su i učitelji iz školskog dvorišta i uputili se u pravcu Opštinske kancelarije. Opštinska kancelarija nalazila se prema mojoj kući sa druge strane jednog potočića. Kad sam stigao kući primetim da je opštinsko dvorište puno seljaka. Tada su i učitelji prispeli. Gotovo svaki domaćni (starešina domaćinstva) iz sela došao je da se obavesti o događaju, iako su seoski radovi u punom jeku. To je bio dokaz da se naš celokupan narod jako interesovao za državne poslove. Pogibija kralja i kraljice nije privatna stvar jer je kralj bio simbol države.

Istina je da tada nisam bio toliko svestan da uvidim značaj interesovanja srpskog naroda za državna pitanja. Ali mi je sve to bilo docnije mnogo jasnije. Tada sam samo kao dečak instinktivno osećao prema raspoloženju koje je vladalo u narodu.

Još od prvog i drugog ustanka kao i u ratovima 1876 - 1878. godine, srpski narod je aktivno učestvovao u oslobođenju od turskog ropstva i stvaranju srpske države, i to kako sa ljudskim žrtvama, tako i sa materijalnim sredstvima. Karađorđe i Miloš su bili izabrani za vođe naroda. Može se reći da su oni bili prvi među jednakima. Iako diktatori i apsolutisti, naročito Miloš, osećali su i slušali glas naroda. Karađorđe je uvek sazivao narodnu skupštinu, kad su bili u pitanju državni poslovi. On je bio izvršilac narodnih želja i interesa. Sam knez Miloš, kao neograničeni diktator i apsolutista, osluškivao je glas naroda. Čak je bio i svrgavan od naroda sa državnog kormila.

Sve su ovo bitni dokazi o interesovanju i budnosti srpskoga naroda za državne probleme.

Sećajući se ovoga utiska iz detinjstva i svih istorijskih zbivanja, danas dolazim do zaključka da je svaki građanin Srbnje, bez obzira na različitost političkog ubeđenja, imovnog stanja, položaja u državi i drugih mnogobrojnih ličnih interesa, bio pravi državotvorac. Za njega nije postojao kult ličnosti, ni kult partije, niti kult ličnog režima, već samo kult naroda i otadžbine. Narod i Otadžbina iznad svega.

To se docnije sve više potenciralo i potvrđivalo.

*
* *

Kao uspomenu na osnovno školovanje u Drači, ostale su mi naročito u sećanju školske svečanosti. Sve škole u Srbiji, počev od osnovnih pa do univerziteta, imale su školsku slavu Svetog Savu. Za tu proslavu vršene su velike pripreme. Spremani su đачki programi koji su se sastojali iz horskih pesama, recitacija, pa i pozorišnih komadića. Sale su kićene zimzelenim drvećem. Ceremonijal proslave sastojao se iz sećenja slavskog kolača, pozdravnog govora upravnika škole i izvođenja a pripremljenog programa. Toj proslavi prisustvovali su i đачki roditelji. Posle toga bio je u samoj školi zajednički ručak učitelja, đачkih roditelja i đaka. Trpeza je bila obilata jelom i pićem koje su doneli đачki roditelji. Posle ručka bilo je veselja, pesma i igranka. Tom prilikom skupljani su od prisutnih dobrovoljni prilozu u novcu za školu. Te priloge narod je obilato davao.

U ovo vreme o osnovnim školama vodilo je računa Odeljenje za osnovnu nastavu u Ministarstvu prosvete. Ono se staralo o svim osnovnim školama u Srbiji, o normalnom izvođenju nastava kao i o svim drugim školskim potrebama. Učitelji su imali stalnost i nisu bili izloženi političkim nezgodama. -Ali su svoju dužnost besprekorno i dostojanstveno obavljali u svakom pogledu. Pored školske nastave, koja je bila na zavidnom nivou, mnogo se obraćala pažnja na stvaranje karaktera kod dece. Oni su za sve vreme školovanja pripremali duhovno decu za izvršenje misionarske dužnosti Srbije, tj. za oslobođenje naših naroda od turskog i austrougarskog ropstva i stvaranje zajedničke države. To je bio i osnovni program Srbije koja deca nose još iz svojih roditeljskih kuća. Sve školske kljige pisane su u tom duhu.

*
* *

Po samoj svojoj koncepciji, učiteljska škola je bila u mogućnosti da vrši izbor đaka i to u njihovo najranije doba. Ona je primala, po konkursu, đake posle svršena četiri razreda niže gimnazije i nižeg tečajnog ispita (male mature)³. Izbor je bio strog u pogledu ućenja u školi, u pogledu zdravlja i u pogledu smisla za pevanje i muziku. Školovanje je trajalo četiri godine. Siromašniji đaci su imali "blagodejanje" (mesečna novćna pomoć) i druge pomoći. Neki su imali i ceo internat. Stoga su u nju odlazili najbolji đaci, pogotovu siromašniji, jer je tada školovanje bilo vrlo skupo. Nastavnici učiteljskih škola su bili sa punim kvalifikacijama. Čak i sa doktorskim titulama.

U školi je postojala đачka družina u kojoj su prikazivani i kritikovani razni radovi đaka iz proze i poezije. Prikazivani su i prevodi kada su tretirali pojedina aktuelna pitanja u svetu. Diskusije su bile vrlo žučne -

upravo omladinske. Vrlo često su u dnevnim redovima ovih sednica figurisali i ,pojedinu društveni problemi ondašnje Srbije. Nisu postajale formalne partijske organizacije, jer je bilo zakonom zabranjeno đacima srednjih i učiteljskih škola baviti se aktivno politikom. Ali je gotovo svaki đak imao jasno svoje političko gledište na društveno uređenje. Izražavanje svojih misli na sednicama bilo je potpuno slobodno i bez bojazni, jer je bila potpuna sloboda štampe od 1903. godine. Iako je svaki imao svoje političko ubeđenje, svi su bili složni, i to bez izuzetaka, da treba Srbija da se pripremi i duhovno i vojnički za izvršenje svoje pijemontske dužnosti - oslobođenje i stvaranje zajedničke države.

Obrazovanju učenika u učiteljskim školama, kao i u svima drugim školama u Srbiji, davan je jugoslovenski karakter.

Po završetku školovanja, novi učitelji su konkursom raspoređivani po mestima gde su bili potrebni. Oni su išli sa najvećim zadovoljstvom u mesto opredeljenja, bilo po gradovima, bilo po najzabačenijim selima. Ono što su dobili u svojim roditeljskim kućama i što su naučili u školama prenosili su na svoje đake, kao i na građane sela i varoši. Oni su bili u neposrednom dodiru sa narodom i tako su imali najveći uticaj na njega. Svojim radom u školi i van škole u mestu boravka, postizali su veliki ugled i priznanje u narodu, bez obzira na političku pripadnost. To nije ni čudo, jer su to bili ljudi iz samog naroda i poznavali dušu naroda. Mnogi su zavoleli sredinu u koju su prvi put došli, pa su proveli ceo život, ostavši tu i kao penzioneri.

Koliko je cenjena uloga učitelja u vaspitavanju omladine i naroda, videće se iz nekoliko karakterističnih rečenica iz govora kralja Petra, održanog 6. avgusta 1903. godine na godišnjoj skupštini učitelja.

Tom prilikom je, između ostalog rekao⁴ : "Gospodo moja, vi ste vaspitači omladine. Kakvi budete vi, takva će nam biti i omladina, biće nam onakav i narod i njegova budućnost... Potrebni su nam jaki moralni karakteri, snažne vrline. Bez toga nema napretka, nema zdrava života. Sve je prividno, lažno izveštačeno... Gledajte da odnegujete narodu svome poštene i karakterne članove društva"...

Što se tiče politike u vezi postojećih izbora, rekao je: "Ne budite pri izboru zaslepljeni partijci, već birajte po čistoj savesti i uverenju. Ne naturajte nikom svoje mišljenje. Svako neka bira slobodno po svojoj uvidavnosti. Nemojte nikoga silom goniti da glasa gde ne voli, niti se svetiti jedan drugom. Ne treba da bude u narodu paljevina, tuče i nasilja. Ja bih voleo da vidim pravu volju naroda. Sve ste se tužili da nemate dosta slobode. Pa, eto, sad ste potpuno slobodni, pazite šta ćete i kako ćete."

³ To su đaci današnje osmogodišnje osnovne škole

⁴ Dokumenta o učiteljskom nacionalnom radu u prošlosti. Beograd, 1936. godina, strana 9.

DRUGA GLAVA

3. Gimnazijsko školovanje u Kragujevcu

Kad sam završio osnovnu školu u selu Drači, postavilo se pitanje moga daljeg školovanja. Pri nastavljanju školovanja seoske dece, po završetku osnovne škole, glavnu je reč imao učitelj u dotičnom selu. On bi pozvao roditelje onih đaka koji žele da im deca nastave dalje školovanje. Tom prilikom bi kazao svakome roditelju mišljenje o njegovom detetu u pogledu daljeg školovanja ili davanja na neki zanat, ne insistirajući da roditelj prihvati njegovo mišljenje. Seljaci su, pak bili vrlo predostrožni u pogledu slanja svoje dece na dalje školovanje, bojeći se da ne bude uspeha u školi, pa da se vrate natrag u selo. Obično su takva deca bili rđavi radnici u selu. Kad bi učitelj rekao nekome seljaku da njegovo dete može da nastavi dalje školovanje, on bi manuo glavom i rekao: "Gospodine učitelju, ako mi se vrati kući, ja ću ga tebi poslati, pa ti muči muku sa njim, jer taj više ne ore i ne kopa u mojoj njivi". Obično je bilo tako, ali je bilo i izuzetaka. Oni koji su svršili neki razred gimnazije pa se vratili u selo najčešće su radili u seoskim opštinama kao pisari (ćate). Moram da napomenem da moj stariji brat Nikola, koji je proveo dve godine u gimnaziji u Kragujevcu (prvi je razred završio, a u drugoj godini imao je na kraju godine popravni ispit na koji nije došao), bio je vrlo vredan i revnosan zemljoradnik u selu. On nije napustio školu zbog nerada i nesposobnosti za školu. Naprotiv, bio je po prirodi bistar i duhovit, a radne navike je imao izvanredne. Domaće prilike su bile veoma nepovoljne za vreme njegovog školovanja. Bilo je dosta sitne dece koja su se rađala i umirala. Od nas desetero, petoro je umrlo, koje ja nisam zapamtio, jer sam bio najmlađi. Radne snage malo, ekonomsko stanje slabo. Sve je to učinilo da je on morao da napusti dalje školovanje, što je i moj otac uvideo. Prema njegovoj prirodnoj bistrini i izvanrednoj radnoj navici, velika je šteta, po mome mišljenju, što se nije dalje školovao. Moj najstariji brat Radonja, koji je bio dvadeset godina stariji od mene, bio je takođe bistar i vredan. On je važio kao veoma ugledan domaćin u selu. Vrlo često je uziman za porotnog sudiju u sudovima. O njegovom daljem školovanju nije moglo biti in reči. Seoski je običaj da najstariji sin preuzme očeve poslove, tj. najstariji sin je u neku ruku "prestolonaslednik".

Kada sam 1906. godine završio osnovnu školu, trebalo je rešiti pitanje mog daljeg školovanja. Učitelj škole Vladimir Marković je, pri završetku školske godine, razgovarao sa roditeljima dece koja dolaze u obzir za dalje školovanje. Posle tih razgovora, ispostavilo se da ima nas oko deset kandidata za gimnaziju. Pošto se tada polagao prijemni ispit za upis u gimnaziju, on je nama održao jedan kratak kurs iz gradiva koje se polaže na ispitu.

Uspeh đaka na prijemnim ispitima iz pojedinih osnovnih škola bio je, u stvari, uspeh njihovih učitelja. Pre polaganja podnose se prijave, posle čega se napravi raspored polaganja. Kad smo došli na polaganje ispita, meni je saopšteno da ne mogu da polažem ispit, jer ne mogu biti primljen u gimnaziju zbog godina. Zakonom o srednjim školama bilo je regulisano do koliko godina može đak da se upiše u gimnaziju. Imao sam više jedan mesec i petnaest dana. Ja sam rođen 15. novembra 1892. godine. Međutim, da sam rođen 1. januara 1893. godine bio bih primljen. Ovako neočekivano iznenađenje veoma je mučno delovalo kako na mene, tako i na moje drugove. Ovo je naročito uzбудilo našeg učitelja. On se odmah obratio direktoru gimnazije za obaveštenje. Direktor mu objasni da je to po zakonu, i da on ne može da uradi ništa što je protivno zakonu. Jedini je izlaz da se napiše molba Ministarstvu prosvete. Ako ono odobri prijem, onda će me on primiti za polaganje ispita.

Direktor objasni učitelju kako treba napisati molbu. Posle nekoliko dana stigne odgovor iz Ministarstva prosvete da, po zakonu, ne mogu biti upisan u gimnaziju. Tada su nastale lične intervencije u Ministarstvu prosvete uz ponovnu molbu. Međutim odgovor je opet bio negativan, ali sa napomenom da privatno polažem prvi razred gimnazije pa ako položim, onda će me primiti u drugi razred. Dakle, zakon je bio zakon.

Svi moji drugovi iz sela, koji su se prijavili za upis u gimnaziju položili su prijemni ispit. Naš učitelj je bio zadovoljan, samo mu je bilo žao što se nisam i ja pojavio na prijemnom ispitu. Rezultat naših ispita predstavljao je njegov rad.

U takvoj situaciji mi nije ništa drugo preostajalo, nego da se spremim i da, na kraju školske godine, u mesecu junu 1907. godine, polažem privatno prvi razred gimnazije. Ja sam to shvatio vrlo ozbiljno. Bio sam u stalnom dodiru sa mojim drugovima iz sela, koji su pohađali prvi razred gimnazije. Od mog rođaka i najbližeg komšije u selu Živote prepisao sam školski raspored časova, i po njemu svakog dana naučio ono što su oni prešli u školi. Tako sam sistematski radio preko cele godine, čak su me drugovi, koji su pohađali školu, često puta pitali za mnoge stvari, naročito iz matematike. Od Drače do Kragujevca ima 10 km. Đaci su stanovali u selu i išli svakog dana u Kragujevačku gimnaziju. Kada nastupa zima, onda su stanovali u Kragujevcu po privatnim stanovima. Obično po dvojica u jednoj sobi. Kad su moji drugovi iz sela stanovali u Kragujevcu i ja sam sa njima bio, da bih bio u stalnoj vezi sa radom u školi. Kada je došlo vreme polaganja ispita, u junu 1907. godine, samo sam ponovio školsko gradivo i pošao na ispit.

Ceo ispit se obavio za jedan dan i to 9. juna 1907. godine. Uspeh je bio takav da je iznenadio profesore, pogotovu kad sam im pokazao da sam se sam, bez ičije pomoći, spremao za ispit. Ispitu je, pored predmetnih nastavnika, prisustvovao i sam direktor gimnazije Milivoje Simić. On me je ispitivao, iz srpskog jezika. Kad je završio ispit, direktor mi je odmah saopštio da sam položio ispit. Nije bilo potrebno savetovanje komšije, da li sam položio ispit ili ne. Tom prilikom mi je rekao: "Ti sada imaš pravo da se iduće školske godine upišeš u drugi razred gimnazije kao redovan đak".

Ova me rečenica naročito obradovala. Čuvam originalno svedočanstvo o svršenom prvom razredu gimnazije školske 1906/1907. godine. Ono je izdato u Kragujevcu 12. juna 1907. godine, br. 592 sa potpisima direktora gimnazije, Milivoja Simnća, i razrednog starešine, Milana K. Petrovića, profesora. U svedočanstvu piše da sam privatno polagao ispit iz prvog razreda gimnazije.

Dalje moje školovanje u nižim razredima gimnazije (drugi, treći i četvrti razred) bilo je normalno. Nisam mnogo polagao na ocene, ali sam se trudio da imam takve koje su mi omogućavale da, kao đak siromašnih roditelja, primam "blagodejanje" (mesečna stipendija) i druge pomoći od škole.

Ovom prilikom napomnem da nisam nikada, ni kao đak, a docnije kao nastavnik, polagao mnogo na ocene. Ja sam uvek cenio stalan i solidan rad, pri čemu ostajem i danas, posle 57 godina neprekidnog rada sa omladinom u školi.

*
* *

Kako za školovanje u Kragujevcu nisam dobijao od kuće dovoljno sredstava za život, to sam morao davati časove iz matematike pojedincima i grupama. Tada su se u školi radili pismeni zadaci iz matematike svakog meseca. Pored pismenih zadataka radio sam zadatke sa čitavom grupom đaka, kao i sa pojedincima. To mi je bio dopunski prihod za život i rad u školi: Obično sam preko dana davao časove drugima, a za sebe sam noću radio.

*
* *

Događaj koji je na mene, kao i na svakoga Srbina iz Srbije, frapantno delovalo, bila je aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, oktobra meseca 1908. godine. Ovaj događaj jako je uzbudio Srbiju i ceo srpski narod. Tada su nastali protestni zborovi i mitinzi protiv tog akta širom cele Srbije. Mi, gimnazisti u Kragujevcu, celu nedelju dana nismo išli na predavanja. Dolazili smo izjutra u školu i odmah svi izlazili na ulicu i zahtevali rat protiv Ausgro-Ugarske. Često puta su spoljna vrata na gimnaziji bila zatvorena, ali smo mi iskakali kroz prozore. Povorkama đaka pridruživala se i masa sveta sa sviju strana. Jednoga dana održan je veliki protestni zbor u centru Kragujevca, kod ondašnjeg "krsta". Zboru su prisustvovali svi đaci srednjih škola, državni službenici iz Vojnotehničkog zavoda i celokupno građanstvo Kragujevca. Radnje su bile zatvorene i državna nadležstva nisu radila. Na zboru je održao govor profesor gimnazije Živojin Vidanović, koji je svojim govorom tako naelektrisao masu, da je sa zbora upućen apel Srpskoj Vladi u kojoj se traži rat protiv AustroUgarske. Đaci, kao i drugi omladinci, prijavljivali su se u

masama za dobrovoljce.

Srpska Vlada je bila na velikoj mucu da umiri razjareni srpski narod. Ogorčenje naroda je dostiglo vrhunac kad se saznalo da su velike sile, pa i Rusija, u koju su polagane nade za pomoć, dale saglasnost da Austro-Ugarska aneksira Bosnu i Hercegovinu pod izgovorom da tome narodu da "slobodu i izvuce ga iz turske nevolje i bede".

Pogranične trupe na Drini, Savi i Dunavu prema Austro-Ugarskoj bile su pojačane rezervistima. Tada se u narodu pojavila pesma:

"Sad moj dragi, haj, haj,
sad moj dragi, ju haj, haj,
sad moj dragi na Drini,
na straži."

Vrlo je interesatno, kako događaj nađe odjeka u našem narodu. Ovaj je događaj predstavljao ozbiljnu opomenu Srbiji i srpskom narodu na opasnost koja im pretila od germanske rase. Ovo je bila početna faza likvidacije Srbije i celokupnog srpskog naroda, radi ostvarivanja velikog germanskog sna: prodiranje na istok (Drang nach Osten). Srbija je bila jedina prepreka prodiranju germanske rase na istok

*
* *
*

Tada su Srbija i srpski narod uvideli u kakvom se položaju nalaze, uklješteni između dve neprijateljske sile, Austro-Ugarske i Turske, koje su sistematski radile na tome da Srbiju politički i ekonomski oslabe, a srpski narod upropaste i iskorene. Za svakog Srbina bilo je jasno da će uskoro doći do rata sa Austro-Ugarskom. Stoga je bilo potrebno pripremiti se za odsudne istorijske događaje koji će nastupiti. Opstanak i razvoj Srbije uslovljavali su oslobođenje i razvoj svih naših naroda pod Austro-Ugarskom i Turskom.

Od ovog momenta Srbija udvostručava energiju i priprema narod za predstojeće događaje. U svim školama, počev od osnovnih do univerziteta, omladina se priprema duhovno. Pored duhovne pripreme omladine, osnivaju se sokolska društva u svim većim mestima, čiji su članovi omladinci svih kategorija (đaci svih škola, radnici, kalfe, šegrti, kao i svi građani ma koga doba starosti, a naročito omladina). Ovo je bila jedna vrsta i vojničke obuke. Kragujevačko sokolsko društvo se naročito odlikovalo. Ali se Kragujevac isticao svojom "Streljačkom družinom". To je društvo koje je negovalo gađanje meta raznim oružjem, pištoljem i puškama. Gotovo u svima nacionalnim i internacionalnim utakmicama u gađanju pištoljem i puškom odnosili su pobedu Kragujevčani. Napomenimo da je Stepa Stepanović bio komandant Šumadijske

divizije u Kragujevcu od 1903. do 1908. godine i da je mogao uticati na razvijanje "Streljačke družine".

Posle aneksije Bosne i Hercegovine, članovi streljačke družine u Kragujevacu organizovali su masovnu obuku dobrovoljaca u rukovanju oružjem. Čak je bilo i žena članova družine.

Pored ova dva društva, Kragujevac je imao i još čitav niz društava i sva su bila prožeta pijemontskom dužnošću Srbije - oslobađanjem svih naših naroda od turskog i austrougarskog ropstva i stvaranjem zajedničke države.

*
* *
*

Posle završena četiri razreda niže gimnazije i nižeg tečajnog ispita (male mature), snašlo me je, pri upisu u peti razred gimnazije (danas prvi razred gimnazije), ponovo neprijatno iznenađenje. Pri predaji prijave za upis, nastavnik, koji je primao prijave, pogleda u prijavu i reče: "Tvoju prijavu, Tadija, ne mogu da primim, jer imaš više godina nego što je predviđeno zakonom za upis u peti razred gimnazije. Javi se odmah direktoru, pa da vidimo šta ćemo i kako ćemo". Odmah sam primetio da je nastavniku bilo žao i da je znao, možda, i ne bi pogledao u moju prijavu. Ali bi se to ipak obelodanilo, jer bi ponovci sa istim brojem godina tražili da se upišu.

Ja se javim zastupniku direktora Svetozaru Obradoviću. On potraži zakon o srednjim školama i pročita. Kad je završio čitanje reče: "Sedi, evo ti pero i hartija, i piši:

Gospodinu direktoru gimnazije, Kragujevac

Molim direktora za dejstvo kod Ministarstva prosvete i crkvenih poslova, da mi se odobri upis u peti razred gimnazije.

Prilog: svedočanstvo o svršenom nižem tečajnom ispitu Kragujevačke gimnazije.

Kragujevac
14/27. avgust 1910.

Učtiv Tadija Pejović
svršeni učenik nižeg tečajnog ispita
Kragujevačke gimnazije

"

**Đaci V razreda Kragujevačke gimnazije 10. 11. 1910.
Tadija označen strelicom.**

Kada sam završio pisanje, direktor uze molbu i svedočanstvo i reče: "Idi kući i ne brini, ja ću ovu molbu poslati Ministarstvu sa mišljenjem da ti se odobri upis". Kad sam došao kući u selo i obavestio oca, on se iznenadi, ali mi ništa ne reče. Sutradan je otišao direktoru i on mu je rekao da ne brine, mi ćemo naći načina da upišemo Tadiju. Posle nekoliko dana stiglo je iz Ministarstva odobrenje za upis. Direktor je odmah poslao u selo jednog mog druga da me obavesti da se odmah upišem. Tako se moj upis u peti razred gimnazije srećno završio. Kako tada, tako i danas ostajem veoma zahvalan ondašnjem direktoru i svim profesorima za ovo zauzimanje za mene. Za vreme moga dotadašnjeg školovanja oni su me već dobro upoznali.

Moje dalje školovanje bilo je redovno. Ali sam strepio kako ću proći pri upisu u sedmi razred gimnazije, jer je i tu zakon ograničavao godine za upis. Međutim, pri upisu, nastavnik koji je primao prijave nije zagledao u nju. Verujem da nije zagledao u moju prijavu, predpostavljajući da ja, kao dobar đak, ne mogu imati veći broj godina nego što je potrebno za upis u sedmi razred gimnazije. To

*

* *

U vremenu od 1903. godine, a naročito od 1908. godine do 1912. godine, kada su izbili Balkanski ratovi, Srbija je mnogo obratila pažnju na pripremu vojske za predstojeće zadatke. Godine 1903. na čelo srpske vojske došao je Radomir Putnik, kao načelnik Glavnog generalštaba. On je veliku pažnju posvetio spremanju oficirskog kadra. Pored aktivnih oficira, mnogo se radilo na obuci rezervnih oficira, i vojnika koji su često puta pozivani na vojne vežbe i manevre.

Za stvaranje aktivnog oficirskog kadra postojala je i jedna povoljna okolnost. U Vojnu akademiju primani su pitomci sa najmanje svršenih šest razreda gimnazije (danas drugi razred gimnazije), i to konkursom i prijemnim ispitom. Kako je školovanje u Vojnoj akademiji bilo o državnom trošku, to su najviše konkurisali najbolji, a siromašni daci. Tako je Akademija mogla da vrši izbor kandidata.

Vojna akademija, kao i sve vojne škole u Srbiji u ono doba, bila je na visokom nivou. Pored toga, mlađi oficiri slati su u inostranstvo radi usavršavanja u vojnim disciplinama i učenju stranih jezika. Pored spremnosti oficira u vojnim naukama, mnogo je rađeno i na formiranju njihovih karaktera. Stoga je ugled oficira u srpskoj vojsci bio veoma veliki.

Srpski oficiri su mnogo radili na održavanju morala i davanju nade našem narodu pod Turskom u ondašnjoj Staroj Srbiji i Makedoniji za skoro oslobođenje od vekovnog turskog ropstva. Oni su još od 1903. godine počeli organizovati četničke i komitske odrede, većinom od mlađih oficira, kao i drugih koje su slali u Staru Srbiju i Makedoniju. Ovi odredi su imali zadatak da pripreme naš narod za ustanak protiv Turske, kada bude došao momenat. Oni su, preko svojih tamošnjih poverenika, prikupljali podatke o stanju u Turskoj, naročito u vojničkom pogledu. Ovi su se odredi često puta sukobljavali i sa turskom vojskom. Rad ovih četničkih i komitskih odreda potenciran je posle 1908. godine.

U Kragujevcu su bila tri oficira koji su prikupljali i pripremali ljude za ove odrede. To su potporučnici ili poručnici (ne sećam se tačno) Vojin Popović, docnije Vojvoda Vuk, Svetozar Ranković i Gavriilo Marinković. Svetozar Ranković i Gavriilo Marinković stanovali su zajedno samnom u istom dvorištu u ondašnjoj Radničkoj ulici. Vojin Popović stanovao je malo dalje u istoj ulici.

Obično su, uveče u prvi sumrak, dolazili pojedinci kod Rankovića i dobijali uputstvo za odlazak u pogranična mesta prema Turskoj gde su dobijali četničku opremu.

Iako sam sa Svetozarem Rankovićem i Gavrilom Marinkovićem vrlo često razgovarao o mnogim događajima ondašnjeg vremena, nikada mi, ni jedan ni drugi, nisu pomenuli reč o slanju ovih odreda u Staru Srbiju i Makedoniju. Jednom prilikom, maja meseca 1912. godine, sedeo sam u dvorištu i spremao lekcije za sutrašnji dan, Svetozar Ranković, prolazeći pored mene, upita me: "šta radiš đaće". Ja mu odgovorim: "Spremam lekciju za sutra". On mi na to samo reče: "Spremaj se dobro, veliki zadatak te čeka". Iz ove se rečenice vidi koliko su ti ljudi tada mislili i radili za opštu stvar.

Vojin Popović - Vojvoda Vuk - je vrlo često bio vođa četničkih i komitskih odreda u Staroj Srbiji i Makedoniji. On je bio dečko, kad je njegov otac sa masom naroda pobegao otuda u Srbiju za vreme jednog turskog pokolja srpskog naroda. Turci su smatrali da je čovek samo onaj koji veruje u Alaha. Ljude drugih vera izjednačavali su sa životinjama i kao takve klali u ime Alaha.

Vojvoda Vuk je imao svoj četnički odred u balkanskim ratovima i u prvom svetskom ratu sve do pogibije na solunskom frontu. Svetozar Ranković bio je teško ranjen na Drini 1914. godine, posle čega se ubio svojim pištoljem jer mu je granata odsekla obe noge. Gavriilo Marinković preživeo je sve ratove i postao general. Bio je u zarobljeništvu za vreme Drugog svetskog rata. Po povratku iz zarobljenišтва umro je u Beogradu.

*
* * *

Posle 1903. godine u Srbiji nastaje pravi preporod. Ona postaje najdemokratskija država na svetu. Njome upravlja narodna skupština, jednodomni parlament, izabran tajno opštim pravom glasa naroda. Kraljevska je vlast ograničena veoma liberalnim ustavom. Štampa je potpuno slobodna. U Srbiji nema aristokratije, ni veleposednika, niti bogataša. Svaki seljak manje-više, ima zemlje koliko može da obrađuje.

Svaki seljak ima pravo na tri hektara zemlje, koja mu se ne može otuđivati zbog duga i poreza. Veoma je bio razvijen porodični zadružni živog, tj. bilo je domaćinstava u selu sa po deset i više članova. Postojale su potpune političke slobode, sa višepartijskim sistemom. Partije su imale svoje programe, koje su iznosile pred narod. Međupartijska je borba bila žučna. Ova se borba naročito manifestovala u skupštinskim debatama i na parlamentarnim izborima. Vlada je uvek proisticala iz parlamentarne većine. Iako su političke partije imale svoje programe u pogledu unutrašnjeg uređenja države, one su se bezuslovno u jednom slagale, tj. u pogledu uloge Srbije kao Pijemonta Južnih slovena. To je bio san svakog Srbina u Srbiji, koji je on posisao još iz majčinih grudi.

Sa takvim je slaganjem Srbija dočekala balkanske ratove 1912. godine.

*
* * *

Septembra meseca 1912. godine već je ratna psihoza zahvatila narodne mase. Na sve strane se govori samo o ratu. Čim se dvoje sretnu ma gde, povedu razgovor o ratu sa Turskom, našim vekovnim neprijateljem. Zna se da je sklopljen savez između Srbije, Crne Gore, Grčke i Bugarske sa ciljem da oslobode svoje narode od turskog ropstva. Savezom su bili zadovoljni, ali im je Bugarska bila sumnjiva kao saveznik. Vrlo je interesantno da je naš narod odmah pokazivao izvesnu rezervisanost prema Bugarskoj, kao iskrenom savezniku. Docije se, zaista, pokazalo da je ta sumnja bila opravdana.

Naročito je karakteristično da je narod bio veoma veseo i raspoložen za rat i jedva je čekao mobilizaciju. To je raspoloženje vladalo ne samo kod omladine, nego i kod starijih ljudi. Rat je više shvaćen kao prilika za veselje, pesmu, svirku i pucjavu, a ne kao krvava borba gde se gine. Mi, koji nismo bili još vojnici (ja sam tada bio u dvadesetoj godini), zavideli smo onima koji će da krenu u rat. Danas se mogu zapitati, otkuda takvo raspoloženje našeg naroda za rat protiv Turaka? Nama savremenici toga doba bilo je jasno. Ja ću samo sebe da uzmem za primer. Još dok sam bio mali, često puta sam čuo od svoje majke da kaže za nekoga čoveka: "To je pravi Turčin". Docije sam razumeo da je za nju "pravi Turčin" bio čovek, koji je važio kao veliki siledžija i tiranin, ispred koga se ceo svet sklanja. To znači da su za nju reči: "Turčin i siledžija" sinonimi. Dakle, veliko tursko tiranstvo nad srpskim narodom - srpskom rajom - prenosilo se s kolena na koleno i stvaralo mržnju prema

Turcima. Tada se pojavljuje prilika našem narodu da ostvari Njegoševe stihove, tj. da: "Turskom tirjanstvu stane nogom za vrat."

Eto, tu leži suština one ratne psihoze, psihoze koja je vladala u Srbiji pred balkanske ratove.

Ova ratna psihoza zahvatila je i nas čak gimnaziste - (tada sam bio u sedmom razredu gimnazije - današnji treći razred). Mi, stariji, više smo želeli da idemo u rat kao dobrovoljci, nego da ostanemo kod kuće. Naročito, ako škole ne budu radile.

Najzad, 30. septembra 1912. godine uveče oko 22 časa zazvone sva zvona na Kragujevačkim crkvama. Dakle, stiže očekivana mobilizacija. Sutradan krenem ranije u školu, oko 7 časova, iako nastava počinje tek u 8 sati. Po ulicama narod vrvi na sve strane. Raznosači novina jure po ulicama vičući - mobilizacija! Svi listovi u zemlji u svojim vanrednim izdanjima objavljuju proglas o mobilizaciji celokupne srpske vojske. Odmah se primećuje da mobilizacija nije nikoga iznenadila, jer je svaki već bio spreman da krene na svoje mesto predviđeno mobilizacijom.

Mi, gimnazisti, već smo oko 7,30 časova bili u školskom dvorištu. O školskim lekcijama niko ništa ne govori, već o ratu. Mi, stariji se dogovaramo da se javimo vojnoj komandi kao dobrovoljci, čim prestane rad u školi. Kad je počela nastava, u razred su ulazili nastavnici sa veselim raspoloženjem. Gotovo nijedan nastavnik nije toga dana govorio o svome predmetu, već nam je pričao o predstojećem ratu i njegovom značaju po naš narod u ropstvu pod Turcina. Oko 10 sati već su seljaci - vojni obveznici - prolazili pored gimnazije u grupama i pevali, idući ka kasarnama 11. i 19. pešadijskog puka, gde im je bilo mobilizacijsko mesto. Kasarne ovih pukova su u blizini naše gimnazije. Kad se oko 13 časova završila nastava, mi smo, vraćajući se svojim kućama, prošli pored ovih kasarni. U kasarnskom krugu bio je pravi mravinjak od vojnih obveznika. Dok jedni, koji su ranije stigli, traže svoje jedinice po kasarni, drugi, pevajući, ulaze u dvorište kasarne. Kasarne su gotovo opsednute vojnim obveznicama. Isto tako, sve su kragujevačke ulice bile preplavljene masom vojnih obveznika koji žure u svoje komande. Vraćajući se iz škole, sretnem moje seljake iz Drače koji žure u svoje komande. Na moje pitanje: kako je obznanjena mobilizacija u Drači? Rekoše mi da je bila svadba. Najpre su zazvonila crkvena zvona u Drači. Zatim su sa vrha sela počele pucati prangije. Potom su pucnjavu prangija prihvatile brzometne puške.⁵ To je trajalo čitav sat, posle čega je narod krenuo u svoje komande.

Mobilizacija je objavljena 30. septembra 1912. godine, s tim da prvi dan mobilizacije bude 3. oktobar. Međutim, oduševljenje za rat bilo je toliko, da su neke jedinice bile potpuno mobilisane 1. oktobra. Sve su jedinice bile potpuno mobilisane do vremena predviđenog planom mobilizacije. Odziv obveznika je bio takav da se na mobilizacijska mesta javio veliki broj obveznika čija se imena insu nalazila ni u kakvim vojnim spiskovima. To je bilo moguće, jer je srpska vojska imala tri vrste vojnih obveznika, prema godinama sgarosti: prvi, drugi i treći poziv. Prevođenje iz jednog poziva u drugi po spiskovima, vršeno je svake godine, pa su svakako ti obveznici obrisani iz spiskova jednog poziva, a insu bili uvedeni u spiskove narednih poziva. Ali im to nije smetalo da na znak mobilizacije krenu u vojne

komande. Bilo je i takvih koji su figurisali u vojnim spiskovima, ali su, posle popune jedinica, ostali neraspoređeni. Svi ovi obveznici, koji nisu bili mobilisani u prvom momentu, nazvani su "pretekši obveznici". Oni su u Kragujevcu lutali danju od jedne do druge komande, tražeći da budu mobilisani, a noću su spavali po parkovima. Verujem da je tako bilo u svim vojnim komandama u Srbiji. Kad je završena mobilizacija, onda je Ministarstvo vojno izdalo naredbu da se svi "pretekši obveznici" drugog i trećeg poziva vrate svojim kućama do dalje naredbe. Tek tada su se oni smirili i vratili svojim kućama. Žene i deca u selu pravili su šale i viceve na račun ovih "pretekških". Uz svaku psovku prikačivana je reč "pretekši". Docnije su oni mobilisani u prekobrojne pukove.

Kada je završena mobilizacija u Kragujevcu, nastao je ispraćaj vojske na stanicu. U Kragujevcu je bio štab Šumadijske divizijske oblasti, dva pešadijska puka, 11. i 19. i 4. artiljerijski puk i još neke vojne jedinice. Ispraćaj pukova bio je veličanstven. Puk za polazak postrojen u kasarnskom krugu sa punom ratnom spremom. Masa naroda, naročito dece, načičkala se oko kasarne. Posle izvršenog raporta, puk kreće paradnim maršem kroz grad u pravcu železničke stanice kolonom dvojnih redova. Komandanti, njihovi ađutanti, komandiri čete na konjima na svojim mestima. Vojna muzika na čelu, a za njom čete. Još iz kasarne počinje pesma po četama, koja ne prestaje do železničke stanice. Jedna grupa nas đaka pratila je vojsku do železničke stanice.

Masa sveta prekrila trotoare, balkone, prozore, krovove i drveće da isprati vojsku u rat. Nove vojničke uniforme, nove puške sa nataknutim bajonetima i novim remnicima, nove fišeklje, kao i ostala ratna oprema, daju veličanstven izgled vojsci. Muzika svira, pesma se ori, a okolne zgrade podrhtavaju od vojničkih koraka. Narod uzvicima pozdravlja i ispraća vojsku, bacajući cveće na vojnike.

Tako je u Kragujevcu izvršena mobilizacija i ispraćaj vojske u rat 1912. godine.

*
* *
* *

Naša gimnazija je radila do početka rata sa nastavnicima koji nisu bili vojni obveznici. Posle je prestala da radi i pretvorena je u bolnicu za ranjenike.

Ja sam se vratio kući u selo i obavljao, sa ocem, sve seoske radove jer su mi dva brata bila mobilisana.

Želeo sam da se javim na neku vojnu dužnost kao dobrovoljac, ali mi nije dao otac, rekavši: "Ja sam dao dva sina, ti moraš da mi pomažeš u ovim seljačkim poslovima, vojsku treba hraniti."

⁵ U selu Drači je postojala "Streljačka družina" i mnogi su seljaci imali srpske brzometne puške kao članovi društva. Tada je u Srbiji bilo mnogo razvijeno streljaštvo.

*
* *

Ratne operacije na srpskom frontu sa Turskom trajale su, uglavnom, od 19. oktobra do 19. novembra 1912. godine. Glavne bitke odigrale su se 23. i 24. oktobra kod Kumanova - kumanovska bitka - i od 13. do 19. novembra kod Bitolja - bitoljska bitka. U ovim dvema bitkama likvidirana je Vardarska armija turske vojske, a time i celo vojište u Staroj Srbiji i Makedoniji.

Posle kumanovske bitke, naša Druga armija, pod komandom generala Stepe Stepanovića, poslata je na Jedrene, u pomoć Bugarima I učestvovala je i u zauzeću utvrđenog Jedrena 26. marta 1913. godine. Naša Vlada, prema ugovoru, nije bila obavezna na slanje pomoći Bugarima.

Jedan deo srpske vojske izbio je preko Albanije, u vremenu od 9. do 28. novembra 1912. godine, na Jadransko more, osvajajući Lješ, San Đovani di Medua i Drač. Ali je morala iz tih oblasti da se povuče pod pritiskom velikih sila.

Srpska Vrhovna komanda je poslala februara meseca 1913. godine Crnoj Gori u pomoć kontigent vojske radi osvajanja Skadra. Ova vojska, u zajednici sa crnogorskom vojskom koja je držala utvrđeni Skadar u opsadi, detaljno je bila pripremila plan za zauzeće Skadra. Međutim, velike sile su osujetile zauzeće Skadra zajedničkim snagama srpske i crnogorske vojske. Pod pritiskom velikih sila, srpska vojska se morala povući sa Skadra. Tako je ostalo da sami Crnogorci osvoje Skadar.

*
* *

Opsada Skadra, kao i njegovo osvajanje, izazvali su čitavu uzbunu u celoj Evropi. Stvorili su jedan događaj koji bi mogao da posluži kao komad za jednu pozorišnu predstavu. Taj događaj je danas poznat pod imenom "Skadarska kriza 1913. godine"⁶. Samo ne znam kako bi se zvao pozorišni komad, koji bi opisivao ovaj događaj. Da li tragedija, komedija ili tragikomedija? Pošto nisam ni književnik ni istoričar, to ostavljam čitaocu da da ime ovom komadu.

*
* *

Ratuju dve strane. Sa jedne strane balkanski saveznici: Srbija, Crna Gora, Grčka i Bugarska. Sa druge je Turska. Balkanski saveznici ratuju radi oslobođenja svojih naroda ispod turskog ropstva. Svaki saveznik ratuje na svom sektoru. Crnogorska vojska prelazi Crnogorsko - tursku granicu, nailazi na

⁶ Dr. Mihajlo Vojvodić, Skadarska kriza 1913. godine, Beograd 1970.

Skadar koji je utvrđen i u kome se nalazi turska posada. Posle izvesnog vremena, crnogorska vojska opkoljava Skadar i poziva u pomoć srpsku vojsku radi njegovog zauzeća. Tad se pojavljuju sve evropske sile: Austro-Ugarska, Nemačka, Italija, Engleska, Francuska i Rusija, koje se protive zauzeću Skadra od strane crnogorske vojske, jer su one dodelile Skadar novostvorenoj državi Albaniji koja je tada postojala samo na papiru. Ovo je, zaista, karakterističan događaj u svetskoj istoriji. Koliko se šest evropskih sila brinu za albanski narod, a drže gotovo sve narode na Zemljinoj kugli kao svoje kolonije. Najpre se traži povlačenje srpske vojske sa Skadra. Osgaje samo crnogorska vojska koja i dalje vodi borbu za osvajanje Skadra, jer smatra da Skadar treba po istorijskim zakonima, da bude crnogorski. Nastaje pritisak šest evropskih sila na Crnu Goru da prekine operaciju kod Skadra. Međutim, crnogorska vojska i dalje ga bombarduje i nastoji da ga zauzme po svaku cenu. Tada ratne flote pet velikih sila: Austro-Ugarske, Nemačke, Italije, Engleske i Francuske blokiraju crnogorsku i albansku obalu od Bara do ušća Drima. Povrh svega toga, crnogorska vojska osvaja Skadar i 24. aprila 1913. godine ulazi u Skadar, iako je znala da neće biti njen. Dakle, desilo se čudo! Država sa 500.000 stanovnika pobeđuje šest velikih sila, odnosno celu Evropu!

Bečka štampa bila je mnogo uznemirena padom Skadaa. Lisg Fremden-Blat, od 29. aprila 1913. godine, piše: "Pad Skadra nanosi besprimernu uvredu evropskom koncertu". Napomenimo da je u ovom koncertu Austro-Ugarska igrala glavnu ulogu.

Istina je da težište ovoga spora nije bio Skadar. Sukob oko Skadra bio je samo izgovor. Ovde je bio u pitanju izlaz Srbije na Jadransko more i njeno spajanje sa Crnom Gorom, kao i njen ekonomski razvoj i politički ugled.

Germanskoj rasi je Srbija smetala , jer je ona bila jedina prepreka njenog prodiranja na istok (Drang nach Osten).

*

* *

Kad bih bio karikaturista, ja bih ovaj "evropski koncert" ovako predstavio:

Namestio bih oko jednog drveta pet topova najvećeg kalibra, uperio na jednog sokola koji se nalazi na tom drvetu. Pored topova postavio bih tobđžije, spremne da gađaju sokola. Tobđžije nadale viku na sokola da beži sa drveta, jer će da ga gađaju topovima. Međutim, soko ptica prkosno peva i uzleće tek po otpevanoj pesmi.

Dok je soko stajao na drvetu, tobđžije su među sobom raspravljale da li da ga gađaju topovima ili ne!? Jedan (austro-ugarski) bi ga sa zadovoljstvom gađao, ali oni drugi nisu bili voljni, pa su se bojali da ne dođe do svađe između njih. I kad je soko sam odleteo sa drveta, njima je laknulo na duši.

*

* *

Posle likvidacije Jedrena i Skadra potpisan je mir 30. maja 1913. godine u Londonu između balkanskih saveznika i Turske.

Gimnazija u Kragujevcu je proradila čim je jednim delom oslobođena od ranjenika. Radila je maja i juna meseca 1913. godine. Tako je školska 1912/1913. godina ipak završena.

*

* *

Kad je rat sa Turskom okončan, trebalo je da zavлада veselje u našem narodu. Međutim, umesto veselja zavladała je neka teška mora, koja je pritiskivala dušu. Još od početka ratnih operacija, Bugarska je pokazala znake neraspoloženja prema saveznicima, a naročito prema Srbiji. Po zauzeću Jedrena, jedva je Stepa uspeo da izvuče Drugu armiju iz Bugarske, a naročito našu tešku artiljeriju koja se nalazila u posadi Jedrena. Srpska vrhovna komanda je predosećala bugarsku nameru, pa je blagovremeno izvršila raspored trupa za svaku eventualnost. I zaista Bugari su iznenada noću 29/30. juna izvršili iznenadni prepad na srpske i grčke trupe. Glavnim snagama napala je srpsku vojsku. Tako je počela bregalnička bitka koja je trajala devet dana, od 30. juna do 8. jula 1913. godine. Ova bitka je počela vatrenim oružjem, ali je završena besomučnim međusobnim klanjem i probadanjem bajonetima. Srpska vojska je odnela pobeđu, posle koje je zaključen mir u Bukureštu avgusta meseca 1913. godine.

*

* *

Zaključenjem mira u Bukureštu, na veliku žalost po Srbiju, nisu završeni balkanski ratovi. Još Srbija nije završila demobilizaciju celokupne vojske, Albanci, podsgaknuti od austrougarskog konzula i katoličkih popova u Albaniji, naoružani i predvođeni austrougarskim oficirima, upadaju, oktobra meseca 1913. godine, u našu teritoriju u okolini Prizrena i Debra. Tom prilikom, oni su pljačkali i ubijali Srbe i palili sela. Tada je Srbija morala ponovo da mobilise dve divizije koje su za deset dana proterale Albance sa naše teritorije. Iz Kragujevca je tada poslat 11. pešadijski puk.

Sa ovim su likvidirani balkanski ratovi.

Maturanti 1913/14 školske godine.

S leva na desno: Prvi red, sede: Milutin Vukićević, Siniša Jovanović, Milorad Masalović, Miloš Simović, i Milorad Nikolić; Drugi red, stoje: Momčilo Radosavljević, Mihailo Živančević, Miodrag Kostić, Dragoslav Radojičić, Radmila Todorović, Tadija Pejović, Mihailo Vukosavljević, Radovan Jovanović i Stevan Gonzinorovski; osgali: Živadin Dimitrijević, Jakov Radović, Natalija Radović, Natalija Nešićeva, Mihailo Đorđević, Sava Marković, Dragutin Ristić, Aleksandar Krušković, Čedomir Ilić, Mihailo Pantelić, Milutin Mirković, Milan Topalović, Dragomir Erić, Blagoje Trifunović, Jjbubiša Trifunović, Ljubomir Petrović, Životije Simović, Radosav Ivanović, i Miloje Radović.

*

* *

Školska 1913/1914 . godina bila je normalna. Tada sam završio osmi (danas četvrti) razred gimnazije i viši tečajni ispit (veliku maturu) sa odličnim uspehom. Na maturi sam polagao samo pismeni ispit iz srpskog jezika, matematike, nemačkog i latinskog jezika. Usmenih ispita sam oslobođen.

Moram ovde da pomenem dva nezaboravna događaja iz osmog razreda gimnazije.

Prilikom Svetosavske svečanosti, 27. januara 1914. godine, kao školske slave, odredjen sam, kao predstavnik đaka, da učestvujem sa direktorom u obredu sečenja slavskog kolača. To me je jako istovremeno iznenadilo, uzбудilo i obradovalo. To nisam ni najmanje očekivao, utoliko pre, što sam ja nosio seljačko odelo sa opancima, koje je istina uvek bilo pristojno i uredno. Ali profesorima to nije smetalo. Možda je to baš i odlučilo.

Kad sam završio osmi razred i raspustili se da se spremamo za polaganje mature, ja sam vrlo često bio sa knjigom u gornjem parku. Jednog dana, šetajući po parku i prelistavajući jednu knjigu, primetim da ide k meni u susret direktor Luka Lazarević. Približavajući se k njemu pozdravim ga skidajući kapu. On me zaustavi i reče: "Hajte malo da prošetamo". Ja se malo zbunih, ali me on brzo povрати, postavljajući mi razna pitanja. Razgovarali smo o našem osmom razredu kao dobroj generaciji, o polaganju mature koja nam predstoji, o našim budućim studijama i još mnogim drugim pitanjima o našoj gimnaziji, koja je

spadala među najbolje u Srbiji. Primetio sam da je gord što je direktor Prve kragujevačke gimnazije. Onda je postojala i Druga četvororazredna gimnazija.

Ova šetnja direktora gimnazije sa jednim svojim đakom, koji još nije položio maturu, izgledala je, onda bar za nas đake, nešto neobično. Ova dva događaja su me uvek podsećala na naše profesore, koji su uočljivo pratili rad nas đaka kao pojedinaca. Ovo sam primećivao i docnije kad sam se susretao sa njima, jer su mi uvek ispričali neki detalj iz moga đачkog doba.

U višim razredima gimnazije (današnja četvororazredna gimnazija) radio sam sa istim intenzitetom kao i ranije. Najviše me interesovala matematika. Još u trećem razredu gimnazije (današnjem sedmom razredu osnovne škole) rešio sam. da studiram matematiku. I ostale predmete radio sam sistematski. I ovde sam o ocenama vodio računa toliko, da ne bih, kao đak siromašnih roditelja izgubio "blagodejanje" (mesečna novčana pomoć) i druge beneficije, koje sam primao od škole.

*
* *

U višim razredima gimnazije, postojala je đачka družina "Podmladak" koja je imala sastanke nedeljom. Na tim sastancima čitani su i đачki literarni radovi, prevodi, referati o pojedinim pitanjima, kritike na đачke radove itd. Vođene su žučne diskusije o svim pitanjima. Iako je đacima srednjih škola bilo zakonom zabranjeno mešanje u politiku i političke partije, ipak je kroz diskusije provejavala politika. To se naročito osećalo kod gimnazista poslednje dve godine. Tadašnju omladinu jako su interesovali društveni problemi. Naročito se isticala uloga i zadatak Srbije u razvijanju ideje Jugoslavenstva. To se naročito manifestovalo kada su hrvatski studenti, njih 150 na broju, posetili Kragujevac 18. aprila 1912. godine.

Moram priznati da se nisam naročito isticao u radu ove đачke družine, koja je vrlo intenzivno radila. Ja sam se više interesovao za egzaktne nauke, naročito za matematiku. Pored toga, mnogo sam bio zauzet davanjem časova iz matematike pojedincima, pa i čitavim grupama. To mi je bio glavni izvor prihoda za školovanje. Otac mi je savetovao da stupim u učiteljsku školu, posle četvorogodišnje gimnazije jer je tamo moglo biti, prema imovnom stanju, školovanje o državnom trošku. Isto je to bilo, po svršenom šestom razredu gimnazije, i sa vojnom akademijom. Međutim, ja sam to nekeko izbegao, uveravajući oca da ću se moći sam izdržavati na Univerzitetu.

Kragujevačka gimnazija, kao jedna od najstarijih gimnazija u Srbiji posle prvog ustanka, spadala je među najbolje gimnazije po radu, redu i disciplini. U vreme moga školovanja, od 1906. do 1914. godine, bili su direktori Milivoje Simić, Miloš Marković (otac Sime Markovića), Svetozar Obradović (kao zastupnik direktora), Vojislav Vulić i Luka Lazarević. Sama njihova imena kazuju kakav je bio rad i red u školi. Direktori su prvi dolazili u školu, a poslednji odlazili. Zamenjivali su nastavnike na časovima u slučaju njihove odsutnosti. Nastavnički kadar bio je na visini u svakom pogledu. Bilo ih je i sa doktorskim titulama, i to onda kada su doktori bili bele vrane. Pored svojih stručnih kvalifikacija, koje

su bile na dostojnoj visini, vladali su opštom kulturom u punom smnslu reči. Iako su bili raznih političkih pogleda, u školskim pitanjima su bili saglasni.

Koliko je rad u gimnaziji u to vreme bio ozbiljan, vidi se po tome što su se učenici još u sedmom i osmom razredu gimnazije opredelili šta će studirati. Nije bilo svršenog maturanta koji bi se kolebao pri upisu na fakultet.

Kragujevačka gimnazija dala je našem narodu čitavu plejadu učitelja, profesora, inženjera, pravnika, lekara, naučnika, književnika, umetnika, vojskovođa, političara i drugih javnih radnika. O ovome se može videti u knjizi: "Spomenica muške gimnazije u Kragujevcu", Kragujevac 1934. godine; i "Pet vekova Kragujevca", Kragujevac 1972. godine, od Dragoljuba Bakića.

4. Selo Drača 1903. -1914.

Selo Drača nalazi se na desetom kilometru puta od Kragujevca ka Gornjem Milanovcu. Put Kragujevac-Gornji Milanovac prolazi kroz selo i veći deo sela nalazi se sa leve strane puta, idući od Kragujevca ka Gornjem Milanovcu. To je pravo šumadijsko selo. Čim se naiđe u selo, idući od Kragujevca, teren se postepeno uzdiže. U samom selu teren je talasast sa mestimičnim ravnicama, kosinama, bregovima i uvalama. Kuće su manje više raštrkane, svaki seljak voli da mu je okućnica velika i da mu je sve imanje u blizini kuće. Kuće za stanovanje bile su od naboja, od drvenih greda sa ciglama ili kamenom (skelet od greda sa umetnutim ciglama ili kamenom) i od cigala. Bilo je kuća i od brvana. U domaćinstvima sa većim brojem članova postojale su drvene zgrade poznate pod imenom "vajati". U tim vajatima koji su služili za ostavu odela i rublja, stanovali su mlađi članovi domaćinstva-momci, devojke i mladi bračni parovi. Ovi vajati se pomniju u narodnim pesmama. Na primer, u narodnoj pesmi: "Po gradini mesečina sija meka" ima jedan stih:

"Haj a ja bolan ležim u vajatu,
Pa ne mogu da se javim zlatu".

U svakoj seoskoj kući postojala je jedna odaja koja se zvala "odžaklija" u kojoj je bilo ložište za vatru sa otvorenim odžakom - dimnjakom. U neposrednoj blizini kuće, postojale su pomoćne zgrade: mlekar, koš, ambar, a malo podalje stajale za stoku. Sve je ono zavisilo od imovnog stanja jednog domaćinstva i od broja članova u njemu. Svaki se domaćin trudio da uveća svoj imetak prema broju članova. Bilo je domaćinstava i sa 10 do 20 članova. U domaćinstvima sa većim brojem članova a sa nedovoljno obradivom zemljom, davali su decu na zanate i u škole već prema sposobnostima dece.

Dosta se dece iz sela Drače u ovom periodu školovalo. U selu nije bilo veleposednika ni bezemljaša. Agrarno pitanje u Srbiji rešio je nepismeni knez Miloš pre svih civilizovanih država.

Narod se u selu snabdevao sam gotovo svim potrebama. Proizvodio je svu hranu za sebe i stoku. Svako domaćinstvo za sebe mesilo je hleb, prelo vunu, konoplju, lan; tkalo sukno i platno za odeću. Tek

je docnije počeo da kupuje i koristi zemljoradničke sprave, koje su u ono vreme postojale. Nova agrotehnička sredstva je usvajao, ali samo posle probe i uverenja o njihovoj koristi.

Ishrana naroda nije bila u skladu sa trošenjem energije u teškim radovima. Iako se stoka i živina dosta gajila (goveda, ovce, koze, svinje, kokoške, ćurke, guske, patke), ishrana je bila više bezmesna. Ali su to nadoknađivali mlečnim proizvodima koje je narod proizvodio i obilato koristio. Isto tako bilo je voća u izobilju.

Seljak je malo kupovao u gradu, a kupovao je samo ono što nije mogao sam da proizvede.

Seljački život je bio mukotrpan, zato što je morao sve zemljoradničke poslove svojom snagom obavljati. Nije bilo nikakve mehanizacije.

Pri svemu tom, život u selu je bio vrlo bujan i privlačan. Iako je bila jako razvijena lična svojina, seljaci su udruženo obavljali mnoge seoske radove. Kad naiđu ti obilni radovi, kao što su žetva, kopanje, vršidba itd. obližnja domaćinstva se udruže i zajedno rade redom od jednog do drugog domaćinstva. Tako je na okupu uvek bilo po 10 do 20 pa i više radnika. Tada se lakše radi, padaju šale, vicevi, šaljive priče i pesme. Mnogo se mudrih izreka moglo čuti u ovim pričama. Ručak, užinu i večeru daje domaćin

kod koga se tog dana radi. Uveče kad se radnici vraćaju kući sa rada, čuje se pesma i svirka. Frula (svirale) i harmonike zasviraju čim se krene iz polja. Posle večere je obavezna igranka.

Pored ovako udruženog rada, postojale su i mobe za: žetvu, kopanje, kupljenje šljiva, branje i komišanje kukuruza. U takvim prilikama nastaje uveče, prava gozba, veselje, pesma i igranka.

U selu je bilo dosta stoke, kao ovaca, goveda i koza, koja je terana na ispašu u atar sela. Preko dana, sa svih sgrana čule su se pesme čobanica i svirke čobana u frule (svirale) i harmonike, kao i odjeci zvonca na ovcama. Pesme čobanica i svirke čobana naročito su se ispoljavale uveče pri vraćanju stoke kućama. Mnoge od tih pesama se i danas čuju preko radija i televizije.

Kao starom čobaninu ovaca za vreme školskih raspusta, ostala mn je u veoma živoj uspomeni pesma:

"Čuvam ovce dole u jasenje,
Gledaj, dragi, te dodi do mene.
I sviralu čujem kako svira,
Dodi, dragi, srce nema mira."

Svake nedelje i praznika, seljaci se skupljaju na određeno mesto, gde se igra i peva. A kada u jesen nastanu svadbe, onda veselje traje i po tri dana. Isto važi za slave i krštenja. Tu su prela i posela. A o seoskim saborima i da ne govorim. Tada se sakupi narod iz obližnjih sela i nastane igranka. Po nekoliko kola talasaju se uz svirku frule, harmonike i ciganskog violinskog orkestra sa obaveznom pratnjom basa.

Mi, đaci, koji smo išli u gimnaziju, jedva smo čekali da dođe takav praznik, da odemo u selo na te igranke.

Tako je život u selu bio vrlo protkan veselim trenucima.

Ovakvo selo predstavljalo je neiscrpan izvor narodne snage i energije u svakom pogledu.

*
* * *

Što se tiče politike, o tome i da ne govorim. Svaki punoletan seljak poznao je političke prilike u Srbiji do detalja. Pažljivo je pratio skupštinske debate. A kada nastanu opštinski ili poslanički izbori, onda se samo o tome raspravljalo. Partijski skupovi bili su važniji od svih seljačkih radova. Sa politikom se ustajalo i legalo. Veliko interesovanje seljaka za politiku bilo je opravdano, jer su se pojedini partijski programi i sistemi najviše odražavali na njemu, kao najbrojnijem društvenom sloju u državi. Interesovanje seljaka za politički život i državne probleme u Srbiji je, donekle, i urođeno, jer je srpski narod još od Karađorđa aktivno učestvovao u stvaranju države.

TREĆA GLAVA

PRVI SVETSKI RAT-"VREME SMRTI" "SRBIJA-ZEMLJA SMRTI"

5. Period 28. juni -13. septembar 1914

"Pa zar je morala doć'
Ta tužna nesretna noć,
Kada si, dragane moj,
Otiš'o u krvavi boj!"

Po završetku balkanskih ratova, Srbija je želela mir, radi oporavljanja i stabilizacije svojih unutrašnjih problema, poremećenih ovim ratovima.

Demobilisani vojnici vraćali su se svojim redovnim dužnostima, starajući se da nadoknade ono što je izgubljeno u ratu. Svaki je svojski pregao na svoj posao, osećajući da je u minulim ratovima ispunio jedan deo istorijskog zadatka srpskog naroda.

Pored ostalog počela je priprema proslave oslobogđenja Kosova, kao važnog istorijskog događaja, koja će se obaviti 28. juna 1914. godine na Kosovu sa velikim programom, uz učeciće vlasti, vojske i ogromne mase naroda, kako iz Srbije, jer je gotovo svaka opština iz Srbije poslala svoje predstavnike, tako i iz Stare Srbije i Makedonije. Više je naroda učestvovalo u ovoj proslavi, nego što je učestvovalo i sa jedne i sa druge strane vojske u kosovskom boju. Na toj proslavi bio sam i ja, kao svršeni maturant školske 1913/1914. godine, jer je bilo predviđeno da proslavi prisustvuju tadašnji svršeni maturanti svih gimnazija u Srbiji. Ovoj proslavi je prisustvovala i masa naših naroda iz Austro-Ugarske, a naročito tadašnjih svršenih maturanata i studenata. Mi, đaci, za vreme ove proslave, stanovali smo u vojničkim kasarnama u Prištini.

Posle same proslave, nastalo je narodno veselje sa pesmom i igrankom do kasno uveče. Kad smo se vratili u Prištinu na prenoćište, kao grom iz vedrog neba, stigla je vest da je istog dana u Sarajevu mladi rodoljub - omladinac Gavrilo Princip izvršio atentat na austrougarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda.

*

* *

Ovaj događaj vrlo je čudnovato delovao na nas, na školsku omladinu. Tu je bio veliki broj školske omladine, kako iz Srbije tako iz preka, preko Drine, Save i Dunava. Ne shvatajući težinu posledice toga

dogadaja, mi smo, to veče u kasarni gde smo stanovali, čak održali i zbor, zahtevajući da se obračunamo ,sa Austro-Ugarskom, jer je to sad zadatak Srbije.

Sama proslava na Kosovu i veliko prisustvo omladine našeg naroda iz Austro-Ugarske učinili su, to veče, da se u punoj meri ispolji ratno raspoloženje našeg naroda protiv Austro-Ugarske, koje je vekovima tinjalo u duši svakog našeg čoveka, a naročito od 1908. godine, od aneksije Bosne i Hercegovine. Veliki broj starijih omladinaca iz Austro-Ugarske odmah je izrazilo želju da ostane u Srbiji i da se javi u dobrovoljce protiv Austro-Ugarske. Tako je i bilo.

Da vidimo sada šta se tada dešavalo u Austro-Ugarskoj. Da bi se dobila prava slika o tome, dovoljno je pogledati ondašnju štampu, kako našu tako i inostranu. Mi ćemo pomenuti samo nekoliko momenata iz toga doba.

Posle izvršenog atentata u Sarajevu 28. juna 1914. godine, uveče, masa Zagrepčana, sa slikama Ferdinanda i Sofije, uokvirene crnim florom, prodefilovalo je Jelančevićim trgom uzvikujući pogrdne parole protiv Srba.⁷

Posle objave rata Austro-Ugarske Srbiji, 28. jula 1914. godine, Stjepan Radić, docnije vođa Hrvatske republikanske stranke, odštampao je odu posvećenu: "Njegovom carskom i kraljevskom apostolskom veličanstvu premilostivom itd. Franji Josipu I"

Neposredno posle atentata, u Bosni i Hercegovini "proglašen⁸ je potpun društveni i gospodarski bojkot svih Srba". Nastalo je uzimanje talaca i interniranje Srba u masama. Uništavana je njihova imovina u masovnim razmerama. Naoružavano je katoličko i muslimansko stanovništvo i pripremana je dobrovoljačka vojska za borbu protiv tamošnjih Srba. Glavni podstrekači za istrebljenje Srba u Austro-Ugarskoj bili su katolički sveštenici i neke muslimanske vođe.⁹

(Da bi se dobila prava slika o istrebljenju Srba u Austro-Ugarskoj posle sarajevskog atentata 1914. godine, treba proučiti dole citiranu knjigu).

Čim je izvršen atentat u Sarajevu 28. juna 1914. godine, naš narod je znao da će biti rata sa Austro-Ugarskom. Već je počela da se oseća ratna psihoza, koja se ispoljavala u velikom gnevu i mržnji prema Švabama što, pak, ne daju vremena da zalečimo rane iz balkanskih ratova. Ali se narod ubrzo pomirio sa sudbinom da se mora ratovati sa Švabama i svuda su se reči: "Bar da svršimo sa Švabama, pa dža ili bu." Čekao se samo dan mobilizacije.

U to vreme bili su raspisani izbori za narodne poslanike. Partijska borba oko izbora poslanika bila je u punom jeku, i to sa žestinom većom nego ikada. Čak su pojedine partije rasturale zborove drugih partija. A govori na partijskim skupovima išli su, čak, i do besmislenosti. Reklo bi se da vlada ratno stanje između političkih partija.

⁷ Vladimir Majstorović, U osnovi je borba protiv šovinizma (Književne novine, Beograd, 16. avgust 1971.)

⁸ Milorad Ekmedžić, Ratni ciljevi Srbije 1914. godine; Beograd, 1973., stranica: 165.

⁹ Milorad Ekmedžić, Ratni ciljevi Srbije 1914. godine; Beograd, 1973., strane: 169-180.

Ni kod oficirskog kadra nije bilo sve u redu. Još od 11. juna 1903. godine, posle ubistva kralja Aleksandra i kraljice Drage, bila je podvojenost oficira.

Međutim, 23. jula 1914. godine, kada je Austro-Ugarska predala ultimatum Srbiji, optužujući je za sarajevski atentat, sve je prekinuto kao da nikada nije ni postojalo. O partijskim borbama i oficirskim razmiricama nigde se više nije čula reč. Svest o svojoj slobodi i o slobodi naših naroda pod Austro-Ugarskom sve je potisnula.

*
* *

U to vreme, velike evropske sile bile su savezima grupisane u dva tabora. Na jednoj strani su: Nemačka, Austro-Ugarska i Italija. Izuzimajući Italiju, ova je strana bila potpuno spremna za rat. Na drugoj strani su: Rusija, Francuska i Engleska. Francuska nedovoljno spremna za rat. Rusija u preoružanju i pripremi za rat, Engleska, kao pomorska sila, potpuno nesposobna za suvozemni rat. Nije imala ni stalnu vojsku.

Srbija, kao glavna meta rata, bez ikakvih saveznika i potpuno usamljena. Grčka, koja je bila njen saveznik, otkazuje savez. Posle ultimatum, Rusija se zauzima za Srbiju, Francuska joj je naklonjena, Engleska neodređena, mada je njen ministar inostranih poslova Edvard Grej, izjavio: "Da je Austro-Ugarski ultimatum Srbiji 1914. godine najstrašniji dokument koji je ikada načinila diplomatija". Jedino Crna Gora ostaje verna.

*
* *

Dvadeset šesti juli 1914. godine. Toga dana rano izjutra zazvonila su zvona na dračkoj crkvi. Odmah zatim počela je pucnjava prangija sa vrh sela. Znači mobilizacija, proglašena uoči tog dana. Seljaci su rastureni po njivama i livadama radi pribiranja letine, jer su tako nešto i očekivali. Ja sam toga leta više vremena provodio u Kragujevcu nego u Drači, jer sam bio organizovao kurseve iz matematike za spremanje đaka za popravne ispite koji imaju da se obave krajem avgusta meseca 1914. godine. To mi je bio jedan izvor prihoda za izdržavanje na studijama. Toga jutra, kao i obično, krenem pešice po 'ladovini, za Kragujevac, jer je vladala vrućina preko dana. Na licima ljudi koje susrećem, vidim brižnost, ali ne zbog rata, na koji su navikli, već zbog letine koju treba sabrati za ishranu svojih porodica. U rat ne idu samo ljudi, već i stoka: konji i volovi, zatim: kola, čeze, fijakeri i sve drugo što može da posluži za rat. Balkanski ratovi su počeli u jesen, kada je letina već bila sređena.

Već toga dana u Kragujevcu je vladala velika užurbanost, naročito oficira, jer je Glavni generalštab ovde obrazovao Vrhovnu komandu sa generalom Stepom Stepanovićem na čelu. Putnik je bio tada na lečenju u jednoj austro-ugarskoj banji.

Oko podne su već počeli seljaci - vojni obveznici - pristizati u Kragujevačke kasarne i pored toga što je mobilizacija došla u najgore vreme, kada seljaci pribiraju letinu. Narod, prolazeći kroz kragujevačke ulice po grupama, peva. Kod Srba je običaj da se peva i veseli kad vojnici odlaze na odsluženje vojnog roka.

U momentu mobilizacije, opšte stanje u Srbiji bilo je vrlo teško. Mnoge kadrovske jedinice bile su u novooslobođenim krajevima. Železnica se nije mogla koristiti za mobilizaciju zbog evakuacije državnih nadležstava iz Beograda. Nova mobilizacijska mesta nisu saopštena mnogim obveznicima, naročito oficirima. Materijalna sredstva, istrošena u balkanskim ratovima. Postojao je i ozbiljan nedostatak i u naoružanju i municiji, naročito artiljerijskoj. Logorska i odećna sprema bili su samo dotrajali ostaci iz balkanskih ratova. Ni prvi poziv nije imao kompletnu odećnu opremu. Drugi poziv je imao samo šinjele i šajkače, a treći baš ništa od vojničke spreme. "Civilizovana" Austro-Ugarska u toku rata je izigrala odredbe međunarodnog prava i streljala sve srpske vojnike koji nisu imali potpunu vojničku opremu.

Pri ispraćaju pukova iz Kragujevca u rat, četvrti vodovi u četama nisu imali puške, već su nosili ašove, lopate, pijuke. Pri svemu tom vojska odlazi na bojište sa pesmom, praveći viceve i šale na račun Švaba, govoreći: "Sa ovim alatkama ćemo da zakopavamo mrtve Švabe".

Tako je, zahvaljujući gotovosti srpskog naroda za borbu protiv Švaba, mobilizacija i koncentracija jedinica izvršena blagovremeno. Posle objave rata Austro-Ugarske Srbiji, 28. jula 1914. godine, nastaju borbe između austro-ugarske i srpske vojske. *Austro-Ugarska vojska prodire u Srbiju i zauzima jedan deo srpske teritorije. Na zauzetoj teritoriji sve ruši i pali. Kolje i nabija na nož sve živo, počevši od deteta u kolevcila do iznemoglih staraca i starica. Skuplja ceo narod po selima, zatvara u crkve i pali. Vrš se pokolj srpskog naroda u Srbiji. Ovaj varvarsko nemacki zlocin nad srpskim narodom utvrdila su I međunarodna komisija I Rajs, odmah posle cerske bitke.* Ali je srpska vojska u cerskoj bici, koja je, uglavnom, trajala od 17. do 19. avgusta izvojevala pobedu nad austro-ugarskom vojskom i proterala je iz Srbije. Gonjenje je završeno 22. avgusta i Srbija je očišćena od neprijatelja, sem zarobljenika. Velika pobeda srpskog oružja u cerskoj bici predstavljala je prvu savezničku pobedu nad neprijateljem i uvrstila Srbiju u branioca slobode u Evropi.

*

* *

Kad je izvršen atentat u Sarajevu 1914. godine, jedan veliki engleski list pisao je da bi "najbolje bilo izvesti Srbiju na otvoreno more i potopiti je na dno." Drugi engleski list kaže za Srbiju 1914: "Njena slava počiva na jednom kraljoubistvu, a njene pobjede na njenom bratoubilačkom ratu." Ovim je mislio na ubistvo kralja Aleksandra Obrenovića 1903. i na balkanski rat protiv Bugara 1913. godine. Kada je pak Austro-Ugarska napala Srbiju 1914. godine, jedan¹⁰ list koji je 1903. godine pisao o Srbiji kao

¹⁰ Milorad Ekmedžić, Ratni ciljevi Srbije, Beograd 1973. strana: 53

nemoralnoj rasi nitkova, početkom rata 1914., pisao je o njoj kao "hrabroj i plemenitoj maloj rasi, nadahnutom braniocu slobode u Evropi." Dakle, kad srpski narod ubija 1903. godine svoga kralja, koji vodi zemlju u propast i kad se brani od mučkog napada Bugara 1913. godine, onda je to "nemoralna rasa nitkova", a kad 1914. godine brani Evropu od varvarske najezde germanske rase, onda je to "hrabra i plemenita mala rasa i nadahnuti branilac u Evropi". Englezi grde Srbe i Srbiju kada se bori protiv svoga unutrašnjeg i spoljašnjeg neprijatelja, a hvale - kad se bore protiv njihovog neprijatelja. Rezonovanje velike i civilizovane nacije!!

*
* *

Mi đaci, koji nismo bili odslužili vojni rok, nismo bili pozvani u vojsku. Mnogi su se javljali kao dobrovoljci. I ovom prilikom otac mi je rekao: "Ja sam dao dva sina, ti moraš da mi pomažeš u obrađivanju zemlje, vojsku treba hraniti."

6. Period 13. septembar -15. decembar 1914. Bataljon 1300 kaplara¹¹

"Oj jedva čekam da novembar dođe,
oj jedva čekam da u borbu pođem

Još u ratovima 1912. i 1913. godine bio se jako proredio starešinski kadar u srpskoj vojsci. A isto tako, u početku svetskog rata 1914. godine, krvave borbe odnele su veliki broj starešinskog kadra. Sama cerska bitka izbacila je iz stroja 259 oficira i 16.045 podoficira i vojnika. Ova bitka bila je ne samo prva pobeda srpske vojske nad Austro-Ugarskom, već je to bila prva velika saveznička pobeda nad neprijateljem. Ona je veoma povoljno uticala na naše saveznike i odjeknula širom celog sveta. Ausgro-Ugarska je bila jako poražena i iznenađena.

Posle cerske bitke, srpska vrhovna komanda je videla da će rat duže trajati, pa je potrebno što pre popuniti izgubljeni starešinski kadar. Stoga je donela odluku da se đaci svih škola u Srbiji, koji su dospeli za vojsku kao i oni koji su bili odložili služenje vojske do svršetka školovanja, pozovu na odsluženje vojnog roka i pripreme se za starešine u ratu koji je već besneo najvećom žestinom. Tako se ova školska omladina iz više generacija, zaključno sa najmlađom generaciom 1893. godine, našla u Skoplju 13. septembra (31. avgusta) 1914. godine. Bilo nas je 1600 đaka. Vrilo je kao u košnici. Prilikom lekarskog pregleda, svako je strepeo da ga komisija ne oglasi nesposobnim za vojsku, jer je ratna

¹¹ Detaljna obaveštenja o "bataljonu 1300 kaplara", o njegovoj ulozi u Kolubarskoj bici, kao i celom Prvom svetskom ratu, mogu se naći u knjigama:

a) Skopski đачki bataljon, 1914. - Bataljon 1300 kaplara, Beograd 1969. godine
b) Uspomene i doživljaji đaka bataljona 1300 kaplara, Beograd 1975. godine

psihozu zahvatila ceo srpski narod, pa bi za jednog intelektualnog omladinca bilo poniženje da ga zovu škartom. Mnogi od ovih đaka bila su već dobrovoljci po ratnim komandama, pa su i oni pozvani u Skoplje na obuku.

Posle polaganja zakletve, nastala je užurbana obuka. Za to vreme na Savi i Drini vodile su se ogorčene borbe. Naročito su se vodile žestoke borbe na Drini, u bici poznatoj pod imenom "Bitka na Drini" (Mačkov kamen, Crni vrh, Kostajnik, Eminove vode, Gučevo, Parašnica, Crna bara itd.)

Posle suzbijanja neprijatelja na Ceru, on je ponovo krenuo na Srbiju sa namerom da je što pre pokori i zbríše sa geografske karte. Srpska vojska, iznurena ranijim ratovima i premorena u neprekidnoj i neravnoj borbi sa daleko nadmoćnijim neprijateljima u ljudstvu, oružju, odelu i hrani, žilavo je odbijala neprijateljske napade, odstupajući stopu po stopu. Još prilikom mobilizacije 1914. godine, nije bilo dovoljno pušaka, pa su u pojedinim pešadijskim pukovima četvrti vodovi u četama pošli sa lopatama, ašovima i pijucima a puškama su snadbeveni od ranjenih i poginulih vojnika za vreme borbe.

Pored toga, oskudica u artiljerijskoj municiji jako je otežavala borbu naših trupa. Neprijatelj, znajući teško stanje srpske vojske, nadirao je sve jače i dublje u Srbiju i kao "Kulturtreger", rušio, ubijao, vešao i naticao na bajonet sve, počevši od deteta u kolecvi.

Loše vesti sa fronta nagoveštavali su skori odlazak đaka na front i odmah se u četama pojavila pesma:

"Oj, jedva čekam da novembar dođe,
Oj, jedva čekam da u borbu pođem ..."

Naročito kritično stanje kod naših trupa, kao i kod naroda, nastalo je krajem oktobra i početkom novembra i izgledalo je kao da Srbija umire.

Vlada, Vrhovna komanda i Narodna Skupština bili su svesni ove teške situacije, u kojoj se zemlja nalazi i tražili su izlaz iz nje. Odluka je, mada teška srca, odmah pala: treba najpre održati, ako ne i popraviti moral kod malaksalih trupa, dok ne stigne artiljerijska municija koja je već bila na putu, zatim izvršiti kontranapad svom snagom, pa ili u slavu ili u smrt. Da bi se to postiglo, trebalo je na neki način iznurene trupe duhovno okrepiti i uliti im veru u skoru pobeđu. Za jedan takav podvig, u ovom kritičnom momentu, bili su sposobni samo đaci koji, zaneseni svojim mladalačkim žarom, zapojeni patriotizmom u roditeljskoj kući i đačkim idealizmom u školi, nisu prezali ni od čega, pa ni od smrti. Toga su bili svesni Vrhovna komanda, Vlada i Narodna skupština Srbije pa su i doneli odluku da se đaci odmah pošalju na front i to isključivo u borbene jedinice, tj. u smrt.

To je jedini primer u istoriji sveta, da je jedna država - ondašnja malena Srbija - šalje na front isključivo samo u borbene jedinice, svoj cvet, svoju budućost, svoju celokupnu intelektualnu omladinu - i to kao poslednju nadu za spas svoje zemlje.

U svetskoj istoriji nije poznato da se tako nešto dešavalo, a ko zna, da li će se ikada desiti!

Petnaestog (15) novembra 1914. godine Vrhovna komada telegrafski proizvodi sve đake - redove skopskog đaćkog bataljona u čin kaplara i upućuje ih u operativne jedinice s tim da vrše isključivo boračke dužnosti.

Šesnaestog novembra 1914. godine, potpukovnik Dušan Glišić, komandant bataljona, ukrcava bataljon, u punoj ratnoj opremi, u voz i šalje Vrhovnoj komandi na raspored.

Toga dana, vladala je velika užurbanost u kasarnama đaćkih četa koje su se spremale za pokret. Kad je zvuk vojničke trube oglasio zbor, šest đaćkih četa postrojilo se pred kasarnama u punoj ratnoj opremi, spremne za pokret. Posle poslednjeg i svečanog raporta, bataljon kreće ka železničkoj stanici. Napred komandant, a za njim đaćke čete sa vojnom muzikom na čelu. Skoplje je znalo da đaci odlaze na front i nepregledna masa sveta prekrila je trotoare, prozore, balkone, krovove i drveće da isprati đake.

Pri polasku iz kasarne, čete su počele naizmenično da pevaju patriotske pesme. Svaka četa pevala je po jednu pesmu. Iz omladinskih grudi orile se redom pesme:

"Oj Srbijo, mila mati,
Uvek ću te tako zvati"

.....

"Hej, trubaču, s bujne Drine,
Ded, zatrubi zbor,
Nek, odjekne šar-planina,

.....

Lovćen, Durmitor ..."

"Haj'te, braćo, haj'te, Srbi ustajte
Haj te, braćo, haj te, svoje ne dirajte ..."

.....

"Gde je naša Vojvodina?

Živa nam je sahranjena,
Al' ostaše deca njena ..."

.....

"Kol' ko ima na jabuci grana,

Tol' ko ima u Skoplju jarana, Kako će ih? Kako će ih?
Prežaliti nana" ...

.....

"Što bi dike ode u vojnike,
Što bi škarta osta da se karta ..."

.....

Đaci pevaju i marširaju kroz Skoplje, a nove kaplarske zvezdice i bajoneti na puškama prelivaju se na suncu. Dušanov most treperi pod čvrstim koracima đaka-kaplara. Iz publike, uz prigušen plač i jecaj, čuju se reči: "Odoše đaci na front, odoše đaci u smrt." Buketi cveća pokvašeni suzama, padaju na nas, i odbijajući se od nas padaju na kaldrmu, tako da su poslednje čete gazile po cveću. Mnogima od nas bio je ovo posmrtni marš!

Železnička stanica je opkoljena masom sveta koja je došla da isprati đake. Mnogima je to bio rastanak za svagda od svoje rodbine, poznanika, prijatelja i svojih devojaka. Svima naviru suze na oči, sem đacima - kaplarima koji odlaze u smrt. U Skoplju je tada bilo i mnogo izbeglica iz Severne Srbije. Posle ukrcavanja u furgone, zaglušujući pisak lokomotive oglasio je rastanak đaka - kaplara sa Skopljem - Dušanovim carskim gradom.

Na usputnim sganicama, kuda je voz sa đacima prolazio, velika masa sveta ga dočekivala i ispraćala sa suznim očima, znajući očajno stanje na frontu, jer je neprijatelj već pola Srbije bio zauzeo, i na zauzetoj teritoriji, rušio, palio i ubijao na najvarvarskiji način. I tako, dok svet, koji nas ispraća, tuguje i plače, iz naših vagona se ori pesma, kao da se ide na neko veselje, a ne u smrt.

Četiri čete đaka, preko Lapova i Kragujevca, otišle su za Gornji Milanovac, za Prvu i Treću armiju, a dve čete, preko Lapova, Mladenovca, za Arandelovac, za Drugu armiju.

U momentu našeg dolaska na front, situacija je bila veoma mučna i teška. Kiša i susnežica stalno padaju. Drumovi, raskaljano blato do kolena. Pozadi fronta nalaze se čitave kolone izbeglica koje beže od varvarske najezde neprijatelja. To su zaprege sa slabim i mršavim voćicama i kravama pune raznih stvari, male dece, starih i bolesnih. Sve to mokro i kaljavo cvokoće od zime. Tu se gube deca, padaju starci i starice pod teretom kućnog prtljaga na leđima. Ovde-onde vide se grupice naroda, tužna lica i pognute glave, gde nekoga sahranjuju.

Sa kolonom izbeglica kreće se veliki broj lakših ranjenika, koji traže zavojišta. Seljačka volovska kola puna teških ranjenika mile po blatu do guše, a jauci i leleci ranjenika tužno i žalosno odjekuju na masu koja se kreće pored kola.

BEDA, NEVOLJA I SMRT NA SVE STRANE

Ta strašna slika mnogo je uticala na nas đake - kaplare i izazivala u nama ogorčenje na neprijatelja i stvarala natčovečansku energiju za borbu protiv varvarskog postupka neprijatelja. S takvim duševnim raspoloženjem mi stižemo na front. Raspoređeni po dvojica u jednu četvu, mi brojno nismo ništa predstavljali, ali u moralnom pogledu vrlo mnogo, jer unosimo u njih nov mladalački duh i novu snagu. Iznenađeni i zaprepašćeni vojnici našim dolaskom među njih, slegli su ramenima i odmah shvatili situaciju, tj. da je došao momenat da se više ne može nazad, već ili u slavu ili u smrt.

Ja sam sa svojim školskim drugom Milošem Rajkovićem raspoređen u 1. četu. 1. bataljona 19. pešadijskog puka prvog poziva Šumadijske divizije. U četu smo došli uveče 20. novembra 1914. godine. Četa se nalazila u selu Vreocima na predstraži (kolubarski bazen). Komandir čete, kapetan II klase Arsenije Nedić, primno nas je vrlo srdačno. Večerali smo zajedno sa njim, prenoćili u jednoj seoskoj kući. Sutradan smo raspoređeni po vodovima, kao pomoćnici vodnika, dok se ne upoznamo sa situacijom. Već smo u putu unapređeni za podnarednike, 17. novembra 1914. godine. Ja sam već sutradan bio na predstraži u neposrednoj blizini Švaba, jer je moj vod bio tamo. Vojnici su me u početku gledali sa žaljenjem, što sam došao tako mlad i školovan da poginem. Čak su me upućivali kako da se čuvam od kuršuma. Ali sam im ja objasnio naš dolazak i vrlo brzo smo se sprijateljili. Od toga dana postajem i ja borac i učesnik u ovom ratu. Priznajem da prvih dana nisam umeo da koristim teren prilikom borbe. Ali sam posle prvih borbi sa Švabama uvrteo sebi u glavu da će me od sada teško kuršumi pogoditi, kad me nije pogodio prvih dana, kada nisam umeo da se snalazim u borbi.

Naš komandir čete kapetan Arsenije Nedić bio je učitelj u selu Plaskovcu kod Topole, a rodom je iz sela Kutlova, koje se nalazi na petnaestom kilometru od Kragujevca na putu Kragujevac-Gornji Milanovac. Učesnik je u balkanskim ratovima i pravi junak. To je bio pravi narodni učitelj i narodni čovek. Kulturalan i odličan poznavalac naroda i njegove duše. Vojnici su imali neograničeno poverenje u njega i on u njih. A u ratu najvažnije je kad vojnici imaju poverenja u svoje starešine, a starešine u svoje vojnike.

Tako združeno ratno iskustvo i veština ratnika sa mladalačkim žarom i energijom nas đaka, a pod mudrim vođstvom starešinskog kadra, počevši od Vrhovne komande pa do najmanje borbene jedinice, učinili su da naše trupe energičnim protivnapadom razbiju Poćorekovu kaznenu ekspediciju i za dvanaest dana potpuno isteraju iz Srbije.

Petnaestog (15.) decembra 1914. godine srpska vojska je proterala poslednje ostatke austro-ugarske vojske sa svoje teritorije. Na srpskoj teritoriji nije bilo više ni jednog austro-ugarskog vojnika, sem zarobljenika.

Tako je đачka omladina, čija ja lozinka bila: *poginuti među prvima za slobodu svoje Otadžbine i ni koraka natrag, opravdala one nade koje su u nju polagane i tom prilikom položila 400 žrtava na oltar Otadžbine*. Kolubarska bitka predstavlja jedan od najveličanstvenijih događaja u istoriji Srbije i u svetu sa isto toliko veličanstvenom ulogom naše generacije đaka koja je baš za nju naročito dovedena na front.

Srpski đачki Bataljon 1914. godine bio je tada "Bataljon smrti" jer je poslat neposredno u borbene jedinice, tj. u smrt. Danas je poznat pod imenom "Legendarni Bataljon 1300 kanpara" .

Ovaj je Bataljon najvernije predstavio Arsen Maletaškić u svojoj poemi "Besmrtni Bataljon", čije ćemo samo poslednje stihove citirati.¹²

"Mnogi su tada pali po poljima

Pokrivani snegom,
Al' osgaje spomen dok narod ovaj živi,
Jer nigde se dotle čulo nije
Za pokoljenje takvo,
Što na branik Narodne Slobode stade,
S toliko ljubavi i žara,
Kao što beše Bataljon đaćki:
BATALJON HILJADU I TRISTA KAPLARA"

Posle Kolubarske bitke mnogo je dato pismenih i usmenih izjava od strane pojedinih komandanata o ulozi 1300 kaplara u kolubarskoj bici. O tome je dosta pisala i naša ondašnja štampa. U toku pisanja istorije velikog rata Srbije za oslobođenje i ujedinjenje isticana je uloga đaka kaplara u kolubarskoj bici. Iz svega toga izvučeno je i zabeleženo.

"Duh vojske narocito podigoše cuvene skopske đacke Čete. To beše cvet inteligencije, nonos i budućnost naroda. Ovih 1300 oduševljenih mladića behu ona luča što ozari duše potištenih vojnika, premorenih dugotrajnim povlačenjem I velikim gubicima. Sokoleći svoje vodove, oni će se u novim borbama baciti na neprijatelja sa neodoljivom žestinom, naporedo sa oficirima i vojnicima. Krvave brazde ostaše u njihovim redovima, ali njihov svetao primer odnese masu u pobedu. "

7. Značaj Kolubarske bitke

Da bih se odužio senima svojih drugova iz "Bataljona 1300 kaplara", kao i senima svih boraca koji su poginuli u kolubarskoj bici, smatrao sam za potrebno da ovde ukažem na značaj ove bitke, onako kako sam je osećao ja zajedno sa svojim vojnicima kroz ceo Prvi svetski rat.

Kolubarska bitka, čiji se ofanzivni deo odigrao u vremenu od 3. do 15. decembra 1914. godine na srpsko-austrougarskom frontu, predstavljala je, predstavlja i danas, a predstavljaće i ubuduće jedan ratni događaj zagonetnog karaktera. Ona se i danas proučava, a proučavaće se i ubuduće u vojnim školama celog sveta. Francuski maršal Žofr, koji je rukovodio bitkom na Marni, rekao je¹³: "Bitke na Ceru I Kolubari zaslužuju sjajno mesto u francuskim strategijskim studijama".

Zauzimanjem velikog dela Srbije, kao i njenog Beograda, koji je bio napušten bez borbe od naše vojske radi skraćivanja fronta, Poćorek je smatrao ca je naša vojska uništena i da je pobeda izvojevana, samo je još trebalo promarširati kroz ostali deo Srbije. Trećeg (3.) decembra austrougarska vojska

¹² Arsen Maletašnić, Besmrtni Bataljon (Skopski đaćki Bataljon 1914. - Bataljon 1300 kaplara, Beograd 1969. strana: 694

¹³ Savo Skoko - Petar Opačić, Vojvoda Stepa Stepanović u ratovima Srbije 1876. - 1918. Beograd 1974. strana: 465.

svečano je umarširala u Beograd. Tom prilikom je Poćorek poslao telegram svom caru, Franji Josipu, u kome je objavljivao svetu, da je Srbiju kaznio i pregazio.

Neprijateljska štampa, a naročito bečka, slavila je pobeđu i osvajanje Srbije. Austro-Ugarska vlada delila je činove i odlikovanja. Štampa naših saveznika teško je disala od potištenosii, zbog tako reći gotove propasti Srbije.

"Svet je bio načisto: Srbija je na rubu propasii. Nestrpljivo, a sa izvešnošću se očekivala vest o katastrofi. Bečke novine su đeneralisimu Poćoreku pevale himne besmrća. Najveći junak, najveći vojskovođa na kugli zemaljskoj. Štaviše, sam car austrijski toliko je bio oduševljen slavom i pobedom Poćorekovom, da mu je ukazom dao sasvim novo odlikovanje najviše u carstvu, koje dotle niko u monarhiji ne beše imao.¹⁴

Međutim, dešava se čudo na srpsko-austrijskom frontu koje iznenađuje i zaprepašćuje ceo svet. Iz poraza prelazi se u pobeđu. Novi komandant Prve armije, đeneral Živojin Mišić, u saglasnosti sa Vrhovnom komandom, donosi sudbonosnu odluku da povuče svoju armiju na nove položaje, odmori, popuni i uredi, pa da što pre novim snažnim protivnapadom pređe u ofanzivu. U tom momentu stiže iz Francuske željno očekivana artiljerijska municija. Zatim dolazi skopski đački bataljon "Bataljon 1300 đaka-kaplara" kao dopuna starešinskog kadra, i to kao poslednja ljudska i moralna rezerva. Ali više kao moralna.

Tako se dešava da, dok ausgrougarska vojska maršira kroz Beograd, slavi pobeđu nad Srbijom, dotle srpska vojska istog dana prelazi u kontraofanzivu i probija neprijateljski front. Napad je bio tako snažan i energičan da je neprijatelj bezglavo bežao, vičući samo "Strina, vo ist Drina" (Strina, gde je Drina). Veličanstvenom Poćoreku oduzeta je Vrhovna komanda nad Balkanskom vojskom, a đeneral Mišić unapređen je za vojvodu.

Kolubarska pobeđa predstavljala je veliki vojnički i politički značaj ne samo za Srbiju, nego i za sve naše saveznike. Da je Srbija bila pobeđena, Austro-Ugarska bi se preko Bugarske spojila sa Turskom i tako bi bio likvidiran srpski front. Tada bi Austro-Ugarska sve svoje snage bacila na ruski front, a Nemačka na zapadni (francuskobelgijski). Kako su u to vreme, Nemačka i Austro-Ugarska bile mnogo spremnije za rat od naših saveznika, to bi one imale veliku prednost za dobijanje rata. U tom slučaju geografska karta sveta izgledala bi sasvim drugačije posle Prvog svetskog rata. Na njoj svakako ne bi figurisale mnoge države, pa i čitave nacije. To se potvrdilo u Drugom svetskom ratu u kome se išlo do istrebljenja čitavih nacija od Nemačke i njenin satelita. Kolubarska bitka odložila je spajanje Austro-Ugarske sa Bugarskom i Turskom za čitavu godinu dana (do kraja 1915. godine). Za to vreme naši saveznici su znatno uvećali svoj ratni potencijal.

Kolubarska pobeđa izmenila je tadašnju evropsku političku situaciju. Italija, koja je do tada bila neutralna, mada je bila formalno saveznik centralnih sila (Nemačke i Austro-Ugarske), odlučila je da pređe na stranu naših saveznika. Ona je, bez znanja Srbije, sklopila sa Rusijom, Francuskom i

¹⁴ M.Pavlović, Vojvoda Mišić od Suvobora do Maribora, Beograd 1922. strana 34.

Engleskom "Tajni londonski ugovor" 26. aprila 1915. godine, koja se i danas često spominje i to na štetu naše braće pod Austro-Ugarskom. Rumunija je definitivno prešla na stranu naših saveznika. Bugarska, koja je stalno vrebala priliku da napadne Srbiju, odložila je napad za 1915. godinu.

Koliki je bio odjek kolubarske bitke u svetu, navešćemo još nekoliko primera.

Amerikanac Džon Rid u svojoj knjizi "Rat u Srbiji 1915." Beograd 1975. na strani 37 kaže: " Ova velika bitka nije dobila svoje ime. Neki je zovu bitkom na Kolubari, a drugi valjevskom bitkom. Ali ona je, možda najveći vojnički podvig u čitavom velikom svetskom ratu".

Nemački car Vilijem, koji je bio oličenje tadašnjeg nemačkog imperijalizma i veliki protivnik Srbije, rekao je o srpskom narodu: "Šteta što taj mali narod nije moj saveznik". A kada je 1915. godine pripreman napad na Srbiju on je rekao: " Učinicu Čast srpskom narodu, jer ću protiv njega poslati jednog Makenzena". U poruci svome maršalu fon Makenzenu kaže: " Srpsku vojsku odlučno poraziti i uspostaviti i osigurati vezu preko Beograda i Sofije sa Carigradom" .

Sam nemački maršal fon Mekenzen, pred napad na Srbiju 1915. godine, izdaje sledeću naredbu: "Vojnici, vi ne polazite ni na italijanski, ni na ruski, ni na francuski front. Vi polazite u borbu protiv jednog novog neprijatelja, opasnog, žilavog, hrabrog i oštrog. Vi polazite na srpski front i na Srbiju, a Srbi su narod koji voli slobodu i žrtvuje sve do poslednjeg. Pazite da vam ovaj malen narod ne pomrači slavu i ne kompromituje uspeh nemačke vojske".

Kada je 26. marta 1915. godine u svim francuskim školama bio priređen "Srpski školski dan" posvećen Srbiji i srpskom narodu, tada su u njima održana predavanja o Srbiji i srpskoj vojsci. Tom prilikom se, na jednom crtežu popularnog slikara pariske Ilustracije Anrioa, pojavila slika na kojoj francuski učenik, držeći u ruci knjigu, kaže svome profesoru: "Gosnodine, da li biste hteli da mi promenite moju grčku gramatiku za srpsku gramatiku?!Danas su Srbi heroji!!!"

Japanac, profesor Medicinskog fakulteta u Tokiju, šef japanske misije Crvenog Krsta u Parizu za vreme prvog svetskog rata, prilikom Svetosavske proslave u Parizu, rekao je, između ostalog, i ovo: "Do ovog rata, mi, Japanci, uživali smo glas vojnika sa najjačim ratničkim duhom. Sada moramo priznati da nam je srpski vojnik i to prvenstvo ratnika preuzeo. Ne zamerite, gospodo Srbi, što smo pomalo ljubomorni" .

Naposletku, kada je srpska vojska 1915. godine bila, gladna i žedna, gola i bosa na albanskoj obali, i kada su naši saveznici rešavali o našoj sudbini, veliki sin francuskog naroda izgovorio je u francuskom parlamentu sledeće reči: "Kada bi samo jedan Srbin apelovao na Francusku da ga spase, jer neće da bude rob, dužnost bi bila Francuske da uputi svoju flotu i spase ga. Ali, ovde nije slučaj da je jedan jedini, već više od stotinu hiljada heroja toga na broju, malog, ali po duhu velikog srpskog naroda ".

Kolubarska pobeda bila je za Srbiju od ogromnog značaja. Još u toku bitke, Narodna skupština Srbije u Nišu, na sednici od 7. decembra 1914. godine, usvaja aklamacijom deklaraciju srpske Vlade koja je izražavala davnašnji san svakog Srbina u Srbiji još od Karađorđa: "Rat do konačnog ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu Državu" .

Treba napomenuti da je ovoj istorijskoj sednici predsedavao Andra Nikolić, kao predsednik Narodne skupštine, čiji je sin Dušan Nikolić, student prava i đak-kaplar, već poginuo 21. novembra 1914. godine na frontu.

Austro-Ugarska posle ove bitke, nije smela sama pokušati napad na Srbiju. A naš vojnik, kroz potonje ratovanje 1915., 1916., 1917. i 1918. godine, imao je stalno na umu ovu pobedu koja ga je održavala, davala mu snage i poleta, govoreći mu da će se opet ponoviti. Ona je davala podstreka našem vojniku da stoički izdrži nečuvenu "Albansku golgotu" i čeka tri godine na solunskom frontu, van svoje otadžbine. I zaista, kolubarska se bitka ponovila bitkama na solunskom frontu, kao i samim probojem solunskog fronta. Proboj solunskog fronta, kao i gonjenje neprijatelja, bilo je tako energično da je, pod teškim borbama, prevaljen put od Dobrog Polja i Vetrenika (Veternika) do Dunava za 45 dana. Taj napad i energično nadiranje naše vojske, i pored zahteva komandanta savezničke vojske na solunskom frontu, generala Franchet d' Esperey-a, da srpska vojska uspori svoje napredovanje, nateralo je Bugarsku na kapitulaciju, Austro-Ugarsku na raspadanje, a Nemačku da zatraži mir. Stoga se može slobodno reći, da je, za ovakav ishod Prvog svetskog rata, mnogo doprinela kolubarska pobjeda, koju je srpska vojska sama izvojevala krajem 1914. godine.

*
* * *

Naredba Obr. 8676

VRHOVNOG KOMANDANTA NJEGOVOG KRALJEVSKOG VIŠOČANSTVA

PRESTOLONASLEDNIKA ALEKSANDRA

svoj srpskoj vojsci

za 15. decembar 1914. godine u Kragujevcu

Junaci!

Već se navršio peti mesec kako je na našu milu Otadžbinu napao neprijatelj. Istrošeni u dva slavna, ali teška rata, mi smo ga ipak muški i junački dočekali, i pošto smo ga jednom notukli na Ceru i Jadru, mi smo mu posle tolikih dugih krvavih, ali slavinih bojeva, sada zadali udar teži od svih dosadašnjih. Hiljade zarobljenika, stotine topova i silna oprema vojna što je od neprijatelja zadobismo svedoče o njegovom porazu i našoj slavi.

Junaci!

Ja sam ponosit da objavim da na zemljištu Kraljevine Srbije nema više neprijatelja. Izagnali smo ga krvave glave.

U tom svečanom trenutku (kada se na ponositom srpskom Beogradu vije ponovo srpska zastava) ja hoću pre svega drugog da ispunim jedan dug zahvalnosti.

U redovima vašim, rame uz rame s vama, ratuju u ovom trećem ratu i braća naša koju od Turaka oslobodismo. Vi ste svedoci njihovog junaštva i njihove ljubavi prema Otadžbini. Kosovci i Vardarci, Žegljigovci i Bregalničani, Bitoljci i Porečani pokazali su se dostojni svoje braće Šumadinaca i Dunavaca, Podrinaca i Moravaca, Timočana i Užičana. Pokazali su se dostojni potomci junaka Milutinovih i Dušanovih, što nekad daleko proneše slavu srpskog imena i oružja.

Ja hoću da im dam vidan znak priznanja Otadžbine. Pred ovako nesumnjivim dokazom svoga velikog požrtvovanja i pred tako junački prolivenom svojom krvlju za svoju Srbiju; pred takvim stvarnim dokazom vršenja svoje najteže građanske dužnosti i to sa takvim oduševljenjem. - Ja objavljujem njihovo pravo na sve političke ustavne tekovine Oslobođiteljske Srbije. Prva redovna Narodna Skupština po zaključenju mira rešiće sve potrebne mere, te da se to potpuno u život uvede.

JUNACI!

Gvozdeni obruč naših moćnih saveznika steže se sve više oko našeg zajedničkog neprijatelja. Osećajući se pred porazom i strahujući od njegovih teških posledica on se bori očajno ali uporno. Ali uzalud. Broj njegovih vojnika sve je manji, a naši saveznici uvode svakog dana sve nove vojske u borbu. Kraj toj džinovskoj borbi već je danas jasan, iako ona još nije završena.

Mi moramo još neko vreme vršiti našu tešku dužnost i stojati uz naše velike i silne saveznike koji se bore i za nas, dokle oni ne smožde našeg zajedničkog neprijatelja na njihovim prostranim poljima, a tada će nastati mir, koji će dostojno nagraditi žrtve za našu Veliku Srbiju - tada će naša Otadžbina biti mnogo veća, silnija i srećnija no što je ikada bila.

A za to će, Vitezovi, Srbija biti vama blagodarna.

Vrhovni komandant

Prestolonaspednik

Aleksandar s. r.

8. Period 15. decembar 1914. - 5. februar 1916. - Zatišje

- Povlačenje kroz Crnu Goru i Albaniju

"Tamo daleko, gde limun cveta žut,
Tamo je srpskoj vojsci jedini bio put"

.....

Po završetku Kolubarske bitke osećao sam se mnogo malaksao i iznemogao. Mislio sam da je to od preteranog umora. Međutim, jednog dana dobijem jaku drhtavicu i visoku temperaturu. Javim se lekaru i on mi odredi dijagnozu: rekurens (povratna groznica). Posle dva dana padne temperatura, ali sam bio potpuno malaksao. Pukovski lekar mi kaže da će se opet ponoviti, treba da idem u bolnicu. Kako su sve bolnice u Beogradu bile prepune ranjenika, a naš je puk (19. pešadijski puk prvog poziva Šumadijske divizije) bio u okolini Beograda, to mi savetuje da idem u neku bolnicu u unutrašnjosti. Po mom predlogu uputi me za Kragujevac. Tamo se javim vojnoj bolnici, koja je bila kod gornjeg parka gde se i danas nalaze vojne kasarne. I ova bolnica je pretrpana ranjenicima, a već su počeli pristizati i bolesni vojnici od rekurensa i pegavog tifusa. U toj bolnici, kao medicinar, bio je jedan moj školski drug, Dušan Mihajlović. On me smesti u bolnicu. Tu dobijem ponovo jaku drhtavicu sa temperaturom preko 40 Celzijusovih. Čak sam se bio onesvestio. Šta mi se sve dešavalo od Beograda do Kragujevca, to nisam ni kontrolisao. Putovao sam pešice, seljačkim kolima i, naposletku, vozom, kao i svi bolesnici i ranjenici.

Kada sam se u bolnici povratio od tog napada, Dušan Mihajlović mi je savetovao da napustim bolnicu i idem svojoj kući u selo Draču. On će mi dati uputstva kako ću kod kuće da se ležim. Glavni razlog je bio što su počeli da stižu u bolnicu mnogi vojnici od pegavog i trbušnog tifusa, pa ako bih ja dobio tifus, onda sam gotov. Tako sam i uradio. Sreća što je Drča blizu Kragujevca (10 km), pa me otac prebacio seljačkim kolima. Kod kuće u selu imao sam još jedan napad, ali sam ipak nekako izdržao. Kad sam se malo oporavio, javio sam se lekaru u bolnici, u kojoj sam ležao. On me uputi vojnoj lekarskoj komisiji na pregled. Komisija me pregleda i da mi mesec dana bolovanja, s tim da se, po isteku bolovanja, javim istoj komisiji. Za vreme moje bolesti i moga bolovanja u selu, zavladała je, najpre u vojsci, a posle se prenela i po selima, velika epidemija pegavog i trbušnog tifusa, tako da je nastao problem sahranjivanja mrtvih. Kada mi je isteklo bolovanje, javio sam se istoj komisiji, i ona mi da još mesec dana bolovanja. Vojne komisije nisu rado vraćale prebolele vojnike u svoje komande zbog prenošenja bolesti na zdrave vojnike. Osim toga, bilo je zatišje na frontu pa nije potrebno upućivati odmah prebolele vojnike u komande.

Tako sam ja, pukim slučajem, izbegao zarazu i oboljenje od tifusa. Po isteku poslednjih mesec dana bolovanja, javim se istoj komisiji na pregled i ona me uputi u moju komandu, 19. pešadijski puk prvog poziva Šumadijske divizije. Puk se nalazio u selu Resniku kod Beograda, raspoređen po seoskim kućama. Mi đaci-kaplari skopskog đackog bataljona - Bataljona 1300 kaplara - učestvovali smo u Kolubarskoj bici kao đaci - podnarednici. Četrnaestog (prvog po starom kalendaru) januara 1915. godine unapređeni smo za đake - narednike. Tako sam se ja vratio u svoju komandu kao đak - narednik oko 14. aprila 1915. godine. Zatišje koje je nastalo na našem frontu, posle 15. decembra 1914. godine, dobro je došlo našim trupama, da se oporave od silnih borbi i velike epidemije svakojakih bolesti. Za to vreme popunjene su jedinice novim regrutima, dovedena su oružja i oprema u ispravnost i izvršena popuna ratne opreme, ukoliko je to bilo moguće. Treba napomenuti da mi nismo mogli dobiti ništa od ratne opreme od naših moćnih saveznika, jer smo bili odvojeni od njih. Pored toga, i oni su oskudevali u tome.

Za vreme ovog zatišja, pored vojnih vežbi, mnogo smo slali vojnike po okolnim selima radi obavljanja seoskih radova, jer su u selima ostale samo žene, deca i starci. Najteže je bilo gledati crne barjake na seoskim kućama i zapomaganje žena. Borbe i epidemija odneli su ogroman broj vojnika i stanovnika. Nije bilo kuće u selu na kojoj ne visi crni barjak.

U selu Resniku puk je bio do juna meseca 1915. godine, pa je prebačen u Koceljevo. Tamo smo takođe obavljali vojničke vežbe i slali vojnike po obližnjim selima radi obavljanja seoskih radova.

Dok smo bili u selu Resniku, bilo je mnogo zgoda i nezgoda. Razmešteni po seoskim kućama, bili smo u neposrednom dodiru sa stanovništvom. Kod kuća u selu bili su samo iznemogli starci, žene i deca i po koji škart, koji je izbegavao svako društvo, jer je bio predmet ismejavanja, naročito od žena.

Naši vojnici su bili prvopozivci, tj. ljudi između 22 i 30 godina. To znači, ljudi u najbujnijem i najneobuzdanijem dobu. Pošto smo u Resniku duže boravili, a vladalo je zatišje, to su vojnici odlazili na kraće odsustvo svojim kućama, a mnoge su porodice i obilazile svoje vojnike. Dolazile su čak i žene i obilazile svoje muževe. Gotovo sve oficirske žene dolazile su na izvesno vreme svojim muževima.

Neposredna blizina i dodir vojnika i seoskog stanovništva, činili su svoje. Naročito se to manifestovalo kod nas momaka - vojnika i seoskih devojaka. Nisu baš ni ženjeni bili mnogo po strani od toga kao ni seoske udate žene, samo su bili mnogo predostrožni. Tada su se pojavljivale svakojake prilike i neprilike. Mi, momci, imali smo svoje muke - strah od kažnjavanja; devojke, pak, svoje muke - strah od svojih majki. Majke su strahovale za svoje kćeri. I naši komandanti su imali svoje muke - nerado kažnjavanje svojih ljudi. Svaki je patio na svoj način. Devojačke majke su se često puta žalile našim komandantima na nas vojnike. Naročito su bili na nišanu mlađi oficiri i mi đaci narednici. U takvim prilikama, naš komandant bataljona sazivao bi zbor i govorio nam o ponašanju. Ali tada njegovi govori nisu ličili na imperativne govore i naredbe iz ratnih zadataka za vreme borbi. Ti su govori, moglo bi se reći, izražavali onu narodnu izreku: "Da budu i vuci siti i sve kože na broju". U ovim okolnostima teško je bilo kriviti ma koga. Sticaj prilika je takav, da se može reći, da su svi podjednako krivi, ili, pak da niko nije kriv. Ratno stanje, kao i sam život činili su svoje. No, ipak se sve dobro svršavalo, tako da smo se, pri napuštanju sela, prijateljski rastali sa resničkim stanovništvom.

Mnogima su se u glavi, dugo vreme, vzmale uspomene iz Resnika, kao i imena resničkih devojaka. Mnogi su, pak, sa tim uspomenama i devojačkim imenima otišli na onaj svet. Ove uspomene kao i devojačka imena, još više su ih podsticali da ginu braneći svoj narod, svoju slobodu i svoju Otadžbinu.

U toku zatišja 1915. godine pojavile su se neke pesme na račun Švaba. Tako na primer:

"Doš' o Švaba čak do Ralje,
A od Ralje nikud dalje ..."

.....

"Aoj Švabo ćelavi,
što te Srbin prevari ..."

.....
"Doš' o Švaba čak do Ljiga,
A kod Ljiga zaglibiga ..."

.....
Ova poslednja reč imala je više varijanti.

U toku 1915. godine, naši saveznici: Rusija, Francuska i Engleska vršili su stalno pritisak na srpsku Vladu, da ustupi Bugarskoj jedan deo svoje teritorije na jugu, da bi ona prišla svojim saveznicima. Međutim, naša Vlada i Vrhovna komanda znali su namere Bugarske da će nas napasti, bilo da joj ustupimo traženu teritoriju ili ne. Ali su saveznici na sve to bili gluvi. Bugarska je 6. septembra 1915. godine u Plesu zaključila sa Nemačkom tajnu konvenciju za zajednički napad sa njom i Austro-Ugarskom na Srbiju. U vezi te konvencije, ona je objavila 22. septembra 1915. godine mobilizaciju, pod izgovorom, da to čini u interesu svoje bezbednosti. Srpska Vlada i Vrhovna komanda znali su to pa je Vrhovna komanda stvorila plan da, izvrši upad u Bugarsku i osujeti njenu mobilizaciju i koncentraciju trupa. Ali su naši saveznici bili kategorični protiv toga, verujući da će Bugarska, iz obzira prema Rusiji, ostati neutralna, ako neće prići našim saveznicima. Čak je Srbiji zaprećeno da će biti napuštena od strane saveznika, ako napadne Bugarsku.

Treba ovde napomenuti jednu, možda komičnu sgvar. U toku zatišja na našem frontu, naši saveznici su tražili od Srbije da preuzme ofanzivu protiv Austro-Ugarske pri ulasku Italije u rat, a i docnije kada su Nemci i Austrijanci probili ruski front. Ali je naša Vrhovna komanda izbegla taj potpuno besmislen poduhvat.

Centralne sile su u toku 1914. i 1915. godine triput nudile Srbiji primamljiv separadni mir. Ali ga je ona odbijala u smislu odluke Narodne skupštine u Nišu 7. decembra 1914. godine - da Srbija vodi rat sve do ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jedinstvenu državu.

Treba napomenuti da je, od decembra 1917: godine, Srbija imala četiri ponude od Austro-Ugarske za separadni mir koji je kategorički odbila.¹⁵

U vezi sa planom naše Vrhovne komande o upadu i neutralisanje Bugarske, jedan deo naše vojske je prebačen na bugarsku granicu. Septembra meseca 1915. godine, cela Šumadijska divizija prvog poziva bila je na bugarskoj granici u okolini Pirota. Moj, 19. pešadijski puk, koji je pripadao Šumadijskoj diviziji, krenuo je pešice iz Koceljeva za Vlaško polje, gde se ukrao na voz za Piroto.¹⁶

Našim vojnicima na bugarskoj granici strogo je naređeno da se ne sme opaliti puška u pravcu Bugarske, da se ne bi izazivao rat sa Bugarima. Ako neki vojnik opali pušku, biće streljan kao i njegov neposredni starešina-oficir. Bugari su se slobodno kretali duž naše i njihove granice i vršili raspored svojih trupa na očigled naših vojnika.

¹⁵ Milan P. Đorđević, Srbija i Jugosloveni za vreme rata 1914. - 1918. Beograd 1922. strana:63

¹⁶ Tačan datum polaska iz Koceljeva n dolaska u Piroto ne znam, jer mi je prva sveska ratiog dnevnika nestala na Krfu, za vreme bolesti.

Krajem septembra, Nemci i Austrijanci su koncentrisali veći deo trupa na levoj obali Save i Dunava, i već se očekivao njihov napad.

U zoru 6. oktobra 1915. godine, otpočela je nemačko-austrijska ofanziva na Srbiju. Kako je propao plan srpske Vrhovne komande o neutralisanju Bugarske, to je počelo postepeno prebacivanje Šumadijske divizije prvog poziva na sever. Naš 1. bataljon 19. pešadijskog puka prebačen je pešice i vozom od Pirota -do Osipaonice. Iz Osipaonice produžimo pešice ka Požarevcu i stignemo 11. oktobra 1915. godine uveče do požarevačkih ciglana.

Već je bio prvi sumrak kad smo stigli do požarevačkih ciglana. Umorni od puta, pređenog od Pirota dovdje, pospali smo gde se ko zatekao pod punom ratnom opremom. Samo je straža bila budna. Iz sna me trže neka puščana vatra koja se posle nekoliko minuta utiša. Austrijanci i Nemci retko napadaju noću. "Švaba i Nemač" kaže naš vojnik "spava noću i ne kreće izjutra dok ne popije belu kavu i ne pojede čokoladu".

Noć tiha, sveža, pomalo hladna, prava oktobarska noć. S vremena na vreme, nemački reflektor, s one strane Dunava, obasja pontonski most na Dunavu, preko kojega Nemci hitno prebacuju svoje trupe na našu obalu.

Ja ponovo legnem i zaspim. Čini mi se da samo što sam zaspao, a ono me trže iz sna larma vojnika. Već je počelo da sviće. Jutro sveže. Bolje reći hladno. Jutarnji sunčani zraci nagoveštavali su lep i topao dan. U bataljnu užurbanost. Za nekoliko minuta sve je bilo spremno.

Izjutra rano, 12. oktobra 1915. godine opčela je jaka artiljerijska a zatim puščana i mitraljeska vatra sa obe strane. Naročito je dejstvovala nemačka artiljerija svih kalibra. Naše trupe (to je bio treći poziv - "sede čike" - kako smo ih zvali), koje su vodile borbu pred nama, bile su gotovo prepolovljene i premorene od dano-noćne borbe od 6.oktobra 1915. godine. A položaj koji su oni držali trebalo je po svaku cenu održati.

Naš bataljon (1. bataljon 19. pešadijskog puka prvog poziva, komandant Vojislav Bumbaširević) krene da pojača borbeni poredak trećepozivaca koji su se nalazili na položaju "Zabela", više kaznenog zavoda. Na domaku puščane i mitraljeske vatre, razvija se u trku za borbu. Po najvećoj artiljerijskoj i puščanoj paljbi, pojurimo u borbeni poredak naših trupa, koje su davale otpor neprijatelju koji je navaljivao u masama. Ali sa rastojanja od 50 metara budemo iznenada obasuti paklenom puščanom i mitraljerijskom vatrom, koja nas je prikovala za zemlju. Položaj koji su naši trećepozivci držali već su Nemci bili zauzeli. U toku dana, oni su više puta pokušavali, naletali u masama, da nas potisnu, ali nisu uspeli. Kako je njihov talas naletao na nas, padali su kao snopovi jedan preko drugog. Nisu očekivali toliki otpor pošto su treće pozivce već bili likvidirali. U borbenom prostoru bilo je i kukuruza, a bilo je čistog terena. Od puščane, mitraljeske vatre i od eksplozije bombi, počela je ponegde, i kukuruzovina da gori.

Mi smo imali zadatak da održimo položaj po svaku cenu. Ali i da smo hteli odstupati, nismo mogli jer bi smo bili pogođeni od njihove mitraljeske i puščane vatre. Nemci su imali mnogo mitraljeza u pešadijskim pukovima.

U toj borbi, 12. oktobra 1915. godine, naš bataljon je prepolovljen, ali su Nemci imali dvaput više gubitaka.

Toga dana poginuo je i moj školski drug, narednik - đak Miloje Rajković iz sela Plaskovca kod Topole. Dakle, đaci iz generacije 1300 kaplara, koji su odigrali sudbonosnu ulogu u Kolubarskoj bici, ginu i dalje u toku celog Prvog svetskog rata, služeći uvek za primer.

S obzirom na opštu situaciju, morali smo se noću povući sa tog položaja.

*
* *

Pošto su Bugari sačekali da njihovi saveznici pređu Savu i Dunav, oni noću 13/14. oktobra 1915. godine, bez objave rata, napadaju na nas. Mada su bili mnogobrojni, uspešno su ih i dugo zadržavali naši znatno slabiji delovi te je njihovo nadiranje bilo sporo.

Bojeći se za desni bok i pozadinu od strane Bugara, Vrhovna komanda je donela odluku 15. oktobra 1915. godine o postepenom povlačenju naših snaga sa severnog i severozapadnog fronta.

*
* *

Naš bataljon bio je pod komandom trećeg prekobrojnog puka Drinske divizije. Noću 13/14. oktobra povučemo se sa položaja "Zabela". U sastavu ovog puka, povlačili smo se pod vrlo teškim borbama dolinom Velike Morave ka jugu - postepeni pravac povlačenja bio je Ćuprija - Kruševac - Jastrebac - Tulari - Kuršumlija - Merdari. Svuda su vođene borbe i davan je jak otpor, vodeći računa o što manjim gubicima. Suviše bi zauzelo prostora opisivanje svake borbe našeg bataljona u toku povlačenja.

Na Merdare se povučemo 18. novembra 1915. godine uveče. Tu posednemo položaj i dobro se utvrdimo sa namerom da se tu zadržimo. Vreme jesenje koje postepeno prelazi u zimu. Kiša sa susnežicom a preko noći i omanji mraz. Hladno, a vatra ne sme da se loži zbog blizine neprijatelja.

*
* *

Merdari su bili stara granica između Srbije i Turske do 1912. godine. Moji vojnici jako su se rastužili, napuštajući svoju napaćenu Srbiju, svoje domove i svoje porodice. A ko zna kuda se ide i da li će se ko ikada i vratiti svojoj kući?! Ali je ipak preovladala svest o borbi za slobodu po svaku cenu!

Bio sam na levom krilu našeg bataljona sa zadatkom da postavim vezu sa jedinicom koja se nalazi levo od mene. Radi veze sa njom pošaljem patrolu da izvidi ko je tamo i da mi dovedu njihovu patrolu radi daljeg obaveštenja o stanju levo od mene. Oko 21 čas vrati se moja patrola zajedno sa patrolom iz

11. pešadijskog puka trećeg poziva Šumadijske divizije. Posle dobivenih potrebnih podataka od trećepozivaca - zvanih "sede čike" - zapitam ih: "Da li poznaju Radonju Pejovića i da li je on živ?" Oni svi u glas, odgovoriše: "Kako da ne znamo". Na moje pitanje: "Kako je on?" Oni rekoše: "Živ je ali je mnogo utučen. Imao je brata đaka koja je poginuo i sad mu nije ni do čega. Šteta što je tolike škole učio, pa ode na onaj svet tako mlad". "Da li je to sigurno?" Zapitah ja. "Sigurno je, jer su mu javili od kuće da su mu poduške davali. "Ja se nasmejah i rekoh: "Pozdravite mi Radonju i recite mu, da sam ja, njegov brat Tadija, živ i zdrav i neka ne brine za mene. Kad se ukaže zgodna prilika, neka potraži dozvolu od svoga komandira i neka me nađe da se vidimo". Posle toga razgovora odoše trećepozivci veseli u svoju komandu.

*
* *

I pored želje da se zadržimo duže na Merdarima, morali smo 20. novembra 1915. godine napustiti Merdare bez borbe, zbog neprijateljskog prodora sa velikim snagama kod Prepolca. Sa Merdara smo se povukli preko Kosova Polja, prelazeći reke Lab i Sitnicu, do jednog sela čije je ime nečitko zapisano u mom "Ratnom dnevniku".

Prolazeći kroz Kosovo setili smo se Kosovske bitke - propasti srpskog carstva i petovekovnog robovanja: Niko ništa ne govori, ali se svako u sebi pita: da li će biti ovo "Novo Kosovo?" Na ovom Kosovu niču crveni kosovski božuri iz krvi kosovskih junaka. Da ti božuri, zaista, niču iz krvi kosovskih junaka, dokaz je to da nigde na drugom mestu ne mogu da rastu. Šta li će nići na zemljištu Srbije, na kome je svaki pedalj zemlje ne samo natopljen nego i potopljen krvlju srpskih junaka? Posle ovih borbi, Srbija je postala pravo groblje iz koga, ispod svakog udara pijukom, viri poneka kost ljudskog tela. A šta li je još čeka?!

Svaka generacija nosi svoj krst i čeka samo momenat raspinjanja. Ali se dešava, da neku generaciju mimoide raspinjanje na svoj vlastiti krst, a da neka generacija izdahne na krstu u najvećim mukama! Našoj generaciji je sugdeno da izdahne na krstu! Jedino nas je tešila nada da će iz našeg raspeća nešto vaskrsnuti! I zaista, posle tri godine krvave borbe vaskrsnula je Srbija i rodila se Jugoslavija! Ostvarila se ona Hristova zapovest: "Bez stradanja nema vaskrsenja".

Sutradan, 21. novembra 1915. godine, dođemo u sastav našeg puka, 19. pešadijskog puka prvog poziva Šumadijske divizije. Bataljon je bio pod komandom 3. prekobrojnog puka Drinske divizije od 11. oktobra do 21. novembra 1914. godine.

*
* * *

Izjutra, 22. novembra 1915. godine, naš puk bude određen, u zaštitu Šumadijske divizije prvog poziva. Mi retkim streljačkim strojem posednemo jedno brdo kod Teneždolskog klanca, gde se držimo dok se naša divizija ne povuče. Oko podne povučemo se i mi u pravcu sela Svinjareva gde stignemo oko 23. časa. Tu je bila cela Šumadijska divizija prvog i neki pukovi trećeg poziva.

Kad smo stigli u ovo selo, vojnicima je podeljena večera. To je bio jedan izvanredan vojnički pasulj sa dosta mesa. Kako je prethodnin dana neredovno doturana hrana vojnicima, usled stalnih borbi i pokreta, to je ova večera predstavljala pravo slavlje za sve nas. Kuvari su ranije poslani u ovo selo da pripreme večeru, a neprijatelj je počeo da malaksava sa nadiranjem.

*
* * *

Te noći oko 24 časa, dođe moj brat Radonja sa jednom grupom trećepozivaca iz moga sela, da se vidimo jer nije lako poverovati da sam živ. Posle pozdrava i ljubljenja sa bratom, kao i sa svim ostalim naših seljacima, pređemo na razgovor o mojoj "pogibiji", zatim o opštoj situaciji. Naročito su želeli da čuju moje mišljenje o daljoj našoj sudbini. Ja sam im tada izneo svoje kategoričko mišljenje da imaju bezuslovno slušati svoje starešine, da ne napuštaju svoje jedinice i da ima ko da brine za sve nas. To sam im saopštio prvo kao čovek i njihov zemljak, koga dobro poznaju, zatim kao vojni starešina, đak - narednik. Pošto je njihov puk bio u blizini, zadržao sam ih da sa nama prenoće, sutradan ih uputim u njihovu jedinicu. Na rastanku sam im rekao da mogu imati potpuno poverenje u svoje starešine, koje vrlo dobro znaju kuda ih vode. Moram priznati da ni sam nisam tada znao kuda se ide, pa makar i u smrt jer drugog izlaza nije bilo.

U to vreme bila je velika neprijateljska propaganda. Nemačka Vrhovna komanda objavila je sledeći kominike: "Pošto srpska vojska više ne postoji, nego postoje samo njeni bedni ostaci koji su se razbegli u divlje albanske I crnogorske planine gde će, bez hrane, a po zimi, naći svoju smrt, to su prekinute dalje operacije i neće se više izdavati kominike sa balkanskog ratišta. "

Bugari su se, pak obraćali. našim vojnicima, pozivajući ih da se predaju i da idu, tobože svojim kućama jer je rat završen, Srbije više nema. Čak se govorilo da će srpski oficiri dovesti svoje vojnike do jadranske obale da bi spasili sebe od albanskih pljačkaških bandita (treba praviti razliku između albanskog naroda i pljačkaških bandita kojih ima u svim nacijama), pa će ih tu ostaviti, gde će pomreti od gladi i zime, ili će biti poubijani od albanskih pljačkaša. Iako je Srbija imala savez sa zvaničnom Albanijom, odnosno sa Esad Pašom, koji je bio naš prijatelj, bilo je pljačkaških bandi, koje su nas svuda napadale iz zasede. U tome je prednjačilo pleme Miriditi.

Ovakva bugarska propaganda nije urodila nikakvim plodom po njih. Stvar je bila prosta i jasna, da naši vojnici neće poverovati toj propagandi. Svaki se naš vojnik zapitao: zar će vojvoda Stepa ili vojvoda Mišić ili pukovnik Živko Pavlović ili ma koji srpski oficir, bilo da su seljački sinovi ili ne, ostaviti braću i rođake kao obične vojnike, u albanskim krševima i baruštinama da pomru? A šta da se kaže za učitelje, kao rezervne oficire, koji su sami vaspitavali narod još kao decu u osnovnim školama za izvršenje misionarskog zadatka Srbije, tj. za stvaranje Jugoslavije. Zatim su tu đaci iz svih društvenih spojeva, počev od seljačkih pa do miinstarskih sinova. *Tada se najviše ispoljilo da je u Srbiji bila prava narodna vlast. Narod je imao poverenje u svoju vlast, a vlast je imala poverenje u svoj narod.*

Samo se tako može objasniti opstanak Srbije - Vlade, Parlamenta, Vojske i Naroda - kao države bez svoje teritorije, i to kako kroz Crnu Goru i Albainju, tako i na Krfu i Solunu, sve do osvajanja Bitolja 19. novembra 1916. godine.

*
* *

Da se vratim na svoju "pogibiju" o kojoj su mi, posle rata, detaljno ispričali.

Pred Kolubarsku bitku, raspoređeni su u svaku četu operativnih trupa po dva đaka iz skopskog đackog bataljona 1300 kaplara. Nas dvojica raspoređeni smo u 1. četuu 1. bataljona 19. pešadijskog puka prvog poziva Šumadijske divizije. U borbi kod "Zabele" 12. oktobra 1915. godine poginuo je moj školski drug Miloje Rajković, đak - narednik.

Vest je preko ranjenika, koji su evakusani u pozadinu, stigla u kragujevačku bolnicu, zatim u moje selo, da je jedan đak iz Tadijine čete poginuo. Seljaci iz okolnih sela su često posećivali bolnice u Kragujevcu, jer su ranjenici stalno pristizali sa fronta. Tako je neko iz moga sela, obilazeći ranjenike, saznao o ovom slučaju. Taj seljak, za koga inko nikada nije u selu utvrdio ko je, preneo je vest, da je čuo od jednog ranjenika u kragujevačkoj bolnici, da je jedan đak iz Tadijine čete poginuo, ali nije hteo da mu kaže da li sam ja poginuo ili moj drug Miloje. On, je izgleda, zaključio da sam ja poginuo, samo taj ranjenik nije hteo da mu to kaže.

Tačno je da je ranjenik iz moje čete mogao znati da je jedan đak poginuo. Ali je isto tako tačno da je mogao ne znati koji je baš đak poginuo. Jer on, za vreme borbe, može da vidi šta se dešava Samo u njegovoj neposrednoj blizini. Ni ja nisam video lično moment pogibije moga druga Miloja. To su mi rekli, posle borbe, vojnici koji su bili pored njega. Lakši ranjenici se odmah upućuju u pozadinu i oni, svakako ne znaju ko je sve poginuo u borbi, u kojoj su ranjeni. Kako bilo da bilo, proneta je vest u moje selu da sam poginuo. Celo selo je znalo, samo moji ukućani nisu ništa znati, niti im je ko hteo kazati. To je trajalo više dana. Seljaci su se pogađali ko će o tome obavestiti moga oca. Tih dana ode moj otac u Opštinu po nekom pozivu. Jedan od Dračana, njegovih godina, pride mu i kaže: "Slušaj Živane, čuli smo da je tvoj Tadija poginuo kod Požarevca i celo selo zna, ali ne sme niko da ti kaže, pa smo rešili da te obavestimo," Kako je on to čuo, zakukao je i krenuo kući, zapomažući. Čim je stigao kući nastala je

kuknjava moje majke i dveju snaha. Komšiluk, koji je već znao za moju "pogibiju", skupio se i nastala je opšta kuknjava u dvorištu. Takve pojave bile su vrlo česte po selima jer su tih dana meseca oktobra i novembra 1915. godine vođene najkrvavije borbe i ginulo se na sve strane.

Moja je majka uzela moje odelo i išla po dvorištu zapomažući i čupajući kosu. Po jedna žena je uvek bila pored nje, bojeći se da se ne obes. Nije to nikakvo čudo. Sva tri sina su joj u ratu. Jedan je "poginuo", a ko zna šta je sa ostala dva?! Roditeljsko osećanje prema svojoj deci tek sam shvatio kad sam dobio svoju decu.

Pošto je moja "pogibija" primljena kao svršen čin vršeni su posmrtni pomeni na groblju posle sedam i posle četrdeset dana. Dalji nisu vršeni, jer su januara 1916. godine saznali da sam živ, mada sa sumnjom.

U toku mojih posmrtnih pomena, jedna moja komšika i dalja rođaka, Dobrija, nije htela da kuka, jer je govorila sakupljenim ženama i ljudima, naročito mojoj majci: "Velika nemoj da kukaš, tvoj Tadija je živ. Ja sam ga sanjala i ja neću da kukam." Ali to nije mnogo delovalo na sakupljeni narod, a naročito na moju majku. Ona je mislila da joj Dobrija to govori samo radi umirenja.

Ali kada je stigla vest, preko nekih dečaka iz našeg sela koje sam video na Merdarima i koji su se vratili kući, da sam ja živ, prestali su dalji posmrtni pomeni. Tako sam ja tri meseca bio "mrtav". Kada budem umro, neće biti potrebno, sem sahrane, nikakvih pomena do pola godine.

Komšika Dobrija, koja je uveravala moju majku da ja nisam poginuo, bila je drugi Bog za moju majku: "Dobrija, svaki dan da mi dođeš u kuću. Koliko je ovo moja, toliko je i tvoja kuća," govorila joj je moja majka.

*

* *

Iz sela Svinjareva povlačili smo se pravcem Peć - planina Žljeb - Rožaj - Berane - Andrijevića - Podgorica (danas Titograd*). U Peći smo se zadržali nekoliko dana, gde smo reducirali što nije moglo da se nosi preko Žljeba. Put, ili bolje reći bespuće, bio je strašan. To je povlačenje vojnika i stoke - konja i volova ukoliko je bilo - kroz granje, krševne i kamenjare. Velika zima i sneg. Na prenočištima smo čistili sneg, da bismo mogli da provedemo noć. Noć smo provodili pored vatre gde smo mogli naći drva. Šatore smo, bajagi, postavljali, gde se moglo, ali su i oni već dotrajali. O odelu i obući da ne govorim. Hleba nigde. Dobijali smo po malo kukuruza ili krompira i sami kuvali i pekli. Sa svih strana iz zaseda napadaju nas albanske pljačkaške bande. Pri prolazu kroz planinu Žljeb, vidi se samo nebo kroz granje pokriveno snegom i duboki ambisi. Ko se oklizne ode u ambis i tu ostane. Svuda usput nailazimo na naše mrtve vojnike, gole i opljačkane i zatrpane snegom.

Posle tog strašnog puta, stigli smo u selo Bioče 12. decembra 1915. godine gde moj puk ostane da zanoći. Međutim, ja sam već nekoliko dana bio strašno malaksao i imao jaku dizenteriju. Obavestim

* Danas ponovo Podgorica (primedba redaktora)

komandira o tome i on me posavetuje da idem u Podgoricu i tamo pokušam da nađem neku bolnicu ili kakvu bilo lakarsku pomoć, bar za dva-tri dana dok ne vidim kako će se bolest razviti. Od lekara u puku nije se moglo ništa očekivati. Puk je stalno u pokretu. Lekova ni prevoznih sredstava za bolesnike takođe nema. Ko je mogao da ide, išao je, a ko nije ostajao je na putu u snegu, pa ili da umre, ili da bude ubijen i opljačkan od albanskih bandi, ili, naposljetku, da produži put, ako se malo oporavi, što je bilo malo verovatno.

Pošto nisam mogao da idem pešice, naiđem na jedna seljačka kola koja idu za Podgoricu i koja me prevezu do Podgorice. Tako sam se ja našao u Podgorici 12. decembra 1915. godine u 22 časa. Varoš je bila puna izbeglica. Vreme nesnošljivo. Kiša, susnežica i blato ubijaju dušu, a telo je već iznemoglo od gladi, zime i dugog puta, ili, bolje reći, od dugog bespuća. Gde god sam video svetlost, bilo u javnom lokalu, bilo u privatnoj kući, pokušao sam da uđem, ali je sve bilo puno izbeglica. Idući tako kroz varoš, primetim pred jednom kućom jednog mog poznanika iz, Kragujevca, čijeg se imena, na žalost, ne sećam, a nisam ga ni pribeležio u moj ratni dnevnik.

Upitam na, da li ima gde da se prenoći? On mi odgovori: "U ovoj kući ima nekoliko nas izbeglica. Mogao bi i ti da prenočiš ovde, samo ako dozvoli gospodar ove kuće." U Crnoj Gori se zna ko je gospodar - muška glava. Uđemo unutra i upitamo gospodara i on bez oklevanja dozvoli. Ovaj moj poznanik objasni izbeglicama ko sam ja i oni pristadoše rado da i ja prenoćim sa njima u istoj sobi.

Ko je imao šta da prostre i da se pokrije to je i uradio. Ja sam samo skinuo mokar šinjel, cokule i mokre čarape. Kiša, susnežica i sneg su bili naši stalni pratioci. Srećom, soba je bila topla i moglo se spavati bez ikakve postelje, pogotovu za mene koji stalno spavam pod pocepanim šatorom i tmurnim nebom. Vojinčko ćebe nisam mogao da koristim, jer je bilo mokro.

Kako sam ja, pored jake malaksalosti, imao i jaku dizenteriju to sam legao u blizini vrata. Usled prevelikog umora, odmah sam zaspao. Kad sam se probudio, malo sam se bolje osećao. Izbeglice, koje su samnom prenoćile, produžiše put za Skadar preko Skadarskog jezera. Ja nisam mogao toga dana da produžim put, već zamolih gospodara da ostanem još neku noć, dok se malo ne oporavim. Pored toga zamolim ga da nađe hleba i mleka, što je on vrlo rado učinio. Rekao sam da ću mu platiti srebrnim novcem jer naš papirni novac nije hteo niko da prima. Ovde se pokazalo pravo srpsko - crnogorsko gostoprimstvo, jer je jedva primno novac za hleb i mleko. Žalim što nisam zabeležio ime ovog gostoljubivog domaćina. Bio sam toliko malaksao da nisam mogao ni pisati. Samo sam u "Ratnom dnevniku" zabeležio mesta i datume, misleći, da ću ga docnije popuniti. Ali, ona narodna izreka ostaje večita: Ljudi i događaji se ređaju i pretrpavaju. Zaborav guta ljude i događaje. Što se ne zapiše zaboravi se.

Posle dva dana provedena u toploj sobi sa hlebom i toplim mlekom, prilično sam se povratio. Stoga 15. decembra 1915. godine produžim put za Skadar, bojeći se da moja jedinica ne izmakne daleko i da ne budem u mogućnosti da je stignem. Kakvo bi mnšljenje o meni imale moje starešine i moji vojnici od kojih sam zahtevao da se po cenu života mora ići do kraja, pa makar i u smrt. Stoga rođenog brata i sve njegove vršnjake - trećepozivce iz moga sela naterao sam da idu do kraja pa šta bude.

Od Podgorice pa do Plavnice prebacim se jednim crnogorskim kolima koja saobraćaju između Podgorice i Plavnice. U Plavnici se ukrcamo u čamac koji saobraća između Plavnice i Skadra. U čamcu je bilo oko 30 lica, koje vojnika, koje izbeglica. Prevoz smo platili perperima.

Sa čamca sam posmatrao okolinu Skadarskog jezera, kojim smo plovili od Plavnice do Skadra. Ona je na mene nekako tužno delovala, valjda zbog same situacije u kojoj se nalazimo, a, verovatno, i zbog moje bolesti. Iako sam patio od dizenterije, imao sam sreću te me stomak nije uznemiravao do Skadra. U Skadar stignemo 15. decembra 1915. godine oko 22. časa.

Prenoćište nađem u jednoj kasarni gde je bila smeštena neka naša železnička četa, neki francuski vojnici i neka crnogorska vojska. Spavao sam na vlažnom betonu.

Sutradan ustanem i krenem da potražim moj puk koji treba da je već stigao u Skadar. Skadar pun izbeglica i vojske. Goli i bos, gladni i žedni i vojnici i izbeglice. Kreću se po ulicama kao senke. To su upravo skeleti od ljudi. Tu je naša Vlada, Vrhovna komanda i sva državna nadležstva. Ništa nema da se kupi za jelo. Ako se šta i nađe to je preskupo. Masa izbeglica sedi po trotoaru, iznemogla od gladi.

Moj puk, suvim putem, stigne iz Podgorice u Skadar 16. decembra i ulogori se van varoši. Istog dana i ja odem u svoju čet. Kad su me videli, svi su se iznenadili i obradovali, jer su me već bili već otpisali. U Skadru smo proveli sve do 2. januara 1916. godine. Za to vreme, ja sam se dobro oporavio. Ovde smo saznali, da smo mi đaci, iz srpskog đačkog bataljona 1300 kaplara unapređeni za rezervne potporučnike pod 25. oktobrom 1915. godine. U spisku unapređenih bio sam i ja. Tako mi, đaci - narednici, postanemo rezervni potporučnici.

*
* *

Za vreme našeg boravka u Skadru stalno je padala kiša. Po pričanju meštana, ovde pada kiša u mesecima decembru i januaru, sneg vrlo retko ili nikako. Iako nekad padne, brzo se otopi.

Drugog (2.) januara 1916. godine krene cela Šumadijska divizija prvog poziva i dva puka trećeg poziva (11. i 12.) preko sela Barbaluši, gde na putu za Lješ prenoćimo. Ova dva dana vreme je bilo lepo, a i put je dosta dobar. Čak se i kola po njemu mogu kretati. Okolno zemljište je dosta podvodno.

Četvrtog (4) januara naš bataljon dobije zadatak da posedne kotu 759 kod Lješa, radi osiguranja pristaništa San 'Dovani od Albanaca (Kačaka i Malisora), jer su se tu ukrcavale naše izbeglice.

Tu se ukrcala i naša Vlada sa Pašićem na čelu. Interesantan je bio momenat ukrcavanja Vlade, o kome mi je pričao jedan moj vojnik koji je tada bio na pristaništu radi trebovanja hrane. Okolo pristaništa masa izbeglica goli, bos, gladni; drhte od zime gurajući se da se ubace u brod. Pri ulasku Vlade, vikali su i grdili Pašića, što no kažu na sva usta, što je doveo državu i narod do propasti. Pojedini ministiri su reagovali, ali Baja sago glavu i ćuti. Ko zna šta li mu se vrzma u glavi! Da je bio prisiljen da nešto kaže, sigurno bi rekao: "Imate potpuno pravo da me grdite", jer su njegovi odgovori bili uvek takve prirode.

*
* * *

Kad se, jednom prilikom na partijskom zboru u Kragujevcu, pojavio na govornici, iz mase je počela vika i grdnja na njega. On je sačekao da se masa stiša, pa rekao: "Dočekao sam ono za šta smo se borili, tj. da svako može slobodno da kaže šta mu je na duši bez ikakve bojazni."

Posle toga, masa je umukla i on je održao govor.

*
* * *

Trebalo je bataljonu dva dana pentranja do označene kote 759, zbog neprohodnosti. To je kamen i krš kroz koji jedva može koza da se provuče. Moj vod bude određen na predstražu ili, kako smo je nazvali, mrtva straža No1, jer albanski Kačaci i Malisori napadaju iznenada iz svakog žbuna.

Šestog (6) januara 1916. godine (24. decembra 1915. godine - proslavljeni Badnji dan) bio je svečan dan za moj vod na mrtvoj straži. Toga dana dobijamo po pola hleba. Treba napomenuti, da od 3. decembra 1915. godine nismo primili nikad više od jedne četvrtine hleba. Bilo je dana kada nismo ništa primali, a više puta smo primili po 200 grama na jednog vojnika.

Kad sam na straži rasporedio vojnike, pošaljem jednu patrolu da izvidi malo dalje teren i potraži nešto da kupi. Posle nekog vremena dolazi patrola sa jednim prasetom i dva teleta. Pored toga pronašli su neki pirinač, zejtin i jaja. Dakle, kupovina uspela, jer se u albanskim selima moglo nešto kupiti za srebrni novac. Za Badnji dan imali smo pirinač na zejtinu. Sutradan pečeno prase i jedno tele, a od drugog teleta napravili čorbu, a pihtije od glave. Dakle proveli smo Badnji dan i Božić u veselom raspoloženju.

*
* * *

Provodeći Badnji dan i Božić u ovim krševima, setio sam se i srećnih dana kada sam, kao dečko, provodio ove praznične dane u selu. Ovi praznici u selu vezani su mnogo za neke narodne običaje. To nisu neki verski običaji, već tradicionalni narodni običaji vezani za seljačka domaćinstva. No o tome nisam hteo mnogo da razmisljam, da me ne bi obuzela neka tuga i sentimentalnost.

Kakva razlika u vremenu ovde i kod nas u ovo doba. Kod nas ciča, zima i sneg koji škripi pod nogama. Ovde pravo proleće. Dani vedri i topli ili kišoviti. Danas vedro sunce baca svoje zrake na stenje i krševe, na kojima se mi nalazimo. Prosto, kao da nije zimsko doba. Mi posedali na kamenje, sunčamo se kao gušteri i razgovaramo, kako se u selu provode Badnje večere i Božić.

Posmatrali smo brodove u pristaništu San Đovani. Videli smo i jedan žalostan događaj. Jedan brod, koji je transportovao neke dobrovoljce iz Amerike, naišao na minu u samom pristaništu i potopio se.

Jedan deo dobrovoljaca se utopio. Sudbina ljudska je čudnovata. Prevaliti put od Amerike do San Đovanija i utopiti se na kraju puta.

*
* *
*

Oko 14 časova 7. januara 1916. godine smeni nas 4. puk trećeg poziva i mi siđemo u ravnicu u selu Trešu, u blizini Lješa, gde prenoćimo I sutradan produžimo dalje. Pravac kretanja bio je Kroja - Preza - Terzije, u koje smo stigli 12. januara 1916. godine. Selo Terzije nalazi se u blizini Drača. Putovanje od Lješa do Terzija trajalo je pet dana. Za tik pet dana primili smo 6¹/₂ komada peksimita, pola hleba i pola kilograma brašna. Put je bio vrlo rđav. Išli smo preko blata i baruština. Po tim baruštinama nalazile su se lese od pruća, koje su stavile inženjerske jedinice, radi prelaza vojnika i stoke (konja i volova). Kiša je vrlo često padala. Reka Maća nadošla i razlila se u širinu od 150 m. Brzina njenog toka je kao i brzina Ibra. Kako nije bilo nikakvih mostova, moralo se gaziti. Pohvatali smo se jedan za drugoga i tako, gazeći po hladnoj vodi do pojasa, prešli na drugu stranu reke. Tako su morale sve jedinice raditi. Dosta se vojnika i utopilo, naročito bolesni i iznemogli. Dovoljno je bilo samo pasti u vodu i stvar je gotova. Vojnici su jedni druge spasavali ukoliko je to bilo moguće.

U putu od Lješa do sela Terzija (pred Dračom) mnogo je ostalo iznemoglih i malaksalih vojnika. Isto je bilo i sa stokom. Istina volovi su odmah klani za ishranu vojske.

U ovom mestu (Terzije u blizini Drča) naša se situacija malo poboljšala. Počeli smo primati po jedan hleb od 700 grama. Istina ne baš svaki dan. Bilo je dana kada ne primamo ništa od hrane. Primano je pomalo pirinča, soli, kafe, šećera i mesa, ali ne svakog dana.

U Draču je bio Esad Paša sa svojom vojskom. Albanci su primali samo naš srebrni novac za namirnice. Ali je Esad Paša, kao naš saveznik i prijatelj, naredio da se naša banknota od 10 dinara prima u punoj svojoj vrednosti, i tako se moglo za nju ponešto kupiti.

Za vreme našeg boravka u ovom mestu, vreme je bilo lepo. Sunce greje i sve miriše kao u proleće, a mi kao gušteri, sunčamo se, i trebimo od vašiju (naših večnih pratilaca u toku rata) i ne hajemo što nadletaju austrijski aeroplani. Naši "bajagi" saveznici Italijani, koji su se tu nalazili, čim zahuji austrijski aeroplan, razbegnu se kao zečevi, u neke njihove zaklone što je kod nas izazivalo smeh i ruganje. Istina je, da su ausgrijski aeroplani bombardovali pristanište u Draču, ali to na nas nije mnogo zastršujuće delovalo.

U vreme boravka srpske vojske u albanskim krševima i močvarama, među našim saveznicima vodila se rasprava o njenoj sudbini. U toj neizvesnosti, srpska vojska gladna, bosa, gola i iznemogla, topi se, i to ne svojom krivicom, već krivicom svojih saveznika što su oni i priznali. Sam maršal Žofr, glavnokomandujuni francuske vojske I pobednik bitke na Marni 1914. godine, na međusavezničkoj konferenciji, održanoj od 6. - 9. decembra 1915. godine, javno je priznao da su saveznici: Rusija, Francuska i Engleska krivi za slom na Balkanu i za propast Srbije. Zbog toga je pala i Francuska vlada

premijera Vivijanija, koju je zamenila nova vlada sa Aristidom Brijanom na čelu, koja se okrenula Srbiji. Tu strašnu situaciju spasava ruski car svojom energičnom intervencijom kod saveznika. Italijani su bili neprijateljski raspoloženi prema nama. Englezi više pasivni. Jedino su se Francuzi svesrdno zalagali za spasavanje srpske vojske. Tako je posle ruskog cara, najveću ulogu u spasavanju srpske vojske odigrao francuz Aristid Brijan.

Na kraju krajeva, postignut je sporazum između naših saveznika da se zdravi vojnici prebace na ostrvo Krf radi reorganizacije, a bolesni u Bizertu koji će se, posle oporavka, slati u svoje komande. Radi prebacivanja srpske vojske na Krf, odnosno u Bizertu, rešeno je da se zdravi vojnici upute ka Valoni pešice, a, zatim, brodovima prevezu na Krf. Bolesni pak, vojnici ukrcavaće se u brodove u Draču i prevoziti u Bizertu.

Dvadesetsedmog (27.) janara 1916. godine krenemo iz Terzija i istog dana dođemo u neposrednu blizinu Drača. Tu se zadržimo jedan dan i snadbemo hranom za šest dana za put do Valone. Toga dana sam obišao varoš Drač. Položaj Drača je izvaredan za prekomorski saobraćaj.

Dvadesgdevetog (29.) januara 1916. godine krenemo za Valonu i posle šest dana putovanja, tj. 3. februara 1916. godine, dođemo u Valonu. Put od Drača do Valone bio je veoma težak. Zemljište podvodno i raskaljano od skorašnjih kiša. Noge su nam upadale u blato i baruštine. Usput smo nailazili na gole leševe naših vojnika, opljačkanih od albanskih bandita. Prebacivanje naših trupa preko reka: Škumba, Semeni (Devoli) i Vojuša bilo je vrlo sporo i teško. Nije bilo mostova, već smo se prebacivali napravljenim deregljama. Vreme hladno, a vojnici slabo odeveni i iznemogli od gladi i dugih marševa, jedva su se kretali. Sa Italijanima smo imali veliku kuburu. Može se slobodno reći da su nas smatrali više kao neprijatelje, nego saveznike. Mi smo bili tako ogorčeni na njih, da smo bili gotovi da se oružjem obračunamo sa njima. Oni su to osetili pa su se poplašili od nas, pogotovu, kad su uvideli da smo mi spremni na sve. Uostalom, mi smo već bili otpisali svoje živote. Oni su se u početku protivili našem prelasku preko reke Škumbe. Ali su, docnije, pod pritiskom saveznika popusgili. Da slučajno naši saveznici nisu intervenisali, mi smo bili spremni na oružani sukob.

U Valoni smo prenoćili i sutradan, 4. februara 1916. godine, u 6 sati odemo na valonsko pristanište i ukrcamo se u jedan italijanski brod. Ukrcavanje je trajalo do 12 sati, jer smo se čamcima prebacivali u brod, zbog plitkog pristaništa. Ali brod nije odmah pošao, nego je ceo dan stajao u pristaništu, čekajući dva broda iz Drača.

U pristaništu je bilo ukotvljeno više brodova koji su čekali srpske trupe za prevoz, kao i ratnih brodova i hidroplana, koji su krstarili po moru, motreći na neprijatelja, kako sa mora, tako i iz vazduha. Hidroplani su se često dizali u vazduh i osmatrali vazdušni prostor.

Sutradan 5. februara 1916. godine, u 4 časa, naš brod je krenuo za Krf. Kad sam ujutru izašao iz kabine za spavanje, brod je već bio odmakao od obale. Pogled sa broda bio je veličanstven. Morski se talasi razbijaju o brodove koji plove. Oko naših brodova, na izvesnom odstojanju, krstare ratni brodovi. Jutarnji sunčani zraci su se kupali u morskim talasima. Naši vojnici su sa velikim interesovanjem posmatrali beskrajnu morsku pučinu koju sad vide prvi put. Čak su se čule i šaljivo-tužne reči: sad nam

je lakše što ćemo poginuti, bar smo videli more. Istina je i to da su srpski vojnici, posle napuštanja svoje zemlje, oslobođeni vojne zakletve i da sad idu kao dobrovoljci.

U krfsko pristanište stigli smo 5. februara 1916. godine oko 11 časova. Odmah smo se iskrkali i ulogorili u mestu Gornji Ispos u blizini varoši Krfa.

Moram da napomenem da smo se na brodu od Valone do Krfa čudnovato osećali. Prosto, ne možemo da dođemo k sebi da mi oficiri iz celog puka sedimo u brodskoj trpezariji za stolovima i ručamo. Bilo je malo i zabune kod Italijana. Mnogi od nas oficira nismo imali na odelima oficirske znake jer se to u borbama ne nosi. Oficirski znaci u borbama su bili pištolj i dogled. Odela vojnička, ali se i pored našeg brižljivog čišćenja vidi da je često puta Bilo u blatu.

Posle ručka prešli smo u jedan salon na kafu, gde je bio i klavir. Komandant broda nam je rekao da možemo koristiti klavir radi razonode, ako neko od naših oficira zna da svira. Jedan potporučnik, čijega se imena ne sećam, počeo je da svira. Ali udarci njegovih prstiju u dirke klavira naličili su na udarce čekića u dirke, a ne na udarce prstiju. Kapetan Aleksa Tomić, zvani "čika Leka" mu primećuje: "Vi to kao da prikivate neku tarabu koja odjekuje". On mu odgovara: da su mu prsti ogrubeli i da teško manipuliše njima, iako je nekad izvanredno svirao. Još kao dete je učio sviranje na klaviru. No, to nije nikakvo čudo, jer sumnjam da je, od oktobra meseca 1915. godine, od kako smo se počeli povlačiti od Dunava, dvadeset puta mogao da opere ruke vodom. O sapunu i da ne govorim. Koža na prstima otvrdnula i postala gotovo neosetljiva. Ali i mi, kao publika, nismo bili tako osetljivi na zvuke klavira. Naše su uši navikle na raspoznavanje zvuka raznih kuršuma, granata i bombi.

Prolazeći, bez ikakvih sredstava za život, kroz crnogorske i albanske planine, krševе, gudure i močvare, napadana iz zasede od albanskih bandita i maltretirana od njenih nazovi "saveznika" Italijana, srpska vojska je do Valone izgubila oko 70.000 vojnika, ne računajući izbeglice. *Ovaj put je predstavljao pravu "Golgotu"*, nepoznatu u istoriji sveta.

9. Period 5. februar -14. maj 1916. - Reorganizacija srpske vojske na Krfu - Predaja srpskih i prijem francuskih pušaka

Tamo daleko, daleko od mora,
tamo je selo moje, tamo je ljubav moja.

.....

Dolaskom na Krf, nastao je novi život. Prvih dana boravka situacija je bila vrlo teška. Usled teških i dugotrajnih borbi, zime, bez obuće i odeće, dugih marševa i gladi, vojnici su izgledali kao živi

skeleti i počeli su naglo oboljevati pa i umirati. Pored toga, počela je i malarija da deluje. Na samom Krfu nisu bile učinjene potrebne pripreme za smeštaj i reorganizaciju naše vojske, jer je naše prebacivanje na Krf došlo, gotovo iznenada. Pored neprijatelja i naši saveznici su smatrali da je srpska vojska više neupotrebljiva, pa se nisu mnogo žurili za naš oporavak i reorganizaciju. Tako su i

neprijatelji i prijatelji izgubili poverenje u nas, sem nas samih koji smo bili nepokolebljivi u uverenju da tek ima da se izvojuje pobeda za povratak u zemlju.

Za nesreću kiša je stalno padala i potencirala bolest iznurenih vojnika. Usled svega toga, umiranje je dostiglo cifru oko 7.000 vojnika i stvorilo "Plavu grobnicu". I ja sam se bio razboleo i bio sam dva dana u nesvesti. Ali zahvaljujući mome posilnom Milisavu, koji nije dao da me odnesu u bolnicu na ostrvu Vid, "Ostrvo smrti", već me lečio čajevima, ja sam se polako oporavio i ozdravio.

Da sam tada prenesen, kao bolestan, u bolnicu na ogrvo Vid, ko zna kako bih prošao. Tamo je već bilo više mrtvih nego živih vojnika. Ležali su jedan pored drugog i živi i mrtvi i polumrtvi. Bolničari su bili prezauzeti najviše oko iznošenja mrtvih i spuštanjima u more, jer je trebalo stvoriti mesta novim bolesnicima koji pristižu.

Dakle ovo je drugi put kako sam izbegao smrt. Prvi put je bilo 1915. godine za vreme epidemije raznih tifusa u Srbiji.

*
* *
*

Prvih dana boravka na Krfu svi su vojnici manje ili više prekunjali malaksalost i iznemoglost. Gotovo čitav mesec dana nije bilo nikakvih vojnih zanimanja. Ali je odmah počela da se vrši reorganizacija srpske vojske. Kod nas je izvršena 25. februara 1916. godine. Reorganizacija je izvršena spajanjem istoimenih pukova prvog i drugog poziva i kadrovaca u jedan puk. Od svih pukova trećepezivaca jedne divizije stvoren je jedan puk trećepezivaca. Treba napomenuti da su naša Vlada i Vrhovna komanda poslali naše oficire u Rusiju za formiranje dobrovoljačkih divizija.

Kad je stigla logorska oprema, odelo i obuća, naše su trupe zauzele nove logore. Prebacivanje celokupne srpske vojske iz starih logora u nove izvršena je u vremenu od 6. do 12. marta 1916. godine. Šumadijska divizija se ulogorila u mestu Mezongi (Mezonin). Kiša je prestala da pada i vreme se prolepšalo.

Stigle su i francuske puške i nastala je intenzivna obuka novim oružjem. Celokupno naoružanje srpske vojske na Krfu bilo je francusko i trebalo je vojsku obučiti u rukovanju novim oružjem.

Moram da iznesem ovde jedan dirljiv događaj, koji se desio na Krfu prilikom predaje srpskih i prijema francuskih pušaka.

Po dolasku srpske vojske na Krf, Šumadijska divizija prvog poziva smeštena je u logoru Gornji Ispos. Posle reorganizacije srpske vojske, sve su divizije u prvoj polovini meseca marta 1916. godine razmeštene po novim logorima. Šumadijska divizija dobila je logor u Mezongi (Mezonin). U ovom logoru primili smo novu ratnu opremu, pa i nove puške. Srpska pešadija imala je srpske brzometne puške sa pet metaka koje su bile izvanrednog kvaliteta, što se pokazalo u ratovima od 1912. godine. Ali zbog stalne upotrebe od 1912. godine pa do dolaska na Krf 1916. godine, one su bile mnogo onesposobljene za efikasniju upotrebu i precizno gađanje. Kako je celokupna srpska vojska na Krfu

dobila francusko naoružanje, to smo dobili i nove brzometne francuske puške sa tri metka. Bio je veoma dirljiv moment, kad su vojnici predavali srpske i primali francuske puške.

*
* * *

Mesec mart 1916. godine. Kiše koje su stalno padale u mesecu februaru, prestale su. Nastali su lepi i sunčani dani. Ali su ubrzo zavladao velike vrućine. Iako su naši šatori bili postavljeni u hladu pod velikim maslinama, ipak je u njima bilo dosta toplo.

Fizičko oporavljanje i nova ratna oprema povratili su one vojničke šale i viceve. Po logorima se orila pesma:

"Tamo daleko, daleko od mora!"

kao i druge pesme. Posle večere pa sve do večerjaja, čula se pesma i svirka u celom logoru, a kola se talasala kao na saborima u Srbiji. Željno se očekivao dan za pokret na Solunski front i povratak u porobljenu Otadžbinu. Ni u najtežim mukama i nevoljama kroz besputnu Albaniju nije prestajalo uverenje kod vojnika za pobedonosni povratak u porobljenu Srbiju, a, pogotovu, posle oporavka i reorganizacije na Krfu. Kad su stigle francuske puške, komandant bataljona, potpukovnik Vojislav Bumbaširević, naredio je da se ceo bataljon postroji sa oružjem(sa srpskim puškama) na zbornom mestu. Ispred bataljona u sanducima bile su francuske puške, a na jednom sanduku bila je jedna srpska puška. Posle uobičajenog raporta, komandant je održao govor vojnicima u kome je izneo krvave nadčovečanske borbe Srbije za svoj opstanak od 1912. godine. Između ostaloga, rekao je: "Po samom geografskom položaju, srpski narod je, od svoga dolaska na Balkansko poluostrvo, spasavao Evropu od otomanske najezde, a Aziju i Afriku od germanske najezde. Germanska najezda isterala nas je iz naše zemlje.

"ALI SE U SRBIJU MORA UĆI, PA MAKAR SAMO JEDAN SRPSKI VOJNIK UŠAO U NJU".

Tada je sa sanduka uzeo srpsku pušku i rekao: "Koliko nam je slave donela ova puška! Ona nas je upoznala sa celim svetom. Ona nas je uzdigla na visinu na koju se nije nijedan narod uzdigao! " Zatim je ostavio našu pušku uzeo francusku pušku i rekao: "Daj, junače, tu pušku (srpsku), koja je ceo svet tukla, a evo ti puške kojom ćeš osloboditi svoju Otadžbinu, svoje mile i drage, kao i sve porobljene od strane neprijatelja".

Pri izgovoru reči: "Daj, junače, tu pušku...", vojnicima su, iako prekaljenim borcima od 1912. godine, potekle suze na oči, što se rastaju od puške koja im je bila i otac i majka, i brat i sestra od 1912. godine. Ali se u daljem toku rata pokazalo da "u rukama Mandušića Vuka svaka puška biće ubojita".

Bilo je vrlo interesantno posmatrati vojnike, kada su predavali naše i primali francuske puške. Oni sa tom srpskom puškom druguju već pet godina, i postala im je sastavni deo života. Neki su čak pri predaji, i poljubili našu pušku. Naročito im je pao u oči rezervni narednik Novica Komnenović, seljak i domaćin iz jednoga sela kod Rudnika, koji ratuje od 1912. godine. "Ti, Novice, poljubi pušku, pa je predade." "E, gospodine potporučniče, ova mi je puška mnogo puta spasla život, naročito od "braće" Bugara. Žao mi je što je predajem. Nisam siguran, da ću se sa ovom francuskom puškom vratiti živ kući". I zaista, narednik Novica je poginuo na Solunskom frontu i to vrlo čudnovato. O tome će biti reči kada dođe na red.

Po završenoj zameni pušaka, bataljon (1. bataljon 19. pešadijskog puka Šumadijske divizije) je paradnim maršem prodefilovao pored komandanta bataljona. Milina je bila gledati ovu paradu! Ko bi rekao da su to oni vojnici koji su goli, bos, gladni i žedni i polumrtvi došli na Krf.

Nepravedno bi bilo ne reći ništa o našem komandantu bataljona, potpukovniku Vojislavu Bumbašireviću. Bio je izvanredne prirodne inteligencije. Iako trupni oficir, po svom znanju u vojnim naukama nije zaostajao za školovanim oficirima. A po komandovanju i hrabrosti za vreme rata, spadao je među najbolje oficire. Među mnogobrojnim borbama našeg bataljona, napomenuću samo borbu na Katuncu 17. avgusta 1916. godine. Kada su se Bugari približavali našim rovovima, tada se on, u najvećoj puščanoj vatri, pojavio i prodefilovao pored rovova, kao da vrši smotru bataljona, i viknuo: "Napred, junaci, juriš, ura!"

*

* *

Po prijemu pušaka, imali smo vojnu obuku svakog dana pre i popodne a često puta i noću. To nam je vrlo teško padalo, jer je ovladala velika vrućina. Stoga smo jedva čekali da se prebacimo na Solunski front. Istina, i tamo nas je čekala nesnosna vrućina i malarija, ali nam se žurilo tamo, da se što pre dočepamo fronta i susretnemo sa "braćom" Bugarima, koji su nas isterali iz naše zemlje.

Za vreme boravka na Krfu obilazili smo poznanike i prijatelje u drugim jedinicama. Češće puta smo išli i u grad Krf. U početku su Grci bili neraspoloženi prema nama, jer su se bojali nekih represalija. Kako toga nije bilo od sgrane srpske vojske, već je nastala trgovina sa nama, oni nas toliko zavole da su nas i plaćem ispraćali. Transportavanje srpske vojske sa Krf-a za Solun izvršeno je od 18. aprila do 26. maja 1916. godine. Naš puk, ukrcao je u brod 11. maja 1916. godine, a sutradan izjutra u 5,30 časova krene i stigne u solunsko pristanište 14. maja 1916. godine u 6 časova.

Posle iskrcavanja, odemo u logor, koji je bio lepo uređen za smeštaj srpske vojske. To je bilo poluostrvo Halkidik. Šumadijska se divizija ulogorila u selu Lutri.

*

* *

Vožnja brodom bila je izvanredna. Vreme lepo, more tiho, pogled na pučinu veličanstven. *Brod plovi, morski talasi udaraju u brod i razbijaju se, a pesma naših vojnika ori se iz brodskih prostorija; kao da se ide na neko veselje, a ne u rat gde se gine.* Nekoliko ratnih brodova nas prati i krstari oko našeg broda, kao obezbeđenje od neprijateljskih sumarena.

Prema podacima srpske Vrhovne komande, celokupno brojno stanje vojske, 30. maja 1916. godine, iznosilo je oko 144.000 ljudi. Iz Albanije je evakuisano oko 150.000 ljudi.

Pred polazak sa Krfa za Solunski front, pričestili smo se u jednoj grčkoj pravoslavnoj crkvi u blizini našeg logora. Ovo pričešće je nas podsetilo na pričešće kosovskih junaka u crkvi "Samodreži" pred Kosovsku bitku. Dakle opet nam predstoji kosovska bitka, samo što će se Kosovo Polje kao polje bitke, prostirati sada od Dobrog Polja, Vetrenika i Đevđelije do Triglava. Sudbina je dodelila našoj generaciji da ponovo osveti Kosovo i izvojuje tu pobedu pa makar i sva izginula. Drugog izlaza nije bilo. Niko od nas ne sme biti Vuk Branković!

10. Period 14. maj 1916. godine -14. septembar 1918. - Solunski front

"Srbin se hrabro borio

U rovu slavu slavio."

Posle smeštaja u logor, komadant Šumadijske divizije, pukovnik Živko Pavlović obišao je diviziju i naredio da se produži izvođenje nastave i obuke. To nam je vrlo teško padalo, jer su bile velike vrućine. Vrućine su bile tolike, da se nije moglo ni četvrt sata boraviti na suncu: Stoga smo vršili obuku sa vojnicima rano izujutra i dockan uveče. Vežbe za prepade vršili smo noću. Zbog ove svakodnevne pa i noćne obuke jedva smo čekali da se krene na front. Počela je i malarija da napada vojnike.

U logoru sela Lutri proveli smo od 15. maja do 21. juna 1916. godine. Tu je kompletirano celokupno naoružanje srpske vojske.

Solun sa svojom okolinom predstavljao je izvanredan predeo za zemljoradnju. Ravnica u nedogled. Kroz nju protiče Vardar, koji plavi svoju okolinu kad nadode. Na žalost, taj rodni predeo vrlo slabo je obrađen zbog primitivne obrade.

Svakog dana očekivao se raspored i . pokret srpske vojske ka položajima prema Bugarima. Bugari su bili na srpskoj granici prema Grčkoj.

Noću 21/22. juna 1916. godine krene cela Šumadijska divizija u pravcu grčko-srpske granice. Od Halkidika do sela Skrupina u moglendskoj ravnici u blizini varošice Sobotsko (Subotsko) putovali smo sa prekidima i odmorima 34 dana. U određeno mesto stigli smo 24. jula 1916. godine. Pravac kretanja je bio Solun - Jenidže - Vardar - Kosturjan - Sobotsko - selo Strupino u podnožju Veternika (Vetrenika).

Put je bio veoma težak i naporan zbog velike vrućine. Putovali smo više noću nego danju. Pri prolazu kroz pojedina mesta, meštani su nas radozno posmatrali i čudili se odkud srpska vojska opet kad su oni čuli da je ona sva uništena.

*
* *
*

Treba napomenuti da je za nas bila sreća što su naši neprijatelji svojom propagandom i sebe i druge ubedili da srpska vojska ne postoji. Da nisu bili u to ubedeni, oni bi okupirali Grčku i ne bi postojao solunski front koji je, prema predsedniku francuske Vlade Klemansou, skratio rat bar za jednu godinu.¹⁷ Može se slobodno reći da je nagli proboj solunskog fronta mnogo izmenio kartu Evrope. Raspala se Austro-Ugarska, stvorene su države: Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, Mađarska i još neke.

Sve teritorije, koje su naši saveznici obećavali Italijanima i Rumunima da bi prešli na stranu naših saveznika, zauzela je srpska vojska. Kada je, po svršetku Prvog svetskog rata, italijanski ministar spoljnih poslova Sonino primetio francuskom predsedniku vlade Klemansou, da saveznici hoće da pocepaju "Tajni londonski ugovor", on je odgovorio: "Taj ugovor pocepao je srpski vojnik koji je pre iz Soluna stigao u Split i Ljubljano, nego vaš vojnik iako vam je to bilo na domaku."

Solunski front imao je odjeka i na drugi svetski rat. Hitler je, posle 27. marta 1941. godine, napao Jugoslaviju, iako je već bio planirao napad na SSSR, jer se po mome mišljenju, bojao da se ne ponovi solunski front.

Šestog (6) aprila 1941. godine, Hitler je, preko radija, održao govor u 6 časova, u kome je obavestio nemački narod i svetsku javnost da je preduzeo napad na Jugoslaviju s ciljem da kazni Beograd i srpsku izdajničku kliku.¹⁸ Hitler je napadom na Jugoslaviju u Drugom svetskom ratu gore prošao, nego austrougarski Franja, nemački Viljem i bugarski Ferdinand napadom na Srbiju u prvom svetskom ratu. Možda bi drugojačije prošao da nije dirao Jugoslaviju, a specijalno Beograd.

Posle 27. marta 1941. godine, kod Hitlera se pojavio strah od Srba još iz Prvog svetskog rata. Stoga naređuje svome generalu Bemeu da preuzme drakonske mere protiv Srba u Srbiji koje su izražene u Bemeovoj zapovesti od 25. septembra 1941. godine:¹⁹

"Srbija je marta ove godine sramno pogazila ugovor o prijateljstvu sa Nemačkom, da bi s leđa napala nemačke trupe... Kao oluja prohujala je zemljom nemačka odmazda.

Mi smo se svim svojim snagama morali okrenuti novim, krupnijim ciljevima.

To je bio za Srbiju znak za nov ustanak. Kao srce tog usganka pale su već stotine nemačkih vojnika. Ako ovde ne postupimo sa najvećom bezobzirnošću, naši će gubici rasti u nedogled.

Vaš zadatak je da prokrstarite zemljom u kojoj se 1914. potocima lila krv zbon podmuklosti Srba, ljudi i žena.

Vi ste osvetcnici mrtvih!

¹⁷ Pierre François, Uskub c'est loin ... Balkan 1918., édition Lavauzelle, Paris - Limoges, 1976, page: VI.

¹⁸ Dragoljub Bakić, Pet vekova Kragujevca, Kragujevac, 1972., strana: 270.

¹⁹ Politika, 31. januar 1977. Beograd.

Za celu Srbiju ima se stvoriti zastrašujući primer koji mora pogoditi celokupno stanovništvo.

Svako ko blago postupa, ogrešuje se o živote svojih drugova. On će, bez obzira na ličnost, biti pozvan na odgovornost i stavljen pred ratni sud."

Dvadesetpetog (25) jula 1916. godine, dobijem zadatak da sa svojim vodom smenim Francuze koji su se nalazili iznad sela Strupina prema Bugarima. To je bio Veternik (Vetrenik). Francuzi su bili u podnožju Vetrenika. Međutim, ja dobijem zadatak da se popnem na sam vrh Vetrenika gde je srpsko-grčka granica, na kojoj su bugarske trupe, i da dođem u dodir sa "braćom" Bugarima. Zatim da izvidim bugarske položaje i postavim svoj front prema Bugarima. Položaj za svoj front da izaberem tako da bude što je moguće bliži Bugarima i da je pogodan za odbranu od eventualnog napada.

Bugari su bili na srpsko-grčkoj granici, ali su poseli položaje važne za napad i odbranu, ne vodeći računa strogo o granici. Planina Vetrenik je bila neprohodna i jedva smo se provlačili kroz granje, kamenjare i uvale. Od podnožja do vrha putovali smo pet sati. Patrola, koju sam napred poslao, koristeći šumovit teren, izvidela je gde se nalaze Bugari. Ja, kad sam prispeo sa ostalim vojnicima, neopaženo od Bugara osmotrim ceo teren i rasporedim vojnike.

Naš položaj bio je takav da su Bugari bili nad našim glavama na rastojanju od 50 do 100 metara, što je zavisilo od konfiguracije zemljišta. Srećom, teren je bio šumovit sa kamenim uvalama, što nas je štitilo od puščanog zrna. Kad smo se raspodelili, nismo mogli da izdržimo a da se ne javimo "braći" Bugarima. Iza jedne stene otvorimo vatru puškomitraljezima, što je jako iznenadilo Bugare. Odmah su dobili pojačanje i pokušali da nas odbace sa ovog položaja, ali bez uspeha.

Položaj koji sam ja tada poseo, na Vetreniku, ostao je, gotovo, nepromenjen sve do proboja Solunskog fronta 15. septembra 1918. godine. Jedino je utvrđen i osiguran za boravak vojnika na njemu.

Na ovom položaju bio sam do 1. avgusta 1916. godine. Za to vreme sa Bugarima smo se puškarali bez ikakvog naročitog dejstva. Mi nismo imali nameru da ih napadamo, a oni nama nisu mogli ništa, niti da nas potisnu. Bugari su, noću naročito, pucali, bojeći se našeg prepada.

Sa ovoga položaja smenio me je jedan vod 12. pešadijskog puka, i ja se uputim na položaj Katunac gde je bio moj bataljon. Međutim, moja četa 6. avgusta 1916. godine dobije naređenje da se vrati na stari položaj. I ja se ponovo vratim na isti položaj, na Vetrenik. Na ovom položaju bio sam kratko vreme i vratim se ponovo na Katunac 8. avgusta 1916. godine.

*

* *

Otkako se nalazimo na položaju, vreme je promenljivo. Bilo je lepih dana, a bilo je i kiše. Posle kiše, pojavljivala se gusta magla koja se, pojavom sunčanih zrakova, razilazila.

Planine: Vetrenik, Dobro polje, Kravica, Kajmakčalan su visoke i gotovo neprohodne. Samo se moglo kozjim stazama provlačiti. Delimično su pokrivene šumom, a delimično je golet. Južno od ovih planina nalazi se ravnica Moglena kroz koju protiče reka Moglenica. Ovde je klima veoma pogodna za zemljoradnju. Tu ima dovoljno kiše i sunca, ali je sve to uzalud kad se ne koristi kako treba. Najčešće su

domaće životinje koze i magarići. U mogleskoj ravnici gaji se kukuruz, pšenica, ječam, paprika, lubenice i vinogradi. Sve je to rđavo zbog suviše primitivnog obrađivanja.

*

* *

Moram da iznesem ovde naš *prvi ozbiljan sukob sa Bugarima, na položaju Katunac*, koja se odigrao 17. avgusta 1916. godine.

Sve do dolaska srpske vojske na Solunski front jula meseca 1916. godine, vladalo je zatišje između Francuza i Engleza, s jedne strane, i Bugara i Nemaca, s druge strane. Pojavom srpske vojske na Solunskom frontu, Bugari i Nemci su se jako uznemirili. Tek tada su se osvestili da srpska vojska postoji. Istina je da nisu verovali u njenu veliku moć, ali samo njeno prisustvo na frontu podsetilo ih je na 1914. i 1915. godinu, kad su dobijali dobre i nezaboravne ratne lekcije.

U momentu našeg dolaska na front, bila je vrlo povoljna prilika za likvidaciju ovog ratišta od strane Bugara i Nemaca, jer su bili nadmoćniji od nas. Pored toga grčki kralj Konstantin, sa svojom ondašnjom Vladom, bio je naklonjen Nemcima. Srpska vojska je tek bila posela dodeljeni joj sektor.

Planom naše Savezničke komande, 20. avgust 1916. godine bio je predviđen za napad na neprijatelja na celom frontu. Međutim, Bugari su nas iznenadnim napadom 17. avgusta preduhitrili. Verovatno, da su predosećali naš napad, pa su žurli da ga osujete. U to vreme naš bataljon (1. bataljon 19. pešadijskog puka Šumadijske divizije) i jedno mitraljesko odeljenje, sa četiri mitraljeza, nalazili su se na Katuncu. Odmah po dolasku na ovaj položaj, jula meseca 1916. godine pristupilo se utvrđivanju odbrambene linije. Tako smo do 17. avgusta imali iskopane rovove i zaštićene bodljikavom žicom. Ispred rovova, na 100 do 200 metara kako gde izbacili smo predstraže sa objavnica, radi osiguranja glavne odbrambene linije i prihvatanja prve borbe sa neprijateljem - Bugarima. Čim su naši prvi delovi stigli na Katunac, Bugari su pokušali da ih odbace sa ovog vrlo važnog položaja, ali nisu uspeali.

Sam Katunac je bio neprohodan i većim delom pokriven gustim i visokim bukvama. Moglo se ići samo kozjom stazom. Zbog neprohodnosti, velike strmine i visine, putovalo se pešice oko 6 sati od podnožja do vrha Katunca. Istina, ova bukova šuma mnogo nam je koristila za saobraćaj i utvrđivanje položaja, kao i za odbranu.

Prilikom rasporeda srpskih trupa na frontu, Šumadijska divizija dobila je sektor: Subotsko-Dragomanci-Vertekop. Kako je ta okolina bila podložna malaričnim bolestima, to su vojnici počeli naglo da oboljevaju od malarije. Istina, dok smo još bili u Solunskom polju, malarija je počela dejstvovati. U toku meseca jula brojno stanje bataljona svelo se na trećinu - oko 300 pušaka. Zbog smanjenog broja oficira i vojnika, morala se praviti kombinacija sa oficirima i vojnicima iz celog bataljona, kako na predstražama tako i u vezi glavne odbrambene linije. Tako, na primer, oficir iz jedne čete imao je pod svojom komandom vojnike iz drugih četa. Ja sam se najčešće menjao sa rezervnim potporučnikom Mladenom K. Jovanovićem, rodom iz Rače Kragujevačke.

U prvoj polovini meseca avgusta nije bilo ozbiljnih borbi na našem sektoru, sem što noću opali neka puška sa bugarske strane, radi razbijanja straha. Isto tako, poneko topovsko zrno bugarske artiljerije preleti preko nas, i to obično uveče ili ujutru, radi uznemiravanja naše komore.

Noć 16/17. avgusta bila je tiha sa mesečinom. Iako je vladala avgustovska vrućina, noć je bila sveža, jer je visina Kotunca preko 1000 metara. Oko 4 sata izjutra počela je bugarska artiljerija da nas tuče. U početku smo mislili da je to uobičajena praksa radi uznemiravanja naše komore koja nam je noću donosila hranu, municiju i materijal za utvrđivanje položaja. Međutim artiljerijska vatra bivala je sve jača i jača, tako da je ubrzo ceo naš položaj bio u dimu i prašini. Artiljerijska vatra tukla nas je frontalno i sa krila, počev od Vetrenika do Dobrog Polja. Pošto su bugarski položaji bili mnogo povoljniji nego naši, to su raspodelili topove tako da nas tuku unakrsnom vatrom. Tukli su nas s dvanaest topova čitav sat. Usled velike artiljerijske vatre, sve su telefonske žice bile pokidane i bili smo odsečeni od pozadinske komande. Kako je artiljerijska vatra bila veoma jaka, ipak smo dobro prošli, jer je Katunac bio većim delom u velikim bukvama, pa su naši rovovi i zakloni bili nevidljivi za Bugare. Artiljerija je većinom prebacivala naše rovove i zaklone, pogotovu kada su se Bugari približili našim rovovima. Oko 5 sati pojavila se bugarska pešadija. Naši prednji delovi davali su otpor skoro dva sata, pa su se ispred jačih neprijateljskih snaga postepeno povukli u odbrambeni položaj.

Nastupajući postepeno, Bugari su došli na jurišno odstojanje od naših rovova koji su bili zaštićeni bodljikavom žicom. U tom momentu mi otvorimo paklenu vatru iz pušaka, mitraljeza, bacača bombi, kao i ručnim bombama. Potom smo, na dati znak komandanta bataljona Vojislava Bumbaširevića, koji je došao na rov među vojnike, iskočili iz rovova i, kroz otvore žice, izvršili kontranapad na Bugare. Tada je kod Bugara zavladao panika, i počeli su bežati bacajući puške i vičući: "Nemoj, *bratko da me ubiješ, nisam ja kriv nego car Ferdinand*". Pri bežanju, Bugari su bacali puške kao i svu ratnu opremu, samo da bi brže bežali. Čak su i svoje ranjenike na nosilima ostavili. Posle ove borbe, na bojištu je bilo mnogo ranjenih i mrtvih bugarskih vojnika, kao i ratne opreme. Ranjenike smo preneli u naše zavojište. Mrtve Bugare smo sahranili, jer su leševi počeli da se raspadaju i da zagađaju vazduh.

Interesantno je bilo posmatrati naše vojnike sa kakvim su se oduševljenjem borili i kako su po šumi jurili Bugare. Iako su Bugari bili nadmoćniji, jer su nas napali sa dva bataljona koji su brojali, najmanje, po 500 pušaka, što znači 1000 bugarskih pušaka prema naših 300 pušaka, ipak su našim snažnim kontranapadom odbačeni sa Katunca. Treba napomenuti da smo bili potpomognuti izvanrednim dejstvom naše artiljerije.

Tako su "braća" Bugari u ovoj borbi dobili prvu dobru ratnu lekciju od srpske vojske, za koju su austrougarska, nemačka i bugarska Vrhovna komanda, 1915. godine, kazali da ne postoji.

**Tadija Pejović, rezervni potporučnik na položaju "Katunac",
avgusta 1916. pred zemunicom, Solunski front.**

Koliki je bio strategijski značaj Katunca, najbolje svedoči sam dolazak komandanta divizije, Živka Pavlovića, toga dana na naš položaj, jer su telefonske veze bile sve pokidane usled jake artiljerijske vatre. To se docnije i potvrdilo, jer je Katunac 1918. godine postlužio kao baza za proboj Solunskog fronta.

Ovo je bila prva ozbiljna borba našeg bataljona sa Bugarima posle izganstva iz Srbije. Ali je ona pokazala sa kolikom su žudnjom naši vojnici očekivali sukob s Bugarima koji su nas isterali iz zemlje. Prilikom gonjenja Bugara, jedva smo uspjeli da zaustavimo vojnike, jer je naš zadatak bio da odbacimo Bugare sa Katunca. *Ova borba je nonovo potvrdila onaj ratnički duh naših vojnika iz 1912., 1913., 1914. i 1915. godine, kada su jurišali na neprijatelja, ne plašeći se ni puške ni topa, I ulila nam je poverenje da SRBIJA MORA BITI OSLOBOĐENA.*

Posle ove borbe vladalo je zatišje na našem frontu sve do 12. septembra 1916. godine. S vremena na vreme vodila se topovska kanonada sa obe strane i sukobi patrola u šumi. Isto tako sa predstraža opali po neka puška, i to većinom noću. Povremeno, po nekn bugarski vojnik provuče se kroz njihove predstraže i dođe k nama radi predaje. Po njihovom pričanju, stanje kod bugarske vojske bilo je vrlo rđavo, a naročito posle ulaska Rumunije u rat. Najteže im je padalo što su ih njihovi saveznici: Nemačka, Austrija i Mađarska maltretirali. Prosto su ih smatrali kao nižu rasu.

Za vreme ovog zatišja, poginuo mi je rezervin narednik Novica Komnenović, seljak i domaćin iz jednog sela kod Rudinka. Njegova pogibija bila je čudnovata.

Ja sam sa svojim vodom bio na predstraži. Jednog dana oko podne, donesu kuvari ručak za vojnike. Pošto je Katunac bio pokriven gustim i visokim bukvama, to se po njemu moglo preko dana kretati bez opasnosti od neprijatelja. Ručak se raznese vojnicima duž predstražne linije. Za vreme ručka, opali jedna puška sa bugarske strane. To nikoga nije uznemirilo, jer se to često dešavalo. Odmah zatim, dođe jedan vojnik i reče: "Gospodine potporučniče, pogibe narednik Novica!" "Kako?" upitah ja. "Udari ga puščano zrno, pri ručku, u čelo, probi šlem i prođe kroz glavu. On se, kako je sedeo i ručao, samo zaturi na leđa i počeo da krklja." Kad sam ja tamo stigao, on je već bio mrtav!

Zaista je stvar čudnovata. Samo je toga dana jedna jedina puška pukla sa bugarske strane, i to iz daljine, a ne sa bugarske predstraže. Bugarin, koji je pucao, nije mogao videti inkoga od naših vojnika. Najverovatnije je, da je neki Bugarin pucao iz svog zadovoljstva, razume se, u našem pravcu, a zrno naletelo na narednika Novicu.

Tada se ja setih njegovih reči koje mi je izgovorio na Krfu, pri predaji srpskih i prijemu francuskih pušaka. Između ostaloga rekao je: "Nisam siguran da ću se sa ovom francuskom puškom vratiti živ kući!" Da li je to bilo neko predosećanje ili slutnja? Ali je sve to čudnovato.

Bilo je često slučajeva, da po neko puščano ili topovsko zrno zaluta u duboku pozadinu i ubije ili rani nekog vojnika. Tako je jedno bugarsko topovsko zrno udarilo u blizini naših kujni pozadi Katunca i ubilo jednog i ranilo više kuvara. Vojnici su uvek govorili, ako ti je suđeno, poginućeš, pa ma gde bio.

*
* *

Jednog dana kada sam bio sa svojim vodom na predstraži na Katuncu, dolazi četni ordonans i javi mi da će doći komandant divizije, pukovnik Živko Pavlović da obide front, pogotovu što je tada na frontu bilo zatišje. Mi u rovovima nismo mnogo voleli da nas obilaze viši komandanti jer oni uvek stavljaju primedbe. Te ovo nije dobro, te ono ne valja. Mora nešto da se primeti. Jer ako ne nađe nikakvu primedbu, nije dobar komandant. Nije uočio sve nedostatke kod vojnika.

Tada ja pošaljem jednog vojnika da obavesti sve vojnike u rovu kao i one na objavnicama, da dolazi komandant divizije, pukovnik Živko Pavlović, da obide front.

Sektor, koji je držala Šumadijska divizija na Solunskom frontu bio je stalno predmet diskusije u višim štabovima u vezi sa probojem Solunskog fronta. I zaista, na njemu je 1918. godine i izvršen proboj fronta. Stoga su viši komandanti često obilazili i proučavali ovaj naš sektor.

Kada je moj ordonans pošao da obavesti vojnike o dolasku komandanta divizije, upita me: "Da li da se otvori vatra?" "Nećemo otvarati vatru. Neka dođe komandant divizije da ga vidimo u rovu."

Mora se priznati da su se viši komandanti vrlo često nalazili u streljačkom stroju u najvećoj vatri.

Katunac je bio šumovit i moglo se, na pojedinim mestima, ići preko dana i u prednje rovove, neopaženo od neprijatelja.

Kad je naišao komandant divizije samo sa svojim ađutantom, jednim majorom i četnim ordonansom, ja sam mu raportirao po vojnički. Komandant divizije nije želeo da ga prati niko od oficira iz pozadine, jer nije zgodno gomilanje oficira na samoj predstraži. Posle raporta, komandant se rukovao sa mnom, kao i njegov ađutant. Kako sam bio bez oficirskih znakova, to sam se najpre predstavio, kazavši ime, prezime i čin, a potom izvršio raport.

Posle obaveštenja o stanju na ovom sektoru fronta, on izjavi želju da vidi jednu objavnicu, ako je moguće neopaženo od strane Bugara. Ja sam mu rekao da ima takva samo jedna objavnica. Pre no što krenemo, reko mu da bi trebalo da ja idem napred a on zamnom, jer ja znam kuda se može neopaženo proći. On odobri. Ja pomislih u sebi, ovde se rang narušava, ali, pravo je, da bar ovde potporučnik ide ispred pukovnika i majora.

Kad smo stigli na objavnicu, kaplar-komandir objavnice, koji je već bio obavešten o dolasku komandanta divizije, iziđe mu na raport. Posle toga, komandant mu je postavljao neka pitanja u vezi dužnosti objavnice. Kaplar-seljak-ratnik od 1912. godine, izložio mu je situaciju, kao da je bio neki đeneralštabac. Potom je komandant razgovarao vrlo raspoloženo sa svojim vojnicima, pitajući svakoga odakle je, ima li vesti od kuće, otkad je ratnik itd. Po završetku razgovora, dodade da budemo strpljivi i da će sigurno doći vreme da krenemo u otadžbinu. Naposletku je pozeleo svima da se vrate svojim kućama.

Posle povratka sa objavnice na mesto gde sam se ja nalazio sa glavninom svoga voda, on se obrati meni i svome ađutantu: "Ovaj kaplar izloži rad objavnice više nego što piše u svim knjigama u kojima se govori o objavnicama." Naročito mu je palo u oči njegovo izlaganje u vezi terena na kome se nalazi. Vidi se da je njegovo rezonovanje posledica ratnog iskustva. Prema njegovom logičnom rezonovanju, on bi mogao da komanduje četom, a ne desetinom. Ja mu kažem da se to za vreme teških borbi i dešava, da kaplar preuzme komandovanje četom.

Tada sam izložio komandantu da su to vojnici iz okoline Rudnika. Ja sam sa njima od 1914. godine i mi smo se tako srodili da smo u stanju da poginemo jedan za drugog.

Kad im dajemo zadatke, mi nikada ne objašnjavamo kako treba da ih izvrše. Oni znaju da se snađu u svakoj situaciji. Na to je pukovnik Živko Pavlović bio vrlo zadovoljan i dodade samo: "Pobeda je sigurna! "

Kad smo završili razgovor u vezi cele situacije na mom sektoru on me zapita: "Šta ste u građanstvu?" Ja mu odgovorim da sam đak. On će tada "Da li i Vi pripadate skopskom đačkom bataljonu, koji je upućen na front u toku Kolubarske bitke 1914?" Odgovor je bio da. Tada, malo povišenim glasom, reče: "Vi ste tada odigrali veličanstvenu ulogu i ovekovečili ste se. Ja sam tada bio u Vrhovnoj komandi kada se vodila žučna diskusija između Vlade i Vrhovne komande o slanju đaka na front, vojnički nedovoljno obučениh. Čak se o tome vodila diskusija i u Narodnoj skupštini u Nišu. Na kraju je preovladalo mišljenje da se đaci pošalju na front, i to kao jedina nada za podizanje i održavanje morala kod premorenih vojnika. I nismo se prevarili. Istina je da je od vas veliki broj za petnaest dana pao na bojnom polju. Prevelika žrtva! "Ali kada je u pitanju otadžbina, sve se žrtvuje"

Posle ovog razgovora, komandant i njegov ađutant srdačno se pozdraviše sa mnom i odoše zadovoljni. Pri rukovanju sa ađutantom, on mi steže srdačno ruku i potapša po ramenu rekavši: "Bravo junače!" Meni sinu kroz glavu: i ja bih njega srdačnije stegao za ruku i potapšao po ramenu, kad bismo izmenili uloge. Ali za vreme rata, mora svaki da bude na mestu koje mu odgovara. Da sam poslušao svoga oca u svoje vreme i otišao u Vojnu akademiju, ko zna gde bih se kao ratnik nalazio. Moram da napomenem, da mi komandant divizije, ovom prilikom, nije stavio ninakvu primedbu.

*
* *

Posle rata imao sam jedan susret sa Živkom Pavlovićem, kao akademikom. On je bio, ako se ne varam, sekretar Srpske akademije nauka, i ja dobijem korekturu jedne moje rasprave, koja se štampala u "Glasu akademije nauka" i koju po ispravci treba njemu da vratim. Tom prilikom ga podsetim na ono doba, kada je on bio komandant Šumadijske divizije na Solunskom frontu, i o našim susretima. On se bio jako raspoložio da smo gotovo celo prepodne o tome razgovarali. Svega se dobro sećao. Čak me podsetio na neke detalje koje sam ja zaboravio.

Treba napomenuti da je Živko Pavlović bio čovek izvrednih osobina. Čovek- iz naroda, seljački sin, veoma jake prirodne inteligencije. Kao oficir, izvredan stručnjak, visoke opšte kulture, smotren, stalozhen. Svaka mu je reč na svome mestu. Dobar poznavalac narodnog duha. Svaka mu je rečenica izražavala osećanje naroda. Stoga nije ninakvo čudo što ga je Putnik držao uvek pored sebe.

*
* *

Dvanaestog (12.) septembra 1916. godine, počela je ofanziva naše vojske na celom frontu. Težište napada bilo je na levom krilu kod Treće armije. Na našem delu fronta vršene su demonstracije, radi zadržavanja neprijateljskih snaga. Ali je naša artiljerija dejstvovala punom parom. U vremenu od 12. septembra pa do 7. oktobra 1916. godine vođene su ogorčene borbe na srpskom delu fronta, naročito na sektoru Treće armije. U tom periodu, osvojen je, pored ostalih položaja, Kajmakčalan, Šumovita čuka na Požarskoj kosi (položaj ispred Dobrog Polja) i Čuke (prva i druga) na Kravici. Naš bataljon je 7. oktobra zauzeo Čuke. Moj i još jedan vod iz moje čete bili su toga dana u prethodnici i potisli Bugare. Teren kojim smo se kretali, bio je šumovit i veoma težak za kretanje. Po zauzeću Prve i Druge Čuke na Kravici, naša artiljerija ne znajući da smo zauzeli prednje bugarske rovove tukla nas je. Usled prekinute telefonske veze jedva smo uspeli da je obavestimo gde se nalazimo. Artiljerac, koji je regulisao artiljerijsku vatru, bio je sa nama, ali uzalud kad nema veze sa svojom baterijom.

Dešavalo se da nas i naša artiljerija potkači, naročito u manevarskim borbama. Jednom se desilo da je teška francuska granata pala pozadi naših rovova, jer Francuz koji je regulisao rastojanje, nije tačno

znao gde su naši rovovi. Tada je kod nas došao do izražaja pravi vojničko-srpski rečnik. Nama, pešacima, mnogo je teška padalo kad nas tuče naša artiljerija. Tada nastane grdnja i psovka artiljerica, i ako smo, ih srdačno pozdravljali kada preko nas preleti naša granata u pohode neprijatelju.

*
* *

Moram da izložim jedan vrlo interesantan slučaj, koji se desio 7. oktobra 1916. godine, pri zauzeću Čuka na Kravici.

Maj posilni, Milisav, donese oko podne i za mene ručak sa kuvarima. Mi smo već bili zauzeli prednje bugarske rovove. Kako je teren gusto šumovit, to se po njemu moglo kretati, ali oprezno od bugarskih predstraža koje su bile dosta blizu. Dok smo mi ručali, Milisav mi reče da bi želeo da vidi jednog svog zemljaka i da ga nešto obavesti. "Pogni se i pazi da te Bugari iz svojih rovova ne primete", rekoh mu. Vojnik koga je imao da vidi, bio je na levom krilu streljačkog stroja. Nije prošlo ni dva minuta, jedna teška bugarska granata udari u levo krilo mojih vojnika. To nas nije iznenadilo jer nas je toga dana bugarska artiljerija stalno tukla. Samo nas je prebacivala jer smo prišli bugarskim rovovima. Ubrzo zatim, jedan vojnik vodi Milisava, koji mrda ustima i ne može da govori. Šta je bilo?! Pozadi Milisava pala granata, zarila se u zemlju i eksplodirala. Zemlja i vazduh od granate poduhvate Milisava, dignu u vis i odbace nekih 10 metara. Dakle bio je jako kontuzovan, a usled kontuzije izgubio govor. Odveden je u bolnicu. Posle izvesnog vremena vratio se iz bolnice prilično oporavljen, ali je sluh izgubio. Nije više bio borac, ali je, na žalost, ipak umro na Solunskom frontu.

Čudnovata je ljudska sudbina! On je gotovo uvek bio u pozadini, pa ipak ga našla granata, pa makar da je samo na pola sata došao u rov!

*
* *

Na ovom položaju razbolim se 22. oktobra 1916. godine, i po savetu trupnog lekara, odem u bolnicu - Drugo zavojište Šumadijske divizije. To je bila malarija. U bolnici sam proveo 15 dana, odakle sam izašao sa 10 dana poštete u svojoj komandi.

U bolnici-zavojištu nije bilo inšta interesantno. To je upravo prolazna stanica gde se teži ranjenici previjaju i dalje upućuju u pozadinu, a lakši, posle nekoliko dana, vrata u komandu sa potrebnim vremenom poštete. Isti je slučaj i sa bolesincima.

Za nas borce na frontu postojale su dve jake prepreke. Ispred nas bile su bugarske bodljikave žice, kroz koje se bez krvi ne prolazi. Pozadi nas lekarske ambulante, kroz koje je bio teže proći nago kamoli kroz iglene uši. Dakle, ili si zdrav ili bolestan, treće nema. Zdrav u komandu na front, bolestan u bolnicu na lečenje.

Vojnici su pak govorili: "Gore Bugarin, dole Lužainn (pukovski lekar), nema izlaza iz rova dok se ne probije bugarski front".

Deset dana pošteđe proveo sam u selu Donji Požar gde je bila naša četna kancelarija. Vreme sam provodio sa četnim narednikom Nikolom. U njegovom slobodnom vremenu smo politizirali.

Rezevni narednik Nikola, koji je imao oko četrdeset godina, bio je veoma pošten i ispravan čovek. Seljak iz jednog sela kod Rudnika. U balkanskim ratovima izdobjiao činove, ali je prilično oronuo, pa je postavljen za četnog narednika. Administraciju je dobro poznao jer je bio opštinski delovođa u selu (ćata). Bio je šaljivčina i duhovit čovek. U privatnom razgovoru je uvek govorio u zagonetkama. Zajedno smo ručavali i večeravali. Kad sednemo za njegov kancelarijski stočić da ručamo ili večeramo, on će reći svom četnom posilnom Miloju: "Miloje nemoj da zaboraviš da nam doneseš onu mušku snagu". Miloje donese biber. "Kako ti to zoveš biber?" "Ama gospodine potporučniče, kažu, da on može da pomogne, ali slaba vajda. Da je to istina, ne bi on kao sledovanje dospelo do narednika Nikole, već bi se zaustavio u Vrhovnoj komandi. Ni Armije ga ne bi dobile". Na to će posilni Miloje: "Nama to nije ni potrebno u ovoj šumi. Ako pomaže, neka ga bar koriste oni u pozadini koji imaju i priliku za to."

*

* *

Po povratku u komandu, našao sam bataljon na istom položaju sa koga sam i otišao u bolnicu. To je bio Katunac-Grivica i Čuke (ispod Kravice). Po dve čete su se smenjivale: predstaže na Čukama a rezerva na Grivici i Katuncu.

Desetog (10.) novembra 1916. godine, naređena je opšta ofanziva na celom frontu. Zbog rdavog terena i nedovoljne snage, naš bataljon kao i cela Šumadijska divizija, vršile su demonstrativne napade, i to većinom artiljerijskom vatrom. Na levom krilu vođene su ogorčene krvave borbe i kao rezultat tih borbi bio je zauzeće Bitolja, 19. novembra 1916. godine i drugih važnih strategijskih položaja. Kako smo sve više ulazili u zimu, počele su borbe da malaksavaju, tako da je u toku decembra došlo do stagnacije na frontu. Tada je nastao takozvani rovovski rat.

Vredno je zabelažiti dan 23. novembar 1916. godine. Tada sam dobio originalanu poštansku kartu iz Kragujevca preko Crvenog Krsta, iz koje sam saznao da su svi moji tamo živi i zdravi. Radost je bila velika, što je i prirodno, jer više od godinu dana nisam ništa znao o mojima.

Često puta sam razmpšljao o mukama i patnjama našeg naroda pod nemačko-austrougarsko-bugarskom okupacijom od 1915. godine. Nikada nikakvo pero to neće moći opisati. To je bilo pravo istrebljenje Srba jer je Srbija, sa 4,500.000 sganovnika, bila jedina prepreka germanskoj rasi za prodiranje na istok. Bugari, su već bili u neprijateljskom taboru. Grčka je odrekla savez sa Srbijom i ćutke odobravala germansku politiku.

Naš život iako van otadžbine, ipak je snošljiviji. Živimo po rovovima i zemunicama, ali smo bar slobodni. Kad pogledam vojnike, uvek su veseli, uvek raspoloženi. Niko ne bi rekao da su to oni vojnici,

koji su goli, bos i gladni prešli "Albansku golgotu" i koji ratuju već četiri godine bez odmora. Takvi su bili srpski vojnici - pravi filozofi, stajici i političari. Shvatili su da im je sudbina dodelila da se žrtvuju za oslobođenje srpskog naroda, kao i svih drugih pod , neprijateljskim ropstvom. Shvatili su da oni moraju da povrate slobodu Srbiji i da stvore Jugoslaviju. To je bio njihov ratni cilj i misionarski zadatak.

U svojoj knjizi "Ratni ciljevi 1914". autor Milorad Ekmedžić navodi da je jedan britanski posmatrač rekao za srpsku vojsku: "To je armija u kojoj je svaki vojnik političar".²⁰

*
* * *

Kad su nastali zimski dani, počeli su snegovi i mrazevi. Sneg na ovim planinama dostizao je visinu veću od metra. Zima jaka, puca drvo i kamen. Vojne operacije su potpuno prestale. Jedino nas iznenadi predaja po jednog i dva bugarska vojnika. Njihovo dezertiranje odavalo je očajno stanje bugarske vojske. Razlog bekstva je njihovo maltretiranje i ponižavanje od strane saveznika, Nemaca, Austrijanaca i Mađara.

Na ovom položaju smo proveli Božićne praznike i Novu godinu, vojnici su oko pola noći osuli puščanu i mitraljesku vatru, da je nastao pravi krkljanac. Bugari odgovore istom vatrom. Otvori se i artiljerijska vatra sa obe strane. Telefoni zazvone iz pozadine sa pitanjem šta je tamo? Mi smo im odgovorili da slavimo Božić na Novu godinu.

U toku 1916. godine i početkom 1917. godine pešadijske jedinice su se znatno smanjile usled velikih gubitaka pa ih je trebalo, na neki način, popuniti. Pošto nije bilo nikakvih pozadinskih rezervi, to je

Vrhovna komanda donela odluku da se svaki četvrti puk u jednoj diviziji rasformira i rasporedi u ostala tri pešadijska puka. Naš 19. pešadijski puk imao je da popuni 10., 11. i 12. puk. Naš bataljon pripadne 10. pešadijskom puku. Radi toga, naš bataljon bude smenjen sa naših položaja u Katunac - Glogot - Grivica 15. marta 1917. godine i sidemo u selo Donji Požar.

Po dolasku u novu jedinicu, 2. četa 3. bataljon 10. pešadijski puk, naš bataljon ode na položaj "Memedsgv rid" (na Požarskoj kosi ispred Dobrog Polja) 19. marta 1917. godine. Iako je bio mart mesec, ovde je bila velika zima. Sneg visine metar. Vetar samo briše i ponegde nanese sneg po dva metra visine. Bugari su veoma blizu, na 50-100 metara, kako gde. Ali zbog velike zime i snega vlada potpun mir. Sa ovog položaja smenjeni smo 31. marta 1917. godine i došli smo u pozadinu na Požarsku Kosu radi odmora.

*
* * *

²⁰ Milorad Ekmedžić, Ratni ciljevi Srbije 1914., Beograd, 1973., strana: 92.

Pored pušaka i mitraljeza, naša pešadija, na Solunskom frontu, imala je puško-mitraljeze. To je bilo novo oružje za naše vojnike: Trebalo je vojnike dobro obučiti u rukovanju ovim oružjem. Stoga su bili organizovani kursevi po bataljonima za obuku u rukovanju puškomitraljezima. Svaka je četa odredila po jednog oficira i 12 vojnika za ovaj kurs, koji će posle obučiti ostale vojnike iz svoje čete. Iz moje čete od oficira ja sam bio određen sa 12 vojnika. Kurs je trajao 15 dana u pozadini na Požarskoj Kosi. Po završetku obuke, vratimo se u svoje čete i izvršimo obuku ostalih vojnika.

U to vreme naš 10. pešadijski puk Šumadijske divizije bio je u selu Donjem Požaru na odmoru, gde je proveo sve do 23. aprila 1917. godine. Noću 23/24 prebacimo se na položaje Katunac - Glogot - Grivica, jer se planira proboj Solunskog fronta, što nam je napomenuo i sam komandant divizije Živko Pavlović, prilikom obilaska puka.

U toku priprema za napad, vršili smo, sa oficirskim patrolama, detaljnije izviđanje terena i raspored poprečnih neprijateljskih osiguranja ispred njihovih rovova. Mada smo sve znali, ipak je vršeno proveravanje.

Proboj fronta imao se izvršiti na sektoru Šumadijske divizije kojoj je bio pridodat 23. pešadijski puk sa celokupnom artiljerijom iz Vardarske divizije. Teran na kome ima da se izvrši proboj, prostirao se od Sokola ka Dobrom Polju, Borovoj i Obloj Čuki, Kravici i Vetreniku. Sve važnije tačke ovog položaja držali su Bugari. Naše trupe bile su prilepljene za ove planine. Na ostalim delovima fronta imaju se izvoditi demonstrativni napadi, radi privezivanja neprijateljskih snaga.

Posle završene pripreme, napad je počeo 8. maja 1917. godine jakim artiljerijskim bombardovanjem sa naše strane na prostoru od Sokola pa do Kožuha. Zatim su usledili pešački napadi, ali bez većeg uspeha. Napadi su ponavljani i trajali su do 23. maja 1917. godine, kada su, naredbom komandanta savezničkih snaga na Solunskom frontu generala Saraja, obustavljeni. U ovim napadima bili su naročito angažovani 23. i naš 10. pešadijski puk. Dvadeset treći (23.) pešadijski puk dejstvovao je u pravcu Dobrog Polja, a naš 10. puk u pravcu Obla Čuka - Kravica. Iako nismo ovladali ovim položajima, mi smo poboljšali naše položaje približavajući se Bugarima.

Do neuspeha u probouju fronta došlo je zbog nedovoljne naše snage, nedovoljne teške artiljerije za rušenje bugarskih utvrđenja, jakog neprijateljskog otpora u pogledu mitraljerske i artiljerijske vatre i nepovoljnih atmosferskih prilika, gusta magla i kiša. Prilikom ovih napada, mi smo se toliko približili Bugarima da smo se, tako reći, okačili o njihovu preprečnu bodljikavu žicu. Na tom odstojanju bili smo do proboja Solunskog fronta 14. septembra 1918. godine.

Treba napomenuti da se srpska Vrhovna komanda, pre početka ovog napada, stavila generalu Saraju neke uslove za postizanje uspeha u ovom napadu. Ali, izgleda da ti uslovi nisu u celini bili ispunjeni što je, svakako, dovelo do neuspeha.

Posle ovog pokušaja proboja Solunskog fronta u vremenu od 8. do 23. maja 1917. godine, naša Vrhovna komanda je predlagala generalu Saraju, da se preduzme još jedna ofanziva, s tim da se ponovo izvrši udar na frontu srpske vojske. Radi toga treba srpskoj Drugoj armiji dodeliti dve francuske divizije i dovoljno artiljerije. Savezničke vojske da dejstvuju levo i desno na svojim sektorima radi vezivanja

neprijateljskih snaga za svoj teren. General Saraj nije bio kategoričan po ovom pitanju - niti ga je usvojio, niti odbio.

Tada su se pojavile izvesne komplikacije u vezi samog Solunskog fronta. Izbili su nesporazumi između naših saveznika. Nepovoljne prilike u Grčkoj. Nagoveštava se revolucija u Rusiji. U Francuskoj teška situacija. Od Italijana se nije ništa ni očekivalo u toku celog rata. Francuzi su otvoreno govorili da je bolje da nisu ni stupili u rat jer ne bismo tamo slali naše trupe da ih spasavamo. Jedina korist od Italijana je bila što su vezivali jedan deo austrougarske vojske za svoj front. Kod nas solunski proces u vezi "Crne ruke". Sve se ovo nepovoljno odražavalo na situaciju kod naših saveznika, naročito na stanje na Solunskom frontu.

Naša Vlada i Vrhovna komanda su stalno uveravali saveznike, da će Solunski front, ako ne rešiti, a ono ubrzati kraj rata. Sve je to bilo uzalud. Tako je protekla druga polovina 1917. godine u rovovskom ratu. Saraj je smenjen 10. septembra 1917. godine i na njegovo mesto doveden general Gijoma.

*
* *
*

Kad sam, kao Rokfelepov pitomac školske 1925. i 1926. godine bio na Sorboni u Parizu, radi produbljanja svojih studija iz matematike, često sam posećivao, u slobodnom vremenu, pojedina predavanja iz drugih oblasti. Ta sam predavanja slušao zbog same njihove tematike i zbog francuskog jezika. Jedino, koje me je jako interesovalo, nosilo je naslov: "Političke i vojne prilike u svetu za vreme svetkog rata"... Predavanje je trajalo čitav semestar. Predavač je bio Francuz, mislim istoričar. Ono što mi je naročito palo u oči, to je ozbiljna kriza kod naših saveznika u toku 1917. godine. Izneo je sve tadašnje kritične događaje kod pojedinih saveznika. Tom prilikom je pomenuo i naš solunski proces 1917. godine. Iz njegovog izlaganja proizilazi da naš solunski proces nije bio samo stvar Srbije. On je bio rezultat celokupnog tadašnjeg stanja naših saveznika. Prema ovom njegovom predavanju, Francuska, kao najjači protivnik, bila je tada pred katastrofom.

Među nama oficirima, koji smo bili tada na frontu, bilo je mnogo diskusije o solunskom procesu. Nismo mogli da damo tada presudnu odluku o njemu jer nam stvar nije bila dostupna i jasna. Jedino smo se slagali u tome da nije trebalo tada izvršiti nikakvo streljanje. Mogao se sačekati kraj rata.

Nema sumnje, da je još i danas teško izreći pravi sud o solunskom procesu. To će se učiniti tek kada budu o njemu izricali presudu ljudi, lično nezainteresovani, na osnovu istorijskih dokumenata i bez uticaja političkih propagandi.

Treba napomenuti da solunski proces nije imao nikakvog uticaja na borbeni duh naše vojske na frontu. To je uočio i sam predavač na Sorboni. A to je naglasio i Pierre Francois u svojoj knjizi "Uskub s'est loin ... Balkan 1918", Paris, 1976. godine.

*

* *

Od maja meseca 1917. pa do septembra 1918. godine, vodili smo rovovski rat. U tom vremenu ja sam prekomandovan, 14. jula 1917. godine, iz 10. puka Šumadijske divizije u 14. pešadijski puk (2. četa 2. bataljona) Timočke divizije. Moj novi bataljon nalazio se u selu Gornje Crniševo u rezervi. U novoj jedinici sam se brzo snašao i prijatelji sa ljudima i sredinom.

U toku ovog zatišja, naš bataljon je, naizmenično, bivao na predstraži na Krivoj Čuki-ili drugoj odbrambenoj liniji na Kovilu ili u rezervi na odmoru u selu Gornjem Crniševu. Tako su radile sve jedinice na svojim sektorima.

Moram da zabeležim i jedan tužan dan. Moglo bi se reći da su nam u izgnanstvu bili, manje ili više, svi dani tužni. Ali smo se mi bili pomirili sa sudbinom da smo van Otadžbine i bili žrtvovani za povratak slobode našem narodu, kao i svima koji su bili u ropstvu.

Sedeći zajedno sa komandirovom čete, rezervnim kapetanom Dimitrijem Nešićem, u njegovoj zemunici na položaju Kriva Čuka i čekajući poštu, dobijem kartu da mi je otac umro. To je bilo 16. septembra 1917. godine.

Otac je imao oko 65 godina. Bio je krupan i razvijen čovek, nepismen, ali po prirodi bistar i veoma vredan. Kako nas je bilo dosta dece (devetoro) po mojoj krštenici, jer sam ja bio poslednji, a desetoro po majčinom kazivanju, ipak se dobro snalazio. Sva su muška deca prošla kroz osnovnu školu. Ženska deca po selima u ono vreme retko su pohađala osnovnu školu. Savesno se odužio svojoj Otadžbini, učestvujući u srpsko-turskom ratu 1876 - 1878. godine, kao i u srpsko-bugarskom ratu 1885. godine.

*
* *

U toku 1917. godine počeli su pristizati dobrovoljci iz Amerike. To su bili Srbi iseljenici iz krajeva pod Austro-ugarskom koji su bili na radu u Americi. Petnaestog (15.) oktobra 1917. godine išao sam u divizijski štab u selu Kapinjane i doveo za naš 14. puk 101 vojnika -dobrovoljca. Putovali smo noću jer je prostor bio vidljiv i tukla bi nas bugarska artiljerija da smo se kretali danju.

Ovi dobrovoljci su bili vrlo radoznali za stanje na frontu! Dok smo putovali od divizijskog štaba u Kapinjanima do sela Donjeg Crniševa, gde je bio štab našeg puka, postavljali su razna pitanja. Najviše su se interesovali da li ćemo odmah, po njihovom dolasku, krenuti za našu zemlju. Razume se da sam im rekao da ćemo što pre krenuti, samo dok pristigne još dobrovoljaca. U stvari, ja sam znao da i ova zima 1917. - 1918. godine ima da se provede u rovovima, ali njima nisam to mogao reći jer bi ih mnogo dekuražirao i razočarao. To su ljudi koji su po rečima postali vojnici, a ne po vojničkom vaspitanju. Naše poslanstvo kao i razni konzulati u Americi, prikupljali su dobrovoljce za Solunski front, radi popunjavanja naših jedinica koje su se, gubicima u borbama, stalno smanjivale.

Kad smo in rasporedili po četama i kada su ušli u rovove i zemunice nisu se najprijetnije osećali. Visoke planine, kiša, susnežica; blato, voda u rovovima. Ležanje ili bolje reći dremanje na predstraži u punoj ratnoj opremi. Sve im je to dosta teško padalo. Našim vojnicima smo napomenuli da budu pažljivi prema njima, dok se malo ne priviknu na ratnički život. Kada su se po malo prilagodili novom životu, počele su šale i vicevi koje su naše vojnike i održavali.

Jedne noći, obilazeći vojnike u rovu na Krivoj Čuki zadržim se duže u jednoj zemunici u kojoj je bilo i vatre. Tu su bili samo stari vojnici. Ja ih zapitam: kako se snalaze dobrovoljci? Polako se navikavaju, ali se ljute što ne krećemo napred. Oni kažu: mi smo čitali po novinama kako srpska vojska samo gura napred. Nije pisalo da smo stalno na kiši, snegu, u blatu i, tako reći, u zemlji. Nego, gospodine potporučniče, moramo da vas pitamo za jednu stvar. Mnogi od ovin dobrovoljaca imaju zlatne zube, da li da, u slučaju njihove pogibije, izvadimo te zube? Šteta je da to zlato ode u zemlju. "Ne dirajte njihove zube u slučaju pogibije. Oni su čak iz Amerike došli da nama pomognu. Kad ide glava nek idu i zlatni zubi. Narodna poslovice kaže: "Kuda ide june, neka ide i uže."

Tada im ja ispričam događaj koji se desio decembra meseca 1914. godine za vreme Kolubarske bitke. Tada sam bio u 19. pešadijskom puku Šumadijske divizije koji je ovde rasformiran, kao što sam već ranije napomenuo radi dopune 10., 11. i 12. puka.

Prilikom gonjenja Švaba, nailazili smo na njihove mrtve vojnike sa otvorenim ustima iz kojih se žute zlatni zubi. U najvećoj puščanoj i mitraljeskoj vatri, primetim jednog vojnika kako je zabio bajonet u glave mrtvog Švabe. Na moje pitanje: "Šta to radiš?" odgovori: "Podnaredniče, (tada sam bio đak - podnarednik), vadim zlatne zube iz mrtve švapske glave". Ja mu podviknem: "Šta se muvaš oko mrtve glave, vidiš kako kosi mitraljez, otići će i tvoja glava." On hladno odgovara: "Podnaredniče, za zlato se i gine, za zlato se i vode ratovi! "

*

* *

Drugu polovinu 1917. i prvu polovinu 1918. godine proveli smo u rovovima. Povremeno su se smenjivale jedinice na predstraži, U drugoj borbenoj liniji i u malo dubljoj rezervi na odmoru. Kada smo bili u rovovima, koji su bili u neposrednoj blizini Bugara, 30-50 metara, kako gde, noću smo morali biti budni i u punoj ratnoj spremi. Rovovi su bili duboki, dobro osigurani od artiljerijskih granata. Artiljerijske se vatre nismo mnogo plašili jer smo bili blizu bugarskih rovova pa nas nisu smeli gađati, jer bi mogle njihove granate i u njihove rovove padati. Ali smo od bugarskih merzera, koji su bili pozadi njihovih rovova, vrlo često stradali, naročito na Krivoj Čuki. Isto tako, postojali su neki rovovski topčići, koji su bili u samim rovovima i koji su nas često gađali. Ali su oni većinom prebacivali. Pored toga, rovovi su bili tako blizu, da se u našim rovovima čuje kad topčić u bugarskom rovu opali, i naši se vojnici blagovremeno sklone, ukoliko je neko bio van zemunice dobro osigurane. I mi smo imali takozvane azen-topčiće u koje se ubaci granata u cev, trgne za kanap i granata ode Bugarima u pohode.

Pomoću ovih granata, bez upaljača, prebacivali smo jedni drugima pisma i pakete. Često je vladalo i prećutno primirje.

*
* *

Moram da iznesem jedan događaj koji mi se desio kada sam bio na predstraži na Krivoj Čuki.

Jedno posle popodne padne jaka kiša i voda prodre i u rovove i u neke zemunice. Na sredini fronta nalazile su se zemunice za oficire na predstražama. Zemunica, u kojoj sam ja bio, prokisne i napuni se vodom. Ja pođem u najbližu zemunicu kod vojnika i o tome obavestim komandira gde se nalazim u slučaju nekih naređenja.

S desna na levo: Tadija, Popović i Luka, u Vodeni (Grčka), oktobra 1917.

Po prestanku kiše Bugari otvore na nas artiljerijsku vatru, valjda iz bojazni da mi ne izvršimo prepad. I naša artiljerija počne da odgovara istom merom, tako nastane čitava kanonada sa obe strane. U toj kanonadi jedna teška bugarska granata udari baš u moju zemunicu i zatrpa je. Nijedna druga bugarska granata toga dana nije udarila u naše rovove. Dakle, bugarska granata zatrpala je moju zemunicu iz koje sam zbog vode izašao. Tada je nastao komentar o mojoj sudbini. Zaista, čudnovata je ljudska sudbina!

*
* * *

Za vreme ovoga zatišja vojnici i oficiri obilazili su svoje đake i prijatelje u drugim jedinicama. Moglo se ići i na odsustvo u pozadinu na sedam dana. Ja sam bio na odsustvo u Vodeni u toku oktobra 1917. godine. Tada sam se setio šta znači miran i slobodan život. Sme čovek uspravno da se kreće, ne strepeći da će ga bugarska zrna svakog momenta udariti. Na ratištu, kao i u njegovoj okolini, živi se više u zemlji i u dubokim rovovima, punim vode, blata, snega i svega što zagorčava život čoveku. Oni u pozadini smeju nam se kako ne umemo uspravno da se krećemo, jer smo uvek pomalo nagnuti napred. Nije ni čudo, četiri godine, sa malim prekidima, tako živimo i već smo na to navikli. A navika je druga priroda.

Po povratku u četnu morao sam da zamenjujem komandira čete, rezervnog kapetana Nešića, koji je otišao u bolnicu. Tako sam morao otpravljati i četnu administraciju, a to nije lak posao. Za svaku materijalnu sitnicu snosi odgovornost komandir čete. Sve se moralo evidentirati i opravdati po strogim vojničkim propisima. Samo nije trebalo opravdanje vojnika. Jednostavno se samo telefonom ili aktom obavesti nadležna komanda, toliko je vojnika poginulo, toliko ranjeno, toliko nestalo, četni narednik zabeleži to pored imena toga vojnika, i za toliko manje treba vojničko sledovanje za četnu.

Ja pozovem narednika čete, koji vodi administraciju i kažem mu da ja vrlo dobro poznajem administraciju, i ako je totalno nisam poznavao, pa mu kažem da obrati pažnju da nam se ne desi neki nepotreban maler. Moram odmah priznati da je četni narednik bio vrlo ispravan i veoma pošten čovek. A i čuvao je kancelariju u pozadini, koja je ipak sigurnija nego rov.

Pri svem tom ponovio sam mu onaj događaj jednog komandira iz našeg puka. On je i sam znao za taj događaj.

Priča se sastoji u ovome. Komandir čete, rezervni kapetan N.N., inače seljak, nevičan administraciji, kako on kaže, a vrlo hrabar i pošten čovek (takvih je bilo dosta za vreme ratova 1912. - 1918. godine), izdobijao činove za hrabrost i umešno komandovanje, izvadi svoj pištolj, stavi na sto narednika čete i kaže mu: "Slušaj naredniče, ja ne znam četnu administraciju. Potpisaću šta mi podneseš. Ali ako bude neispravno, ubiću te ovim pištoljem, pa idem u bugarski rov da ubijam Bugare, što su me isterali iz moje zemlje, sve dok ne poginem! ! "

*
* * *

Decembra meseca 1917. godine, dok sam zamenjivao komandira čete, javi mi jednog dana ađutant komandanta bataljona da danas dolazi komandant brigade da obiđe moj front na Krivoj Čuki. Viši komandanti su, s vremena na vreme, obilazili položaje svojih područja, naročito ključne položaje. Stalno su se ispitivali pojedini sektori na frontu srpske vojske, radi pripreme proboja, na čemu je naša Vrhovna komanda neprekidno insistirala.

Meni nije bio po volji dolazak komandanta brigade, i to baš kad ja zastupam komandira čete. Ko zna kakve će sve primedbe staviti. Istina je, da me njegove primedbe neće mnogo uzbuditi, ali mi u samom rovu, u neposrednoj blizini neprijatelja, nismo mnogo voleli da nas obilaze viši komandanti: Istina je i to, da su viši komandanti, pri obilasku samog fronta, uvek bili veoma ljubazni prema nama u rovovima, ali ko zna šta će oni u svojim notesima zabelažiti o nama.

Ađutant bataljona bio je rezervni poručnik, inače učitelj po zanimanju. Pozovem ga na telefon i objasnim mu stvar, naglašavajući da su Bugari na 50 metara, a negde i manje, od nas. On me je dobro shvatio i na kraju razgovora, dodao: "Pa tebi je bar lako da se obezbediš od svakog prepada, bilo sa fronta, bilo iz pozadine. Samo naredi da jedan mitraljez otvori vatru pa će nastati uzajamna pucnjava iz svih mogućih oruđa, da ti niko ne može prići ni sa fronta, ni iz pozadine"; Ja ga tada zamolim da me obavesti kad komandant brigade stigne u štab bataljona.

Obavestim vodnike i vojnike o dolasku komandanta brigade i naredim da sve bude u redu. Ali sam napomenuo da smo obavešteni da se Bugari spremaju da izvrše prepad na nas, čim se pojavi veća magla. A ove planine su gotovo uvek u većoj ili manjoj magli u ovo zimsko doba. Stoga vojnici da budu u strogoj pripravnosti, a ja ću narediti kada će se vatra otvoriti da bismo osujetili njihov napad.

"Braća" Bugari su nas napadali kad je najgore vreme: magla ili kiša ili pomračina. Malo se ponapiju, pa samo zaleleču.

Položaj Kriva Čuka, gde sam se ja nalazio sa četom bio je, manje ili više, ogoljen ili bez šume. Ali smo mi imali duboke rovove i saobraćajnice da se moglo i danju ići, a naročito ako je vreme maglovito.

Magla, u ovim planinama i kotlinama, obično se kretala u talasima, što je zavisilo od jačeg i slabijeg vatra. A vetar je ovde uvek strujao slabije ili jače. Jednog momenta, oko 10 sati naiđe jedan gušći talas magle, i ja pošaljem ordonansa vodnicima sa naredbom da se vatra otvori na Bugare, počev od levog krila, gde se nalazio i jedan mitraljez. Istovremeno su i Bugari otvorili puščanu i mitraljesku vatru. Zatim je nastala topovska kanonada sa obe strane. Tako je nastao pravi krkljanac od naše i bugarske vatre.

Ubrzo zazvoni telefon i telefonista mi pruži slušalicu, govoreći da me traži ađutant bataljona. "Šta je to, Tadija?", zapita ađutant. Ja mu odgovorim: "Primetili vojnici da Bugari koriste maglu i privlače se njihovim bodljikavim žicama. Pa da ne bi oni prošli kroz otvore svoje žice i približili se našoj žici i bacili bombe na nas, mi smo in našom vatrom vratili natrag."

Između nas i Bugara bilo je dva reda bodljikave žice. Jedan red, što smo mi stavljali ispred naših rovova, a drugi red, što su Bugari stavljali ispred svojih rovova. Prema tome, trebalo je proći kroz dva reda bodljikavih žica da bi se otišlo iz naših rovova u bugarske i obrnuto.

Kad se vatra malo stišala, pozovem telefonom ađutanta bataljona radi obaveštenja o dolasku komandanta brigade k meni na položaj. On mi odgovori da je komandant brigade dolazio samo do pukovskog štaba i javio da neće danas dolaziti na položaj. Doći će neki drugi dan. Sad ga zovu hitno u štab brigade. Na kraju ađutant bataljona mi je rekao: "Komandant mi je naredio da te obavestim da si danas, kao komandir čete, uspešno izvršio zadatak."

*
* *

Kao komandir čete, prilikom potpisivanja platnog spiska za vojnike, primetim da naši vojnici imaju 4 drahme mesečno a dobrovoljci 30 drahmi²¹ (drahma odgovara našem dinaru). Tada će mi četni narednik reći: "Čudnovato je da naši vojnici, koji ratuju od 1912. godine, ne traže istu platu kao i dobrovoljci, jer smo i mi sada dobrovoljci". Pri izganstvu iz zemlje, karalj Petar je rekao: "Vojnici Otadžbinu ,smo izgubili, oslobađam vas od zakletve. Ja idem sa nadom da se ponovo vratim u oslobođenu zemlju. Ko hoće neka dođe za mnom ". Na to će vojnik, pri četnoj kancelariji, Miloje reći: "Eh gosdodine naredniče, Vi znate da je nama vojnicima iz Srbije ili, kako nas zovu ovi dobrovoljci, Srbijancima, suđeno, ne samo da ratujemo džabe, nego i da poginemo, pa kvit. Kako jekome suđeno u životu, tako će i proći".

*
* *

Provodeći beskrajne noći na predstražama, obilazio sam vojnike po rovovima i uvek se duže zadržavao u vojničkim zemunicama. Kako su se u pojedinim zemunicama ložile vatre, sedeli smo oko vatre, pili kafu i pričali razne priče, anegdote i doživljaje. Kafe i šećera uvek dosta, jer smo na francuskom sledovanju. Naši prednji rovovi bili su blizu bugarskih rovova, tako da nismo mnogo trpeli od njinove artiljerije. A sa bugarskim pešacima smo se gledali kroz puškarnice i gađali jedni druge.

Tada sam video kako su ti naši, gotovo, napismeni seljaci puni mudrih izreka, anegdota, zagonetaka itd. Zaista je Vuk Karadžić bio veliki čovek, kad je uvideo kakvo se blago nalazi u našem narodu, koje je celog života sakupljao.

*
* *

Bataljoni i čete smenjivali su se na svojim sektorima naizmenično: prednji rovovi, druga odbrambena linija i odmor u rezervi. Kad smo bili u rezervi, vrlo često sam bio komandant mesta u selima Gornje i Donje Crniševo. Tom prilikom sam dolazio u dodir sa meštanima, čak smo se bili sprijateljili. Iako postoji narodna izreka: "Teško selu kuda vojska prođe", ipak su zažalili kada je došlo vreme rastanka: Narod je dosta siromašan. Pošto smo mi imali hrane u izobilju, to je, prilikom deljenja jela na kazanu, čitava povorka dece, sa sudovima za jelo, čekala da se podeli jelo vojnicima, pa da oni pristupe kazanu. Svi govore makedonski, pa smo se lako sporazumevali. Ima ih tri vere: pravoslavne, katoličke i

muslimanske. Imaju sve srpske običaje, jer imaju i krsnu slavu, naročito pravoslavni. Cela Moglena, koja pripada Grčkoj, naseljena je Makedoncima, koji ne znaju nikakav drugi jezik sem makedonski.

U donjem Crniševu, u rezervi, naš bataljon je proveo Božić i Novu 1918. godinu (pravoslavnu). Mi, oficiri iz našeg bataljona sa komadantom puka, večerali smo zajedno i proveli celu noć uoči Nove 1918. godine. Bilo je pesme, veselja, šaljivih priča u "muškom stilu", pa i igranke. Mnogo je bilo šale na račun pojedinaca čime će ko da se bavi posle rata, ako se rat završi negativno po nas. Usled stalnog života u šumi, u rovovima i u neprekidnoj borbi sa neprijateljem, postali smo više divljaci nego obični ljudi, čak smo smatrali da smo izgubljeni za normalni život.

Na kraju smo konstatovali da, za nas, koji se nalazimo ovde na Solunskom frontu, a naročito za nas oficire, koji smo izveli vojsku iz zemlje, postoje samo dve mogućnosti. To je pobeda, pa ko ostane živ ili smrt svih nas! Ovde sad dolazi do izražaja Njegošev stih: "Slavno mrite, kad mrijet morate".

Život ma koga od nas ovde bez pobede bio bi više proklinjan nego život Vuka Brainovića. Shvatio bi se da smo pobjegli iz zemlje kao kukavice i povelili narod radi spasavanja svojih života. Prokletstvo bi trajalo dok bi postojao i jedan jedini Srbin.

*
* *

Sa dočeka Nove 1918. godine krenem za Glogot, mesto gde se nalazi centar za obuku u rukovanju novim francuskim bombama kojima treba da se naoruža naša vojska. Glogot je planinska uvala između Katunca i Kravice na moglenskim planinama. Iz svakog puka određen je po jedan oficir, koji ima da provede 15 dana na obuci na rukovanju ovim bombama, i, po povratku u svoj puk, da obučiti vojnike svoga puka. Iz moga, 14. pešadijskog puka Timočke divizije, ja sam bio određen. Nekako su se uvek lomila kola na meni, kao đaka i "školca" kako su me zvali vojnici.

Ranije sam bio specijalista za puško-mitraljeze, dok sam bio u 10. pešadijskom puku, a sada za bombe. Ukoliko se pojavi neko novo oružje, sigurno ću morati prvi da ga proučim i prenesem na ostale starešine i vojnike.

Po povratku sa kursa u puk, 29. januara, 1918. godine, dobijem naređenje da obučim oficire, podoficire i vojnike u rukovanju ovim novim francuskim bombama. Taj posao ima se obaviti što je moguće pre. Posao nezgodan i vrlo odgovoran. Malo nepažnje pri rukovanju i bacanju bombi, ode vojnik u paramparče. U takvim slučajevima ja odgovaram. Kad vojnik pogine od neprijatelja nikom ništa. Ali ako pogine, nekim slučajem, od našeg oružja, pa makar i svojom krivicom, odmah se povede sudski postupak.

Da bi izvršio obuku puka u rukovanju ovim bombama, morao sam predhodno napraviti plan i program rada i podneti komandantu puka na uvid i odobrenje. Predvideo sam da svaka četa (pešačka i

²¹ Nisam siguran da su ovi iznosi plata tačni. Ali je sigurno da su plate dobrovoljaca bile dosta veće od plata naših

mitraljeska) odredi po jednog oficira i po dva podoficira, koje ću ja obući za 14 dana, a oni će, posle toga, svoje ljudstvo obući, i to pod mojom kontrolom.

Ja sam bio rezervni potporučnik, a čete su imale, pored potporučnika, poručnike i kapetane, koji su bili stariji od mene, čak je i svaki aktivni potporučnik bio stariji po rangu od svakog rezervnog potporučnika. Bilo je malo komešanja oko toga, kako će rezervni potporučnik da komanduje strijim oficirima po rangu i činu. Povodom toga, ja sam komandantu ovog puka objasnio da ću ja samo da objašnjavam stvari, a ne da komandujem. Ali sam u sebi stvorio i plan kako ću, po neki put, i da im, u zgodnoj prilici, komandujem. Pomislio sam, sad mi se dala prilika, da im vratim zajam, naročito onima za one česte oficirske patrole. Padne im samo na pamet, hajde, potporučnik Tadija, da uzme dva vojnika i izvidi šta rade "braća" Bugari. Mnogo su se razularili. Red je da se malo opomenu i uznemire.

Bilo kako bilo, obuka celog puka završila se vrlo dobro i na zadovoljstvo vojnih starešina. Obuka je vršena u selima Donje i Gornje Crniševo pod mojim nadzorom. Obilazile su me više starešine sve do komandanta divizije. Nisam imao ni jedan nezgodan slučaj. Po ostalim pukovima bilo je pogibije vojnika od bombi, prilikom obuke. Dosta sam imao posla i odgovornosti, ali sam gotovo mesec dana bio u pozadini van rovova. Nije mi bilo milo što sam posle ove obuke određen za vođu bombaškog odeljenja u mom bataljonu sa aktivnim potporučnikom Dragutinom Majerom. A zadaci bombaških odeljenja zna se kakvi su.

Posle završene obuke, vratio sam se u četvrtu, gde se obavlja redovna ratna služba. Naizmenično, predstraže (mrtve straže), druga odbrambena linija i rezerva (odmor). Kada smo u rezervi, vršili smo obuku vojnika u upotrebi gas-maski. I tu sam morao ja prvi biti. Tako je vreme prolazilo.

*

* *

Još krajem 1917. godine svi đaci neborci oslobođeni su dužnosti radi nastavljanja školovanja. Pitanje boraca ili neboraca bilo je relativno. Zavisilo je od pretpostavljenih starešina. Kada su pomenuli komandantu Druge armije Stepi Stepanoviću, on je odgovorio: "Ako mi uzmete učitelje i đake, ja nemam s kime da ratujem, jer su oni u najvećem broju sa vojnicima izvršioi ratnih zadataka."

Tada sam ja počeo da skrajam plan za oslobođenje od vojske, ili bolje reći, ratne dužnosti. U mom puku svi su bili raspoloženi, i oficiri i vojnici, da ja idem na studije. Posle savetovanja sa oficirima iz moga puka, napišem raport za odsustvo od 7 dana za odlazak u Solun. Po preporuci od nadležnih starešina, dobijem od komandanta divizije, 29. juna 1918. godine, traženo odsustvo.

U Solunu sam odseo u domu za oficire, ali se u njemu nisam mnogo zadržavao, već obilazio i razgledao Solun. U tom se "razbolim" od malarije i dizenterije. Javim se lekaru u komandi mesta, i on

vojnika.

me uputi u bolnicu "Prestolonaslednik Aleksandar" u Solunu. U bolnici sam proveo do 13. jula 1918. godine, odakle me upute na komnjski pregled Vrhovne komande.

Pred kancelarijom komnsije susretnem se sa još dva đaka potporučnika koji su takođe došli na pregled. Što se tiče naše bolesti, nije bio potreban lekarski pregled. Dogovorili smo se da otvoreno kažemo komnsiji da smo mn đaci i da želimo nastaviti školovanje, kao i naši mnogi drugovi. Na pregled smo ulazili po jedan. Kad sam ja došao, zapita me lekar Materni: "Šta vam fali potporučniče?" "Imam proširenje srca, pa bih želeo 6 meseci bolovanja, i istovremeno da nastavim školovanje", rekoh ja. Na te moje reči druga dva člana komisije, jedan major i jedan potpukovnik, pogledaše se i napraviše izraze lica za osmeh, ali se uzdržaše radi ozbiljnosti na dužnosti. Posmatraju me i vide, potporučnika od 26 godina, odličnog izgleda, doteran kako se oficiri udešavaju kad dođu u Solun na odsustvo. Istina je, da sam bio malo umoran od dnevnog i noćnog nespavanja, lutajući po Solunu.

Nije ni čudo što sam svojim fizičkim izgledom dobro delovao na komnsiju. Na frontu dobra hrana, čist planinski vazduh na visini od 2000 metara, voda izvanredna, dovoljno šećera, kafe, čaja. Mogu se dobiti i žestoka pića iz engleskih magacina. Nema malarije, i drugih bolesti. Samo jedna jedina nezgoda, što se može svakog mamenta poginuti. "Ali je to sitnica prema ostalim dobrima", kako je obično govorio moj posilni Milisav.

U pozadini sve ne valja. Razne bolesti, a naročito malarija. Beskrajna administracija. Snadbevanje trupa raznim ratnim potrebama itd. Jedino je dobro što se ne gine od kuršuma, granati i bombi. Ali, u "opštem interesu", svi u pozadini dobro čuvaju svoje pozadinske pozicije.

Lekar Materni poče da me pregleda i mrda glavom. Tera me da izvodim neke gimnastičke vežbe: čučanje, savijanje tela, dizanje ruku, pa mi ponovo pregleda srce. Naposletku reče: da se obučem i izađem. Isto je tako bilo i sa onom dvojicom.

Kad je završen pregled, saopštiše nama trojici, da nam je odobreno mesec dana bolovanja u Vodeni.

To je bilo meseca jula 1918. godine, a već se zucka o skorom proboju Solunskog fronta. Nas trojica nismo bili zadovoljni, ali smo računali, da ćemo za mesec dana u Vodeni nešto izmanervisati u pogledu nastavljanja škole.

*

* *

Nas trojica stignemo u Vodenu 15. jula 1918. godine. To je varoš turskog tipa, nečista, neuredna, kuće su većinom drvene i pune stenica, naročito u ovo doba kada su vrućine. Stanovništvo većinom makedonsko, a ima i Grka samo znatno manje. Vlada velika sirotinja, ali se dobro ikorišćava naše prisustvo.

Pored Srba ima i Francuza, Engleza i Italijana. Ima i dosta naših izbeglica iz okoline Bitolja. Naši oficiri i vojnici smeštein su po barakama u rekonvalescentnom odeljenju. Za nas trojicu nije bilo mesta u

tom odeljenju, pa smo stanovali u privatnim stanovima. Hranili smo se u menaži u domu za rekonvalescentne.

Život kako se samo poželeti može, prema onom u rovovima, odnosno u zemlji. Pozorište, vojna muzika, kafana, ženski svet. Preko dana vladala velika vrućina, a uveče šetnje, pa i prijatno i zabavno društvo. Navikavamo se na normalan život i planiramo kako dda se dočepamo inostranstva. Italije ili Francuske, radi nastavka studija. Ako ništa drugo ne upali, ono bar da se dočepamo neke pozadine, da i mi "mučimo muku" pozadinskih trupa.

Vreme prolazi i to mnogo brže nego na frontu. Na frontu je neki minut duži, nego u pozadini 24 sata. Naročito kada nas skoli paklena pešačka, mitraljeska i artiljerijska vatra. Ali ima nešto što nas malo zabrinjava. Govori se o skorom probouju Solunskog fronta. Nas trojica se savetujemo, da li je bolje da odemo svojim kućama preko Italije ili Francuske, pa makar i mnogo docnije, nego preko moglenskih planina, razbijajući bugarska utvrđenja, koja oni tri godine osiguravaju. Narodna izreka kaže: preko preče, naokolo brže. U ovom slučaju glasi: preko nesigurnije, naokolo sigurnije. Jednodušno smo se saglasili da je sigurnije preko Italije ili Francuske, pa makar posle dve ili tri godine. Ali ima narodna izreka: čovek snuje, a Bog ili sudbina odlučuje.

Put preko moglenskih planina biće vrlo trnovit i džombav, pogotovu, kada ima svaka čuka do Drine, Save i Dunava na bajonet da se osvaja. Sto glava da čovek ima, teško da će jedna ostati dok stigne do Beograda.

Dok nas trojica, Miloš, Sveta i ja skrajamo planove o nalaženju mogućnosti da se nakako oslobodimo rovova, radi produženja školovanja, na ručku u menaži čujemo da je danas izašla objava u komandi mesta sa jednom jedinom rečenicom: "Svi oficiri, podoficiri i vojnici na bolovanju i rekonvalescenti da se odmah jave svojim komandama na dužnost."

Uveče za vreme večere, nas trojica smo pretresli situaciju i konstatovali da, posle ovakve objave, sledi uskoro probouju Solunskog fronta.

Dužnost prema Otadžbini i prema porobljenom narodu preča je ne samo od školovanja nego i od samoga života svakoga pojedinca. Ovo je naročito važno za nas iz skopskog dačkog bataljona 1914. godine. To je bataljon koji je ušao u rat u najkritičnijem momentu sa lozinkom: *poginuti među prvima za slobodu svoje Otadžbine. On je danas poznat pod imenom "Legendarni bataljlon 1300 kaplara " ili "Besmrtni bataljon 1300 kaplara."*

Sutradan se rastanemo da se više nikada živi ne vidimo. Oni dvojica su poginuli.

*
* *
*

Tako se ja opet nađem 12. avgusta 1918. godine u svojoj jedinici. Svi su se iznenadili mome povratku, jer su smatrali da ja treba da produžim školu. Čak im je bilo i žao što sam ponovo došao u rov da posle

tolikih škola, kako kažu vojnici, poginem. I ovo je bio jasan znak da će uskoro biti proboj Solunskog fronta.

Pri povratku iz Vodene našao sam moj puk na istim položajima Gornje i Donje Crniševo, Kovil, Kriva Čuka i položaj levo i desno. Dakle, posle onog lepog i burnog života u Vodeni, posle pozorišta i dobrog društva uz muziku, dolazim opet u rov, da slušam svakodnevnu smrtonosnu muziku pušaka, mitraljeza, topova i bombi.

Da se priprema proboj Solunskog fronta, videlo se i po tome što se srpska vojska smenjuje sa krilnih položaja i grupiše na prostoru Gornji i Donji Požar - Požarska Kosa - Katunac - Glogot. Naš 14. puk smene francuske trupe 26. avgusta 1918. godine i mi se spustimo u selo Rudine u moglenskoj ravnici. Ubrzo se tu našla cela Timočka divizija.

Opet za mene jedno iznenađenje. Po naredbi komandanta 2. bataljona 14. pešadijskog luka, određen sam za nadzornika pukovske bašte. Pošto su se naše trupe nalazile u mongleskoj ravnici gotovo tri godine, to je svaki puk u svom reonu zakupio po jedno parče zemlje od seljaka, sadio povrće i snadbevaio svoj puk svežim povrćem. Na moje pitanje: "Kako baš mene nadoste?" "Vi znate francuski pa će te moći davati Francuzima povrće", glasio je odgovor. Tako ti ja, ni manje ni više, postanem baštovan!

Razmišljajući o svojoj novoj dužnosti, pade mi na pamet, pa ovo može da bude dobro. Sad će se vršiti proboj fronta, a ja lepo šetam po bašti i slušam grmljavinu pušaka, mitraljeza i topova. Kad oni krenu dalje za Srbiju ja rasprodam ovo povrće ovdašnjem stanovništvu i krenem sa pozadinskim trupama.

*

* *

Ali, ne lezi vraže, dobijem naređenje, 5. septembra 1918. godine, da se vratim u četu. Dakle, nema se kud, moraš, Tadija, da probijaš gvozdenu kapiju od dvostrukih bodljikavih žica, da bi ušao u Srbiju, pa šta ti Bog ili sudbina da.

Posle odmora od nekoliko dana u selu Rudine, cela Timočka divizija krene, 12. septembra 1918. godine, uveče oko 20 časova. Pravac kretanja je Katunac - Glogot. Zbog vidljivosti terena od sgrane neprijatelja i tajnosti kretanja trupa, putovali samo noću. Dan 13. septembar proveli smo na jednoj kosi Katunca. Noću, 13. septembra, stignemo na Glogot (severni deo Katunca) u 24 časa. To veče nam je saopšteno da sutra, 14. septembra 1918. godine, počinje proboj fronta.

Za vreme putovanja od sela Rudine do Glogota, primetili smo čitave kolone kamiona, pokrivenih ciradama, koji se kreću u pravcu fronta.

Dakle, došao je dan rastanka od moglenskih planina, koje se prostiru levo od Kožuka preko Zborske Kose, Kovila, Vetrenika, Katunca, Kravice, Dobrog Polja do Sokola. To je sektor koji je držala Druga armija pod komandom Stepe Stepanovića od jula 1916. godine do 14. septembra 1918. godine. Južno od ovog planinskog masiva nalazi se moglenska ravnic.

*
* *
*

Za vreme našeg boravka na ovom prostoru, mnogo što-šta se izmenilo. Planine su bile neprohodne. Nigde puta, sem kozjih staza. Mi smo izgradili puteve do naših rovova, kojima su se kretali najteži topovi i kamioni. Izradili smo barake za stanovanje, česme za vodu. U moglenskoj ravnici imali smo bašte za povrće i pokazali meštanima šta može da uspeva u ovoj plodnoj ravnici. Sve im to ostavljamo. I pored svih nezgoda koje je stanovništvo imalo zbog našeg prisustva, ipak je imalo i koristi.

11. Period 14. septembar 1918. - 17. juni 1919.

- Proboj solunskog fronta

"Hajd' mo napred, braćo draga,
Da' s protera dušman s praga
Naroda se čuje glas
Otađbina zove nas.
Napred! juriš! ura!" (Bošnjaković.)

Trinaestog (13.) septembra 1918. godine saopšteno nam je da će sutra početi bitka. Čas početka nije se znao zbog atmosferskih prilika. Iako je ovih dana lepo vreme, vrlo često, a naročito izjutra, gusta magla pokrije celu okolinu pa se ne može kontrolisati artiljerijsko dejstvo. Dan i čas napada su pod šifrom. Sve je bilo spremno.

Proboj ima da se izvrši na frontu Druge armije na prostoru Veternik - Kravica - Dobro Polje. U probouju učestvuju Šumadijska divizija i dve francuske divizije, 17. kolonijalna i 122., koje su pridodate Drugoj armiji. Pozadi ovih divizija, bile su Timočka - pozadi 17. kolonijalne, i Jugoslovenska²² - pozadi 122., koje su određene za gonjenje neprijatelja, posle izvršenog proboja.

S obzirom na teren, glavne napade imale su da izvrše francuske divizije na Dobrom Polju, a Šumadijska divizija ima pomoćni zadatak, da ovlada zapadnim i istočnim Veternikom, Kukuruzom i Šlemom.

Noću 13/14. septembra 1918. godine, naš 14. pešadijski puk, kao i cela Timočka divizija, nalazili su se na Glogotu, pozadi 17. kolonijalne divizije. Naredili smo da vojnici spavaju cele noći, kako bi bili odmorniji za sutrašnji napad.

Sutradan izjutra, 14: septembra 1918. godine, bilo je malo magle, ali je oko 7 sati već počela da iščezava, tako da se oko 7,50 sati potpuno rasturila.

Tačno u 8 časova otpočela je artiljerijska vatra. Sa naše strane, na frontu Druge armije, dejstvovalo je 477 topova i 108 rovovskih oruđa raznih kalibara. Sa bugarske strane dejstvovalo je 101 top i 48 rovovskih oruđa.

Čitavo jato granata raznih kalibara poletelo je na Bugare. One su dizale u vazduh poprečne bodljikave žice, rušile njihova utvrđenja, koja su tri godine građena. Preko naših glava hujale su granate teških francuskih i engleskih topova i parale nebo. Eksplozije granata stvarale su užasan prasak i zaglušinu, kao da gromovi udaraju u ove planine. Čitavi oblaci dima i prašine dižu se sa zemlje. Drveće polomljeno i šuma se zapalila. Neprijateljski rovovi i zakloni su zatrpani i poravnati sa zemljom. Posle ovog teškog bombardovanja, sumnjivo da će ko živ od Bugara ostati, a još manje im ko može prići u pomoć.

Neprijateljska artiljerija dejstvovala je u početku, ali je brzo učutkana.

Posle bombardovanja prve neprijateljske borbene linije, naša artiljerija je produžila bombardovanje u pozadinu. Bombardovanje je trajalo celog dana sa kratkim prekidima, kada bi avijacija osmotrila rezultate bombardovanja.

U toku noći 14/15. septembra, vršeno je bombardovanje, radi onemogućavanja popravke zaklona, uznemiravanja i sprečavanja dovođenja rezervi.

Izjutra u 5,30 časova otpočeo je napad pešadije. Šumadijska divizija izvršila je svoj zadatak u toku dana i svoj pomoćni zadatak pretvorila u glavni. Zahvaljujući uspehu Šumadijske divizije i francuske divizije, uz pomoć Timočke i Jugoslovenske divizije, uspetše su da izvrše toga dana postavljeni zadatak.

Naša Timočka divizija prošla je kroz front 17. kolonijalne divizije, 15. septembra u 16 časova, između Oble i Borerove Čuke u gonjenju Bugara. Jugoslovenska je, u isto vreme, prošla kroz front 17. kolonijalne i 122. francuske divizije u prostoru Dobrog Polja. Tako je, 15. septembra 1918. godine, bio izvršen proboj Solunskog fronta.

Pri prolazu kroz bugarske rovove, videli smo precizno i sgrahovito dejstvo naše artiljerije. Rovovi i zakloni zatrpani zemljom. Bukve polomljene, ljudska tela raskomadana i razbacana po zemlji. Poneki Bugarin živ, ali ošamućen, izvlači se iz rovova i ječi. Sa malim izuzetkom, svi su izginuli i zatrpani zemljom (koji su bili na ovom položaju). U toku bombardovanja naša artiljerija nije dala nikome da izađe iz rovova, niti kome da pride u prednje rovove.

Noću 15/16. septembra, naša divizija je nastavila gonjenje Bugara. Pravac gonjenja je Demir Kapija na Vardaru. Moj puk je u divizijskoj rezervi i kretao se pozadi 13. i 15. puka.

Uveče, 17. septembra, moj bataljon dobija naređenje da ide u pomoć 15. puku. Međutim, dok smo mi stigli 15. puk je proterao Bugare.

Izjutra, 19. septembra, naš puk preuzeo je gonjenje Bugara. Moj bataljon je bio u predhodnici. Dve čete, 1. i 2. (moja), razvijaju se u borbeni poredak i nastave gonjenje Bugara. Kako sam ja bio na levom krilu puka, to dobijem, uveče, naređenje da uspostavim vezu sa Jugoslovenskom divizijom koja je takođe vršila gonjenje.

²² Iz političkih razloga Vardarska divizija je, dopunjena dobrovoljcima iz Rusije posle revolucije, prekrštena u

Sutradan nastavljamo gonjenje, svaki u svom pravcu održavajući međusobnu vezu. Gonjenje smo vršili danju, i to što energičnije, da se neprijatelj ne bi negde učvrstio za odbranu. Noću smo se malo odmarali, a pred zoru podilazili bismo bugarskim položajima da bismo pre svanuća izvršili prepad na Bugare i proterali ih.

Pre zore, 20. septembra, podiđemo pod bugarske položaje, nameravajući da izvršimo prepad na njih pre svanuća. Napred pošaljemo po jednog vojnika sa krila i iz sredine da se što više približe nečujno i pregledaju teren za napad. Napad ima da se izvrši kada se dele dan i noć. Znali smo gde su se Bugari, noću 19/20. septembra, zadržali pa smo se kretali tako, gledajući da ih sa jednog krila iznenadimo. Krećući se tako, izbijemo na položaj gde su sinoć bili Bugari. Bugara nigde, svuda mrtva tišina. Pošto je teren našeg kretanja ispresecan dubodolinama, a gde-gde pokriven i šumom, zaustavimo se na ovom položaju, koji je bio pogodan za eventualnu odbranu, dok se malo ne razdani, da bi procenio situaciju levo i desno. Kad se malo razdani, primetim da se na kosu, udaljenoj od nas oko 300 metara u pravoj liniji, kreće slobodno neka vojska. Između nas se nalazila jedna dubodolina. Kako je još vladao sumrak, nisam mogao raspoznati ko to može biti. Naša vojska ne može biti, jer sam ja u prethodnici. Do sinoć sam se jurio sa Bugarima. Malo je verovatno, da su delovi Jugoslovenske divizije, koja se nalazi levo do mene, mogle noćas izbiti.

Da krenem napred nije imalo nikakvog borbenog smisla. Frontalni napad je isključen, zbog terena. Međutim, krilni prilazi su bili zgodni za zaobilazanje ovog neprijateljskog položaja. To mogu izvesti samo trupe levo ili desno od mene. Naročito je bio pogodan položaj našeg desnog krila. A to će učiniti jedinice našeg puka, koje se kreću desno od mene.

Da bi proverio ko se nalazi preda mnom, naredim jednom puškomitraljesku da isprazni jedan šaržer od 20 metaka, ali da ne gađa u tamošnje vojnike.

Kad je zaklokotao puškomitraljez, nastala je gužva na onom brdu. Tada primetim, po šiljcima na kapama, da su to Nemci. Oni su mislili da su Bugari ostali na položaju ispred njih gde su bili uoči toga dana. Ali su Bugari pobjegli noću sa položaja, ne obavestavajući Nemce koji su im uoči toga dana došli u pomoć. Tu je bio jedan ceo nemački pešadijski puk.

Tada su na mene osuli paklenu puščanu i mitraljesku vatru, a malo kasnije i artiljerijsku. Naročito je dejstvovala nemačka artiljerija, stvarajući baraž između mene i Nemaca, da ih ne bih ja onako nespremne napao. Može se reći da sam ih probudio iz sna.

Dok sam ja tako gutao puščanu i artiljerijsku vatru, dotle se desno kolona našega puka nesmetano kretala napred i dospela u pozadinu ovog nemačkog puka. Videvši to, Nemci su naglo napustili svoj položaj, ali je ipak veći deo puka zarobljen. Čak je zarobljen i pukovski lekar. To je bio dokaz da su oni mislili da će tu nas zaustaviti.

Posle likvidacije ovog nemačkog puka, pešačka je vatra prestala da me tuče, ali je artiljerija i dalje dejstvovala. Samo je sada tukla greben gde sam se ja nalazio i pozadi grebena, misleći svakako, da

pozadi grebena ima naših trupa. Tada sam ja počeo pojedinačno prebacivanje vojnika napred i tako izbegao ovu artiljerijsku vatru. Ali je ona, posle toga, prestala.

U daljem kretanju napred, stigne me ordonans iz bataljona sa naredbom da se povučem u rezervu, "ako je ko od nas ostao živ od one strašne artiljerijske vatre", kako mi je rekao ordonans. Međutim, nijedan mi vojnik nije poginuo, jer je streljački stroj bio redak zbog širine fronta. A kada je pešačka vatra prestala prebacio sam vojnike na prednju ivicu grebena, s tim da se postepeno krećemo napred.

Nemci su došli u pomoć Bugarima i mislili su da na onom položaju organizuju odbrambenu liniju. Međutim, Bugari su pobjegli sa prednjih položaja, ne obaveštavajući ih, i tako ih mi iznenadimo i likvidiramo, na njihovo zaprepašćenje.

Toga dana uveče, došao je komandant bataljona da obiđe moj vod i da se uveri da smo svi živi i zdravi i pored one strahovite vatre, naročito artiljerijske. Bilo je samo nekoliko vojnika kontuzovanih, ali ne teško. Kad sam mu raportirao, reče mi: "Mi smo vas sve bili otpisali!". "Izgleda da se ne gine bez sudnjeg dana", rekoh mu ja.

*
* *

Noć 20/21. septembra proveo sam sa svojim vodom u selu Čemersko. Sutradan produžimo gonjenje Bugara i uveče stignemo do Vardara u okolini Demir-kapije. Toga dana kretao se moj bataljon pozadi našeg 3. bataljona, ali smo uveče mi poseli desnu obalu Vardara. Tu smo se zadržali celu noć 21/22. septembra i ceo dan 22. septembra. To zadržavanje jako je nelagodno delovalo na nas. Zar sad da zastajemo kad su Bugari gotovo u rasulu. A i kod Nemaca je zavladao strah od nas. Mi, oficiri, znali smo da je srpska vojska napravila dubok prodor, a saveznička vojska levo i desno nije ni mrdnula sa svojih polaznih položaja. Čak su Bugari u dolini Vardara potisli Engleze sa prvih položaja.

Vojnicima nismo ništa govorili, zašto se zadržavamo. Već smo im objašnjavali kako treba da se malo odmorimo. Istina je, da im je bio potreban odmor, ali se nikome ne odmara kad se žuri svojoj kući. Uostalom, ovim našim vojnicima, koji ratuju od 1912. godine, nije bilo potrebno ništa objašnjavati. Oni znaju i osećaju isto što i mi oficiri znamo i osećamo. To nisu bili obični vojnici, nego veliki stratezi.

Tada je nastalo raspravljanje između naše Vrhovne komande i komandanta savezničke vojske na Solunskom frontu, generala D' Eperea. Na energičan zahtev naše Vrhovne komande, a po odluci regenta Aleksandra, kao vrhovnog komandanta srpske vojske, i vojvode Mišića kao načelnika štaba Vrhovne komande srpske vojske, general D' Epere da saglasnost za gonjenje neprijatelja, pod, uslovom da svaku odgovornost snosi srpska Vrhovna komanda. Tom prilikom je i rekao vojvodi Mišiću: " Od dejstva srpske vojske zavisi sudbina celog solunskog fronta. Naše oči su uprte u srpsku vojsku".

Uveče, 22. septembra 1918. godine, dobijemo naređenje za prelaz na levu obalu Vardara. Svima je laknulo na duši. Taman smo se naoštrili za gonjenje neprijatelja, pa bi strašno bilo da se ovde ponovo

obrazuje neki rovovski rat. Toga smo hleba jeli već tri godine, živeći u zemlji, po rovovima, ratujući, pored Bugara, i sa pacovima u zemunicama.

Predveče pozove komandant bataljona potporučnika Dragutina Majera i mene i saopšti nam da se noćas ima izvršiti prelaz preko Vardara. Radi toga treba formirati dve kolone kao prethodnice, koje će u prvi sumrak preći Vardar, proterati Bugare i osigurati prelaz celog našeg bataljona. "Levom kolonom komandovaćete Vi, Dragutine, a desnom Vi, Tadija. Pošto je dao Dragutinu, kao starijem po rangju od mene²³, zadatak, obrati se meni: "Vi, Tadija, sa svojim vodom bićete desna kolona koja će preći Vardar u prvi sumrak. Ukoliko naiđete na njihove predstraže, imate da ih proterate i osigurate mostobran za prelazak našeg bataljona preko Vardara. Pravac nadiranja selo Korešnica. Nadiranje ima da bude što dublje radi boljeg obezbeđenja mostobrana. Sa sobom povedite jednu mazgu sa dva sanduka municije. Desno od vas je 15. puk. Uspostavite vezu sa njim noćas i to što pre. Baterijskim lampama dawaćete obojica nama znake da bismo znali dokle ste stigli."

Posle dobijenog zadatka, nas dvojica se dogovorimo o našem sadejstvu u toku noći.

Preko dana nismo primećivali Bugare u blizini obale Vardara, ali smo morali biti predostrožni, pri prelasku reke, bojeći se njihovog napada u toku samog prelaza. U prvi sumrak osmotrimo teren za prelaz, jer nije bilo nikakvih mostova u našoj blizini. Moralo se gaziti. Srećom bilo je plićaka pogodnih za gaženje. Pri izboru mesta za prelaz, vodili smo naročito računa o eventualnom iznenadnom prepadu Bugara iz zasede. Prelaz se morao izvršiti po svaku cenu, pa smo gledali da bude što manje gubitaka. Međutim, prelaz smo izvršili bez uznemiravanja od strane Bugara. To je bio dokaz da su oni u rasulu. Po izvršenom prebacivanju naših odeljenja preko Vardara, produžimo kretanje, svaki u svom pravcu, prema dobijenom zadatku.

Ja sam se kretao svojim određenim pravcem. Vreme lepo i tiho, mesečina, pa smo se mogli lakše kretati. Napred sam poslao patrole koje imaju obazrivo da se kreću. Pucanja ne sme biti, sve dok ne dođe u neposredni dodir sa neprijateljem i dok on prvi ne otvori vatru i time otkrije svoju snagu. Ukoliko naiđu na neprijateljske patrole, proterati ih ili eventualno zarobiti. Sada zarobljavanje Bugarskih vojnika nije od interesa, jer mi dobijamo podatke o stanju kod neprijatelja od meštana. Još pri prelasku Vardara, naredio sam patrolama da pronađu nekog meštana radi dobijanja podataka o neprijatelju. Pri ulazu u selo Korešnicu, patrole mi dovedu dva meštana, koji su, kako nam rekoše, željno očekivali srpsku vojsku, jer su bili presiti bugarske vlasti za ove tri godine. Oni me obaveste da su Bugari na brdu iznad sela, a da njihovi vojnici krstare ovde po selu i dižu od meštana sve što mogu da ponesu sa sobom. Dakle, pravo "bratski" postupaju. Još mi rekoše da su bugarski vojnici potpuno demoralisani. Ne slušaju svoje starešine i mnogo su se uplašili srpske vojske. "Sa Francuzima, Englezima i Italijanima lako bi smo se borili, ali nam Srbi ne daju oka otvoriti." Po ovom obaveštenju, koje je bilo tačno, isteram Bugare iz sela, rasporedim vojnike, podilazeći bugarskim položajima na dovoljno odstojanje za sutrašnji prepad, ako bude potrebno. Istina je da se nisam bojao njihovog kontranapada. Obavestim

²³ Svaki aktivni oficir je stariji po rangju od svakog rezervnog oficira istog ranga.

ugovorenim znacima moj bataljon koji treba da pređe Vardar. Sa potporučnikom Dragutinom, koji je vodio levu kolonu, uspostavim vezu, takođe ugovorenim znacima.

Brige mi je zadavao 15. puk, koji treba da se kreće desno od mene. Ali tog 15. puka nigde ni od čuda. Neprijatelja se nisam bojao sa desne strane jer sam se osigurao svojom patrolom. Ali se bojim 15. puka koji treba da je u ovom selu, kako mi je kazao komandant bataljona, pri davanju zadatka. Ponoć je uveliko prevalila, ali 15. puka nema. Stoga pošaljem jednu patrolu unazad u susret 15. puku, bojeći se da oni, pri nastupanju, ne otvore vatru na nas, misleći da smo mi Bugari. Tada sam počeo da razmišljam o sutrašnjem radu u slučaju ne dolaska 15. puka. Međutim, oko 2 sata čuje se kretanje 15. puka u streljačkom stroju, a istovremeno stiže i moja patrola, koja je obavestila 15. puk da smo mi već očistili ovo selo od Bugara i da se Bugari nalaze na brdu pozadi sela.

Pred zoru svi krenemo na Bugare, ali su oni u toku noći napustili svoje položaje.

U daljem gonjenju neprijatelja, stignemo 23. septembra do mesta Kires - Tepe; 24. do Belog Kamena, koji smo zauzeli tek 25; 26. do sela Damjan; 27. do sela Supurge; 28. do planine Pljačkovice; 29. do sela Vinice; 30. do položaja Čavka u neposrednoj blizini bugarske granice gde stignemo oko 12 sati. Za celo ovo vreme našega nastupanja, vođene su borbe veće ili manje sa Bugarima.

Oko 12 sati, 30. septembra 1918. godine, stigne naređenje da se prekinu operacije i da se zaustavimo, gde se ko našao, jer je zaključeno primirje sa Bugarima.

*

* *

Kao što se vidi, primirje sa Bugarskom, upravo njena kapitulacija, zatekla nas je na samoj bugarskoj granici. Bugari, bojeći se odmazde za varvarska nedela koja su počinili u okupiranoj Srbiji, pristali su na sve uslove sa jednom preklinjućom molbom, da srpska vojska ne ulazi u Bugarsku.

Kad smo saznali da je komandant savezničkih snaga na Solunskom frontu D' Epere prihvatio bugarski zahtev da srpska vojska ne ulazi na teritoriju Bugarske, iako smo, mi vojnici, bili iznenađeni i neraspoloženi, da ne kažem baš ogorčeni.

Istina je, da je general D' Epere tražio formalnu saglasnost od naše Vlade i Vrhovne komande. Naša Vlada i Vrhovna komanda dali su saglasnost, jer nama nije bilo stalo do neke osvete, niti smo imali kakvih pretenzija na neke Bugarske oblasti. Srbi se nisu nikada nikome svetili. Imali smo mnogo važniji zadatak. Očistiti našu zemlju od Nemaca, Austrijanaca i Mađara i izvršiti svoju Pijemontsku dužnost, tj. stvoriti Jugoslaviju.

*

* *

Na položaju Čavka proveli smo 1. i 2. oktobra 1918. godine. Pošto smo se malo odmorili od oficirskih marševa i teških borbi, i, najzad, pomirili sa sudbinom da nam naši saveznici ne dozvoljavaju ulazak u Bugarsku, ipak smo bili dobro raspoloženi, jer smo likvidirali Bugare. Mi, oficiri iz bataljona, prvi put skupljeni svi zajedno, posle 15. septembra, kao dana proboja fronta, razgovaramo o novostvorenoj situaciji posle kapitulacije Bugarske. Isto tako i vojnici veselo razgovaraju o situaciji.

Ali našu pažnju privuče veseo razgovor jedne grupe vojnika iz moga voda. Kaplar - kadrovac Živan Todorović rodom iz sela Gornjeg Adrovca (srez moravski) objašnjava vojnicima kako mu je žao što ne idemo u Bugarsku. Između ostalog on kaže: "Mnogo sam voleo da prošetamo kroz Bugarsku i da im vratimo dobro za zlo. Mi bismo hvatali vezu sa bugarskim ženama i sa njima se lakše sporazumevali, čineći im samo dobro i to milom, a nikako silom. I verujem da bismo se tako i sa Bugarima sprijateljili, da nikada više ne bismo ratovali među sobom. Mi, momci mogli bismo se ženiti Bugarkama, a ovi oženjeni bi se malo osvežili i pripremili za povratak svojim kućama. Znae kako je, za tri godine sve se zaboravilo".

Meni piše jedan moj zemljak iz Francuske, koji se kao invalid tamo nalazi, kako se u Francuskoj provodi. Svaki Srbin ima po jednu "kumu - Mairaine", ide njenoj kući na ručkove i večere. Šeta sa njom. Zajedno idu u bioskop i pozorište itd. Mnogi će se Srbi oženiti Francuskinjama. Još mi piše da može i meni da nađe neku takvu "kumu - Mairaine", koja će da mi piše i šalje poklone. Ja sam mu odgovorio da sve to ništa ne vredi, dok ona sama ne dođe ovamo ili, još bolje, da ja odem tamo. Znae kako je, dok se ne ukrste pogledi i ruke, ništa ne biva.

Zato sam planirao da tako nešto mi uradimo u Bugarskoj. Ali nam naši saveznici ne dadeše. Sad vidim da je ona narodna izreka: " *Teško je Srbin biti* "; istinita.

Kad su Bugari mogli tri godine po Srbiji ubijati naše ljude, žene i decu, mogli smo mi bar njihovim ženama "činiti dobro".

Kad je kaplar Živan završio govor, rezervni podnarednik Vasilije Obrenović iz sela Kušara kod Paraćina obrati se kaplaru Živanu rečima: "Plan ti je odličan, Živane, samo naši dragi saveznici žele da nas poštede od teške borbe sa Bugarkama žrtvujući sebe za tu borbu. Oni kažu: vi ste se borili sa Bugarima, a mi ćemo sa Bugarkama, jer su one opasnije. Nas šalju u "lakšu borbu" u gonjenje Švaba".

*

* *

Prema ovom rasporedu trupa, Prva armija produžava gonjenje Nemaca, Austrijanaca i Mađara u pravcu Niša. Naša druga armija prebacuje se sa bugarske granice levo od Prve armije. Naš 14. pešadijski puk krene 3. oktobra 1918. godine sa Čavke ka Velesu, gde stignemo. 8. oktobra. U jednom selu blizu Velesa postavimo šatore i tu se zadržimo sve do 14. oktobra 1918. godine. Tu se dobro odmorimo i oporavimo jer smo dobijali urednu hranu.

Dok smo bili u Velesu, snadbevali smo se hranom iz naših vojnih baza. Kad smo napustili Veles, snadbevali smo se hranom usput od naroda sve do dolaska u Dubrovnik 20. novembra 1918. godine gde smo zatekli Austro-Ugarske vojne magacine.

Veles smo napustili 14. oktobra, i pravac nadiranja našeg, puka bio je Veles - Skoplje - Priština - Kosovska Mitrovica - Raška - Kraljevo - Čačak - Užice - reka Drina.

Pri prolazu kroz našu zemlju, svuda smo veoma srdačno dočekivani i nuđeni svakojakim jestivom koje su imali na raspoloženju. Čak su nas i Albanci, koji su nas iza svakog žbuna napadali i pljačkali 1915. godine, pri odstupanju, srdačno dočekivali i davali šta su imali. Nasitili su se, kako nam kažu, bugarske i švapske slobode. Pri prolazu kroz Skoplje, jedan dečko sav usplahiren uzviknu: "Mama vidi šta je Srba, a oki kažu da više nema Srba!!" Kao što se vidi, neprijatelj je sva sredstva upotrebljavao da ubedi decu, da više nema ni Srba ni Srbije!

Pri gonjenju Švaba, nismo imali velikih borbi, jer smo ih stalno jurili, ne dajući im nigde vremena da se zaustave i organizuju ozbiljnu odbranu. Istina je, da smo se i danju i noću kretali i gledali da ih iznenadimo. Kakvo je gonjenje bilo, to najbolje znamo mi, pešaci, koji smo ih gonili. Teren smo dobro poznavali, a narod nas je obavestavao o stanju i kretanju Švaba. Toliko su bili zaplašeni da su čitave čete Nemaca i Austro-Mađara bežale ispred naših patrola. Mnoge nevolje zadavalo im je naše stanovništvo. Imali smo sreću i sa lepim vremenom.

Pri ovom nastupanju jedino smo se zadržavali dva dana u Čačku, 30. i 31. oktobra (1918. godine). Uveče 30. oktobra, čačanska opština priredila je banket za oficire 14. pešadijskog puka, koji je prvi ušao u Čačak. Na večeri je bio komandant Druge armije, vojvoda Stepa. Posle večere bila je igranka. Devojaka puno, ali smo mi nekako ukočeni. One su elastičnije i slobodnije. Kod nas oficira bile su dve nezgode: Vojvoda Stepa i naša nenaviknutost na operacije ove vrste.²⁴ Tek posle pola noći, kada je vojvoda Stepo otišao i kada smo se malo zagrejali od pića, počeli smo da dajemo oduška svojim osećanjima. Iako smo bili razmešteni po privatnim kućama za spavanje ove noći i za odmor, niko noću, već stražarimo i gledamo u neprijatelja koji je na nas uperio pušku, možemo, valjda i ovu noć da ne spavamo i da se zabavljamo sa ovako lepim devojkama koje su u nas uperile svoje lepe i mile oči. Izrazi lica su im takvi, da samo što ne progovore: gde ste do sada, uvenusmo, čekajući vas! A kako smo mi, oficiri, izgledali, ne znam, ali znam da bi svaki od nas bar po dve devojke progutao.

Proveli smo celu noć na banketu, trudeći se da se pokažemo pravi vojnici - borci i na ovom "frontu". Koliko smo uspeli, ne znam, jer nikada u životu nisam sreo nijednu od devojaka sa kojima smo se te noći zabavljali.

Sutradan smo bili umorni, ali nismo žalili. Konstatovali smo da smo bili nespretni i neizvežbani za ovakve "operacije". To je ono kad vojnici prvi put stupi u borbu i ne ume da se snalazi. Dakle ništa bez prakse.

*
* *
*

Prvog (1.) novembra 1918. godine, krenemo za Požegu - Užice - reka Drina. U Užice stignemo 2. novembra oko 13 sati gde budemo izvanredno dočekani. Cela varoš, i staro i mlado, izašlo na ulice da nas dočeka. Još pri ulazu u varoš, masa sveta izašli nam u susret. Naročito deca i devojke. Ulazak u varoš je paradnim maršem. Prilikom marša treba gledati pravo. Istina, glave svoje pravo, ali su oči okrenute u stranu, ka devojkama, pored kojih prolazimo. To nije ni čudo jer smo već u Čačku osetili prijatan dah devojaka.

Na odstojanju od 10 koraka idu nam u susret dve veoma lepe devojke. Ja se rešim da ih zaustavim i da ih okrenem da marširaju sa mnom zajedno, pa makar me ma kakva kazna snašla.

Pri maršu, ja sam malo mrdnuo udesno (pri paradnom maršu vodnici idu s desne strane čete) tako da se sa njima susretnem i da ih okrenem nalevokrug, pa svi zajedno maršujemo.

Banket u Čačku je već učinio da budem elastičniji u ponašanju sa devojkama.

U momentu susreta sa ovim devojkama, raširim ruke i uhvatim obe za ruke, okrenem ih za 180", govoreći im da i one marširaju sa nama i da ih narod pozdravlja. Malo se zbuniše, ali se ipak okretoše i pođoše sa mnom. Ja odmah započnem razgovor, da li očekuju neke svoje rođake? Jedna mi reče da je njen rođak učitelj Ocokoljić i da njega očekuje. Ja sav radostan što imam materijal za razgovor jer je učitelj Ocokoljić bio komandir jedne naše čete i da je on tu. Ali sad nije zgodno da mu se prilazi, jer je on, kao komandir čete, na konju.

Tako marširamo nas troje pored čete. Ja između njih dve. Ja sam već korak sa svojim vojnicima izgubio i prilagodio se njihovim koracima. Vojna muzika svira, narod pozdravlja vojsku! Deca marširaju pored vojske i paze da idu u korak sa vojnicima. Ja se setih da sam i ja, kao gimnazista u Kragujevcu, vrlo često marširao pored vojske, udešavajući korak sa vojnicima. Ali sada više volim da idem u korak sa ovim lepim devojkama. Sve u svoje vreme, kaže narodna izreka.

Usput mi rekoše da opština priređuje večeras banket za oficire i da su rezervisani stanovi u privatnim kućama za oficire. Ja sam im rekao da je tako nešto bilo i u Čačku, gde je, posle večere, bila i igranka, kojoj su prisustvovala čačanske devojke. Nego prenesite vas dve nadležnim vlastima da oficiri žele da banketu prisustvuju i devojke, jer će posle večere biti igranka. Mi ćemo se postarati da izazovemo igranku. Posle banketa u Čačku, već smo prilično izvežbani za banketske "operacije". Sa vojnim muzikantima udesićemo da, posle ceremonijalnog sviranja i posle večere, zasviraju neko kolo. Mi ćemo poskakati, a vi nam se pridružite. Posle toga mi mlađi preuzimamo vlast i ostajemo do svanuća. Znaite kako je, mi gledamo da iskoristimo svaki dan života. Sutradan već produžavamo put dalje, a ko zna šta sve čeka. Nas smrt vreba svakog momenta.

²⁴ Moram da napomenem da smo mi bili navikli na ratvičko - vojničkn rečnik kojega ii danas ne mogu da se lako oslobodim.

Ne mora da bude to neki zvaničan bal sa toaletama. Ni mi nemamo oficirska odela za balove. Ovo je sve prepravljeno od vojničkih uniformi. Najbolje da se devojke prijave tamo gde se priprema banket sa željom da pomognu oko banketa. Ja ću se postarati da svaki oficir povede devojku iz kuće, koja je rezervisana za njegovo noćasnje prenoćište. Tu dolaze i devojke iz komšiluka.

Kad smo stigli na mesto određeno za prenoćište puka, razmestismo vojnike. Zatim pošaljem posilnog da izvidi kuću gde treba noćas da prenoćim, ne puštajući devojke od sebe. Istina je da su i one rado ostale sa mnom. Kada sam saznao gde treba da prenoćim, mada sam unapred znao da nema noćas spavanja, obavestim devojke i zapitam ih gde mogu da ih nađem i vodim na banket, "kao svoje rođake"? To mi je bilo lako jer jedna od njih bila je rođaka učitelja Ocokoljića, zvanog "Ocokolja". To je bio pravi narodni čovek i učitelj i junak u ratu. Rekao sam im još da se sve devojke iz komšiluka spreme i da ih vodim na banket. Nema šta da brinu. Ja ću ih odvesti na banket i vratiti kućama posle banketa.

*
* *

Pred polazak na banket, našao sam njih sedam i poveo na banket. Nije bilo nikakvih nezgoda, jer je i opština angažovala sve devojke i mladiće iz Užica da dođu to večer i pripreme banket. Dok smo mi večerali (bio je ceo puk oficira), devojke i mladići su se nalazili oko stolova i posluživali. Mi smo se često obraćali devojka sa nekim beznačajnim pitanjima, samo da bi nam se približile. Mnogo nam je prijalo kad osetimo njihov dah. Primetili smo da se i one ne ljute kad im se obratimo, jer su nam uvek sa osmehom prilazile. A njihovi devojački osmesi lekovito su delovali na nas.

Posle večere, nastala je igranka. Najviše se igralo kolo. U okretnim igrama nismo bili majstori ni mi, oficiri, ni devojke. Mi smo se starali da igramo sa svim devojka, kao bajagi njih da zadovoljimo. Međutim, bilo je obrnuto - sebe da zadovoljimo. Ja sam se zadovoljio sa one dve devojke koje su sa mnom marširale. Bile su veoma lepe, naročito rođaka našega Ocokolje. Ja sam se starao da kod obe ostavim isti utisak, mada me je srce vuklo više jednoj. Kad je kolo igrano, ja sam obe vodio u kolo. Pri okretnim igrama, igrao sam pola sa jednom, pola sa drugom. U toku igranke dode jedan naš kapetan i uze jednu (i to baš onu, koja mi je bliža srcu) da sa njom igra, rekavši mi: "Vi ste, Tadija, okupirali, dve najlepše devojke i ne date ih nikom". "Izvinite, gospodine kapetane, devojke su svima na raspoloženju": Ali sam u sebi pomislio, ako bi došao momenat da bude moja ili njegova, tu mu ne bi pomogao viši čin. Bilo bi povuci - potegni. Ali ni ja ni on nismo mogli nešto pomisliti, jer već sutra možemo poginuti.

Istina, posle svršene igre, devojka je u pratnji svoga kavaljera došla k nama, rekavši da mora da ide svojoj drugarici i svome rođaku. Ja sam se već u toku današnjeg dana proglasio za njenog rođaka.

Oko 24 sata komandant puka, pukovnik Živan Ranković, pri polasku sa banketa, saopšti nam da je pokret izjutra u 6 sati. Bojali smo se, da nam ne naredi da idemo na spavanje. Ali je već video naše raspoloženje, pa ništa ne reče. Procenio je da bi smo ga proklinjali, da nas je oterao na spavanje. Znao je

kako ginemo kad treba da se gine pa je uradio onako kako je najbolje. Pomislio je, neka mladića, neka se noćas provode sa lepim devojkama, a sutra će da ginu. .

Igranka je trajala do zore. Kad je zora zarudila, mi, oficiri, pre polaska, zapevali smo pesmu:

"Ko pokida sa grla đerdane,
Ko ti prosu biser i merdžane ...
Zora rujna, a i mladost bujna...

.....

Zatim smo ispratili devojke njihovim kućama i produžili marš na Drinu.²⁵

*

* *

Drino, Drina, vodo hladna, vodo bujna, koliko li smo puta, samo za vreme ovog rata marševali ka tebi i od tebe?! Da li je, bujna Drina, tvojim koritom proteklo više vode ili ljudske krvi? Koliko li je proteklo samo srpske krvi, braneći te od vekovne otomanske i germanske najezde?! Drina, Drina, nije te zaboravio ni Mehmed-paša Sokolović, koji je, kao dečko, prenesen na konju preko tebe i odveden u Carigrad da, kao turski janičar, podigne, na žalost, tursku carevinu do njenog vrhunca.

Da li je Mehmed-paša Sokolović podigao na Drini ćupriju da se preko nje prevode srpska deca i vode u Carigrad i spremaju za turske janičare - nasilnike - siledžije - ili da Mehmed-paša Sokolović preko nje i preko leševa srpskog naroda prevodi silnu tursku vojsku u pravcu Beča? Izgleda i jedno i drugo, jer su mnogi Bosanci, njegovom zaslugom, postali age i begovi, radi begovskih zvanja i imanja, a sa velikom vojskom, pod komandom Sulejmana Veličanstvenog, stigao je blizu Beča, ali se ubrzo vratio sa potučenom vojskom i mrtvim Sulejmanom Veličanstvenim! Sve je to išlo preko leševa srpskog naroda i preko Drine, Save i Dunava. Stoga su bile potrebne "ćuprije." Ali na kraju krajeva, završio je kako je i zaslužio. Turska carevina, koju je bio podigao do vrhunca, odužila mu se smrtnim ubodom noža u leđa.

*

* *

Pri pokretu iz Užica, moj bataljon dobije pravac kretanja Bajina Bašta, s tim da očistimo zemlju od neprijatelja, ukoliko ga bude bilo i posednemo reku Drinu levo i desno od Bajine Bašte. Moja četa .dobije pravac Rogačica gde smo stigli 4. novembra (1918. godine) oko 14. .časova. Odmah

²⁵ Na žalost nikada docnije u životu nisam sreo ove lepe devojke sa kojima sam se te večeri zabavljao. Možda je i bolje, jer da smo se sreli u poodmaklim godinama, pomračili bismo ove sjanve utiske, koje smo ostavili jedni na druge te večeri. Ali je sigurno da bi naš susret oživeo jednu veoma prijatnu uspomenu iz mladosti.

rasporedimo predstraže pored Drine, a vojnike razmestimo po kućama obližnjih sela. Ja sam sa svojim vodom dobio rejon u okolini sela Crvica. Treba napomenuti da smo pored Drine zatekli mnogo opljačkanih stvari i stoke, naročito goveda, koje su Švabe poterale sa sobom, pa nisu imali vremena da ih prebace preko Drine u Bosnu.

Pri marševanju ka Drini, prođu pored moje čete komandant bataljona i njegov ađutant na konjima. Pri prolazu pored mene, komandant se obrati svome ađutantu rečima: "Tadiji se juče isplati instruktorski posao što je obavljao na frontu za ove tri godine. Dok je na frontu obučavao vojnike u rukovanju puško-mntraljezima, bombama i gasmaskama, juče je vrlo brzo naučio one dve devojkice da marširaju vojničkim korakom i to zajedno sa njim." Dok sam se ja spremao da im odgovorim da su one pre mene naučile da idem njihovim koracima, nego ja njih vojničkim korakom, oni odmakoše na konjima.

Komandant bataljona, potpukovnin Dimitrije Mitrović postariji momak, jer mu ratovi od 1912. do 1918. godine nisu dali da se `oženi, pozavideo je nama mlađima na sinočnjem provodu. Visoke titule i funkcije često puta smetaju čoveku u životu. Posmatramo ga sinoć kako je opkoljen nekim starijim damama i gospodom. Da je bar ženjen pa hajde de. Ovako ni luk jeo ni luk mirisao. A mi mlađi umešamo se u devojkice sa 20+X godina gde je X pozitivan broj, pa gledamo da ih hvatamo za ruke za vreme igre. Vojnoj muzici smo rekli krišom, da ne sviraju svi odjedared, već da se menjaju. Ali pauze između igara da su kraće. Sve u svemu, mi, mlađi, preuzeli smo vlast na banketu u Užicu. Smatrali smo, kad smo prvi kad se gine, možemo i ovde da budemo bar među prvima, što nam odgovara i po godinama.

*
* *

Kad smo se razmestili pored Drine, laknulo nam je na duši, jer smo, od silnih borbi i marševa od Vetrenika i Dobrog Polja pa do Drine, bili suviše premoreni. Koliki je to bio napor, daću reč komandantu savezničkih snaga na Solunskom frontu, D' Epereu²⁶: "*Armija srpska ucestvovala je u svim bitkama; marševala je bez odmora, bez zaustavljanja, uvek u tesnom kontaktu sa neprijateljem, kojeg je držala za gušu, vrlo često bez hrane, ne poznavajući ni odmora ni gladi, gonjena uvek napred voljom da pobedi pošto-poto.*"

Sa hranom sam snadbavao vojnike iz sela Crvice, jer iz naših vojnih baza ne primamo ninakvu hranu još od Velesa.

Ali se tada pojavila nova nevolja. Po selima je vladala velika epidemija nove bolesti, nazvane "Španska groznica". Stanovništvo je masovno umiralo, tako da sam morao slati vojnike da sahranjuju mrtvace, jer u selu nema ljudi. Za čudo je, da ta bolest nije napadala vojnike. Sigurno smo, pretrpevši razne bolesti još 1913. godine, kada je bila napala "kolera" naše vojnike, zatim "raznorazni tifusi" 1915.

²⁶ Milan P. Đorđević, Srbija i Jugoslavija za vreme rata 1914-1918., Beograd, 1922. godina, strana: 189

godine "Albanska golgota" 1915. - 1916., i na posletku "Plava grobnica" na Krfu, postali imuni prema svakoj bolesti.

*
* *
*

Dok smo se mi nalazili na Drini, Savi i Dunavu, dotle su se dešavali veoma čudnovati, pa čak i smešni događaji.

U inostranstvu je postojao "Jugoslovenski odbor", sastavljen od nekoliko izbeglih ljudi iz Ausgro-Ugarske, koji se proglasio kao predstavnik svih Srba, Hrvata i Slovenaca koji žive u Ausgro-Ugarskoj. Ali izgleda, da ovaj odbor nije znao šta hoće. Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca svih oblasti Austro-Ugarske u kojima žive Srbi, Hrvata i Slovenci bez Srbije ili sa Srbijom. Sa tom dilemom dočekali su svršetak rata.

Kako su saveznici cenili „Jugoslovenski Odbor“, navešćemo ovo: „A. Dr Trubbiću su, prilikom jednog zvaničnog ručka u Parizu, za vreme trajanja Konferencije Mira, i Lojd Džordž i Klemensko otvoreno rekli da saveznici sve što čine, čine Srbiji i zbog Srbije“. U daljem razgovoru i Klemanso i Lojd Džordž su vrlo oštro reagovali na neke Trumbićeve reči.²⁷

Čak ni sami članovi "Jugoslovenskog Odbora", nisu se slagali među sobom, i često su mnoge stvari radili krišom jedan od drugoga. Kad smo mi, posle proboja Solunskog fronta došli na Drinu, Savu i Dunav i doveli Austro-Ugarsku do raspadanja, tada je nastala prava zabuna.

U pojedinim pokrajinama formiraju se "Narodna Veća" koja se proglašavaju za Narodnu Vlast svoje pokrajine. Jedno takvo "Narodno Veće" formiralo se u Zagrebu i proglasilo je sebe za Vrhovnu Vlast "nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba", svih oblasti AustroUgarske u kojima žive Srbi, Hrvati i Slovenci.

Interesantan je bio rad ovih ustanova "Jugoslovenskog Odbora" u inostranstvu i "Narodnog Veća u Zagrebu".

U Vašingtonu je, za vreme rata, postojalo "Jugoslovensko Narodno Vijeće". "Dr. Trumbić²⁸ je", kao predstavnik "Jugoslovenskog odbora", "u jednoj depeši, poslatoj krišom od srpske Vlade, 30. oktobra 1918. godine, preko engleske ratne misije u Parizu, pozivao Vijeće u Vašingtonu, da posreduje kod Američke Vlade, te da američke trupe okupiraju sve glavne tačke u Dalmaciji, Istri, Kranjskoj, Hrvatskoj i Sloveniji. "Važno je" veli Trumbić u toj depeši, "da se tu niti italijanske niti srpske trupe ne upotrebe, a to se može izbeći samo pomoću Amerike:"

Isto tako "Narodno Veće u Zagrebu"²⁹, poručilo je, krajem oktobra meseca 1918. godine srpskoj Vladi, da srpske vojska ne prelazi obale Drine, Save i Dunava.

²⁷ Milan P. Đorđević, Srbija i Jugoslavija za vreme rata 1914. - 1918., Beograd, 1922. godina, strana: 69.

²⁸ Milan P. Đorđević, Srbija i Jugoslavija za vreme rata 1914. - 1918., Beograd, 1922. godina, strana: 186.

²⁹ Milan P. Đorđević, Srbija i Jugoslavija za vreme rata 1914. - 1918., Beograd; 1922. godina, strana: 193.

*
* *

Da vidimo sad šta se dešava preko Drine, Save i Dunava za vreme rata 1914-1918. godine.

Već smo napomenuli da je Stjepan Radić, docnije vođa Hrvatske republikanske stranke na dan objave rata Austro-Ugarske Srbija, 28. jula 1914. godine, napisao odu caru i kralju Josipu I.

Posle potpisa "Tajnog Londonskog Ugovora", 26. aprila 1915. godine, održana je sednica Hrvatskog sabora, 14. juna 1915. godine, na kojoj se oduševljeno manifestovalo protiv Italije, protiv "dušmanina" koji hoće: da "zarobi jedan čitav deo kulturnog naroda, koji neće da bude ničiji rob" i klicalo se dinastiji Habzburga".³⁰

Pomenućemo još "Majsku deklaraciju" koju je, u ime "Jugoslovenskog poslaničkog kluba" pročitao u bečkom parlamentu, Dr. Korošec³¹, 30. maja 1917. godine. U njoj se: "Zahtevalo da se sve zemlje u Ausgro-Ugarskoj, na kojima žive Srbi, Hrvati i Slovenci, "na temelju narodnog načela i Hrvatskog državnog prava", ujedine u jedno samostalno državno telo pod geslom Habzburško-Lorenske dinastije".

*
* *

Dok su ova "Narodna Veća" vršila neku vlast, u zemlji je počeo da vlada kaos. Nastale su pljačke i ubistva. Italijani, prema "Londonskom ugovoru", nadiru. Trebalo je povratiti red u zemlji i suprostaviti se Italijanima. "Narodno Veće u Zagrebu" pokušalo je da mobiliše neku vojsku, ali niko za to nije hteo ni da čuje. Austrougarski vojnici, kako oni koje smo mi gonili sa Solunskog fronta, tako i oni na italijanskom frontu, razmireli se žureći svojim kućama.

Slično je bilo i u Sloveniji. Italijani su nadirali ka Ljubljani, "Narodno Veće u Ljubljani", videći opasnost, zamoli srpske oficire i vojnike, koji su se vraćali iz zarobljeništva, da se zaustve, u Ljubljani i spreče ulazak Italijanske vojske u Ljubljanu, dok ne stigne srpska vojska. Tako srpski zarobljenici - oficiri i vojnici - nisu bezglavo pojurili svojim kućama, posle raspada Austro-Ugarske, već do kraja obavljali svoju vojničku dužnost. Tako je tada Ljubljana spasena od italijanske okupacije, zahvaljujući srpskim zarobljenicima u Austro-Ugarskoj:

U takvoj situaciji počela su "Narodna Veća" pojedinih pokrajina, pod pritiskom samoga naroda, slati svoje delegate u Beograd radi prisajedinjenja Srbiji i traženja da srpska vojska pređe reku Drinu, Savu i Dunav i zavede tamo red. Najzad se i "Zagrebačko Narodno Veće" osvestilo i poslalo svoje delegate u Beograd, 28. novembra 1918. godine.

³⁰ Milan P. Đorđević, Srbija i Jugoslavija za vreme rata 1914. - 1918., Beograd, 1922. godina, strana: 78.

³¹ Milan P. Đorđević, Srbija i Jugoslavija za vreme rata 1914-1918., Beograd; 1922. godina, strana: 127.

Tako je 1. decembra 1918. godine izvršeno ujedinjenje i stvorena "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca."

I tako je, na kraju krajeva, ceo narod preko Drine, Save i Dunava, prisilio članove raznih Odbora, Klubova, Sabora i Veća da se manu misterioznog stvaranja "Nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba" svih oblasti Austro-Ugarske u kojima žive Srbi, Hrvati i Slovenci ne uzimajući u obzir Srbiju, već da pristupe realnosti, tj. stvaranju zajedničke države svih Srba, Hrvata i Slovenaca i naroda koji žive u zajednici sa njima, jer je radi toga vođen ovaj rat.

Dakle dok Srbija proglašava rat i proliva krv do konačnog oslobođenja i ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca i naroda koji žive u zajednici sa njima, dotle neki političari preko Drine, Save i Dunava stvaraju, raznim odlukama, moglo bi se reći, novu AustroUgarsku. Ali je to sam narod osujetio.

Naš bataljon i jedna brdska baterija dobiju naređenje da, 12. novembra 1918. godine, pređu u Bosnu preko Drine kod Bajine Bašte.

Aoj, Bosno, sirotice kleta, dosta li si muka i nevolja prepatila pod teškim i dugim turskim i germanskim ropstvom! Nisi imala sreće da rodiš nekog Karadžića ili Miloša ili nekoga od njihovih vojvoda, da ranije podignu ustanak i da te oslobode vekovnog ropstva. Nisi imala sreće da rodiš ni Vuka Mandušića, ili nekog drugog crnogorskog junaka, koji bi davno očistili Bosnu od spoljašnjeg i domaćeg neprijatelja. Čekala si dugo i dugo da se rodi jedan Srbin, koji će, kao dečko od 16 godina, opaliti pušku na zlotvora i podstaći narod na kidanje tog vekovnog ropskog lanca.³²

Eto, zahvaljujući tom dečku od 16 godina, Gavrilu Principu, i potocima krvi srpskog naroda, mi danas, 12. novembra 1918. godine, prelazimo preko Drine u Bosnu, da učinimo kraj ropskim mukama njenog naroda.

*

* *

Po prelasku Drine kod Bajine Bašte, produžimo nastupanje: Srebrenica - Milići - Vlasenica - Han Pjesak. Taj smo put prevalili pešice do 16. novembra 1918. godine.

Narod nas je oduševljeno dočekivao i gostio. U mestima, kroz koja smo prolazili, dolazili su meštani k našem komandantu bataljona, kao najstarijem za naš odred vojske, davali podatke o zločinima počinjenim nad Srbima za vreme rata. Čak su podnosili spiskove ljudi koji su to radili, a koji se sada prave najveći prijatelji Srba. U takvim slučajevima, naš komandant bi sazvaio sve oficire iz bataljona i pred njima davao odgovore tim ljudima da vojska ima naređenje Vrhovne komande da se ne meša u takve stvari. U Han Pjesku smo se ukrcali u voz sa pravcem kretanja: Zavidović - Sarajevo - Dubrovnik. Iz Sarajeva za Dubrovnik otputovao sam napred kao konačar bataljona i stigao u Dubrovnik 20. novembra 1918. godine. Tako sam ja bio prvi srpski vojnik koji je sa Solunskog fronta stigao u Dubrovnik. Sutradan, 21. novembra 1918. godine, stigao je i moj bataljon.

Dolaskom u Dubrovnik, završene su ratne operacije.

*
* *
*

Dolaskom u Dubrovnik, mislo sam da ću se malo odmoriti i što pre demobilisati radi nastavljanja studija. Pored toga, uzeo sam se i mojih kod kuće. Naročito majke, koja je počela ponovo da sumnja da sam živ, pošto nikako ne dolazim kući. Pri prolazu kroz Srbiju, najbliže je bilo Kraljevo, odakle sam mogao da trknem da se javim majci. Ali nama oficirima nije bilo moguće ostavljati jedinice. Računao sam, pak, da ću se brzo demobilisati i doći kući. Međutim nastupila je sasvim druga situacija. Umesto odmora i demobilizacije, čekao me veliki i naporan rad, kao i sve ostale oficire. Odmah sam postavljen za komandanta železničke stanice u Gružu, pored dužnosti koju sam imao u svojoj jedinici. Ubrzo je nastao povratak naših izbeglica iz Francuske i to sve preko dubrovačke luke i dalje od Gruža vozom za Srbiju. Isto tako je počelo prebacivanje ratnog materijala kao i zaostale hrane iz Soluna za našu zemlju, jer su sve pruge u Srbiji bile uništene od neprijatelja pri odstupanju. Kroz Dubrovnik prošao je i jedan deo srpske Vlade sa predsednikom Pašićem na čelu.

Kao komandant železničke stanice, morao sam obezbeđivati smeštaj izbeglicama u Dubrovniku i železničke vagone za dalji transport u Srbiju. Vagona nema dovoljno. Forsiram železnički centar u Sarajevu za vagone. Oni odgovaraju da ni oni nemaju vagone tako brzo na raspoloženju. Obaveštavam nešeg komandanta da negde interveniš, da budem obavešten bar dva dana unapred o dolasku izbeglica kako bi im obezbedio smeštaj, ishranu i vagone za dalje transportovanje. On mi odgovara da je sve u pokretu i da niko ne zna kada će i koliko lađa stići sa izbeglicama. Među ovim izbeglicama bilo je svakovrsnih ljudi. Bilo je ministara, poslanika, državnih savetnika, sudija i drugih svemogućih službenika iz Srbije, među kojima je bio i poneki ratni zabušant. Isto tako, bilo je i mnogo školske omladine.

Kako ko izade iz lađe, neće da ide gde ga mi upućujemo, već se oholo ponaša i traži odmah železnicu da produži put kući. Moji vojnici imali su muke, objašnjavajući im šta je i kako je. Na samoj stanici imao sam vojničku stražu kojoj je bilo teže nego na mrtvoj straži prema Bugarima. Traže šefa stanice za objašnjenje. On objasni kako je, ali nisu zadovoljni i traže komandanta stanice.

Kada je prispela lađa sa jednim delom srpske Vlade i Pašićem na čelu, ceo Dubrovnik sa opštinskim i ostalim funkcionerima našao se na pristaništu. Posle pozdrava predsednika opštine, Pašić ne rekavši ni reči, krete, po želji predsednika, pešice iz Gruža za Dubrovnik. Za njim mninstri, opštinski funkcioneri i sva ona masa sveta, kako sa lađe, tako i ona iz Dubrovnika. Masa naroda i levo i desno kliče, baca cveće, uzvikuje neke parole.

³² Istina je, da je u Bosni bilo junaka i ustanaka, ali nije imala sreće da dođe do oslobođenja. Krivce za neuspeh neka istražuju istoričari.

Baja samo ćuti i ide. Ne gleda ni levo ni desno. Šešir drži u levoj ruci a desnom rukom se brani od cveća koje mu pada na glavu. Na stradunu, jedan od ministara pozdravio je masu. Baja ni reči. Sigurno se setio onoga dana 1915. godine kada se, sa tim istim ministrima, ukrcavao u lađu u Sandovani, a masa izbeglica gola, bosa, gladna i žedna, bolesna više na njega i psuje ga, govoreći kako je upropastio narod i zemlju. I tada je ćuteći prošao kroz tu gladnu masu, dok su pojedini ministri reagovali.

Kako je već jedan dan protekao i svrši se zvaničan ,doček, treba Vlada da krene za Beograd. Vagona nema. Dode k meni, kao komandantu stanice, jedan od ministara Srbije i protestvuje zašto već nisam osigurao transport prispelog naroda. Ovde je Vlada koja treba što pre da se nađe u Beogradu. Zemlja je u pitanju. Čak mi je rekao da je zahtevao od moga komandanta bataljona da me uzme na odgovornosg za aljkavo vršenje dužnosti.

Na ove poslednje njegove reči zamalo što se nisam nasmejao. Moj komandant je vrlo dobro znao ko je Tadija, koji pet godina izvršava bez pogovora sve zadatke, idući u smrt, sigurno, da i ovde nije aljkav. Sam komandant je znao teškoće saobraćaja pa je i on objašnjavao gospodinu ministru.

Gospodinu ministru sam objašnjavao u čemu je stvar, i zamolio ga da se on, kao ministar, obrati telefonom centrali u Sarajevu, koja raspoređuje vagona, i da meni olakša situaciju.

Posle razgovora sa Sarajevom, ministar spustio durbin, da bi mi se, pri rastanku, i izvinio.

Na kraju krajeva, sutradan sam ispratio Vladu i sve ostale na opšte zadovoljstvo i Vlade i izbeglica.

*
* *

Situacija u saobraćaju bila je vrlo teška, iako su pruge i vozovi u Austro-Ugarskoj bili ispravni, ukoliko to može biti posle ovog rata. Austro-Ugarska je vojska bila na granici prema Italiji, sve do našeg dolaska u Austro-Ugarsku. Tek su tada napustili svoje komande i razmyleli se na sve strane. To je bila rulja koja se kretala po putevima i vozovima. Čak su se i nama čudili kako to mi, kao vojska postojimo i obavljamo sve vojničke dužnosti kao u mirno doba. Tada sam video da nije ni čudo što "Narodno Veće u Zagrebu" nije moglo da formira svoju vojsku koja će da zavede red u zemlji.

Čak je i železničko osoblje na vozovima nemarno otpravljalo svoje poslove. Sve je bilo u Ausgro-Ugarskoj izgubilo volju za rad i samo gleda da preživi ovo vreme. U takvoj situaciji nije nama, srpskoj vojski, bilo lako.

*
* *

Dok sam bio komandant željezničke stanice u Gružu, imao sam mnogo zgoda i nezgoda sa izbeglicama koje se vraćaju svojim kućama u Srbiju: Jedan se žuri da se vrati kući što pre i vidi svoju

porodicu. Drugi žuri jer ga, bajagi, čekaju državni poslovi. Treći opet žuri jer njegovo ministarstvo ne može bez njega ništa da radi itd.

Često su puta čitave grupe izbeglica, naročito školske omladine, dolazile k meni da protestuju što ih odmah ne transportujemo za Srbiju. Posle moga ljubaznog objašnjenja, koje ih nije zadovoljilo, nezgodno su negodovali na francuskom jeziku, misleći da ja ne znam francuski. Ali sam im ja, na malo zavijenom srpsko-vojničkom jeziku, tako odgovorio, izvinjavajući se što ne znam francuski, da su izašli iz moje kancelarije bez reči, postidjeni i rumeni. O ovim događajima mogli bi se čitavi romani pisati.

Dakle, svi žure kući, osim nas koji smo prošli pored svojih kuća, nema jući vremena ni sa kapija da upitamo ima li ko živ?!

Komandant železničke stanice u Gružu bio sam sve do kraja aprila 1919. godine, kada me je zamenio jedan inženjerski oficir iz pozadine, stručnjak za ovaj posao. Ali sam ja glavni deo tereta podneo.

*
* *

U Dubrovniku je bila jedna Austro-Ugarska vojna komanda koja je dolaskom naših trupa likvidirana. Rezervni kapetan Nešić, sudija u civilu i ja smo potpisali primopredaju svih vojnih objekata u oblasti ove komande. To je opet zbog mojega poznavanja nemačkog jezika. Sve vojne jedinice austrougarske na teritoriji ove komande razoružane su i oružje je slagano u magacine. Ja sam potpisivao spiskove celokupnog bojnog materijala. Među ovim oružjem bili su neki mali topovi, koji su pripadali, mislim, nekoj dubrovačkoj plovidbi. Ne sećam se čemu su služili ti topovi, ako ne za ribolov.

Krajem 1919. godine (ja sam demobilisan 17. juna 1919. godine) dobijem, preko Uiverziteta u Beogradu, iz vojne komande u Dubrovniku akt sa mojim potpisom o prijemu takvih i takvih topova sa pitanjem gde se nalaze ovi topovi? Bio sam iznenađen šta traže .od mene topove, jer su znali gde su magacini oružja i mogli su ih pregledati. Tada sam video da administracija samo gleda u hartiju - akta i po njima postupa bez razmišljanja. Moj je odgovor bio: da se topovi nalaze u jednom od vojnih magacina u Dubrovniku i okolini. Na kraju sam dodao: na osnovu zdravog razuma može se konstatovati, da nisam mogao poneti topove sa sobom. Da je reč o puškama i pištoljima, moglo bi se i posumnjati.

*
* *

Marta meseca 1919. godine, pojavljuje se nov posao za mene. Stižu u Dubrovnik jedan deo francuske vojske, koju smo ostavili na Dobrom Polju 15. septembra 1918. godine. Istovremeno je došao i štab naše divizije u Dubrovnik. Tada sam ja služio kao veza između naše i francuske komande.

Jednog dana dođe ađutant komandanta francuskih trupa u štab naše divizije sa zahtevom da se francuska komanda obavesti o celokupnom ratnom plenu u dubrovačkoj oblasti. Sigurno su hteli da to

imaju u slučaju učešća u deobi ratnog plena. Ja predložim da francuska komanda pošalje jednog oficira kome ću ja dati potrebne podatke. Tako oni pošalju jednog rezervnog poručnika koji se zvao Olivije. Ne sećam se šta je bio po zanimanju u civilu. Bio je pravi ratni drug i prijatelj. Pri prvom susretu smo popili kafu i porazgovarali o tadašnjoj situaciji u svetu. Posle toga sam ga zapitao, šta hoće njihov komandant. On mi kaže, zamislite, kakvu glupost naša komanda traži. Treba ceo ratni plen po raznim magacinima popisati i dostaviti našoj komandi. Umesto da francuske trupe idu u Francusku i demobilišu se, mi sedimo ovde i prebrojavamo zarđale puške i druge stvari: "Ne brinite", rekoh ja, "sve ćemo lepo to svršiti".

Dogovorimo se da uzmemo dva vojnika, on Francuza ja Srbina, pa da polako obilazimo magacine i popisujemo. Već prvog dana rad je napredovao odlično. Vojnicima naredimo da pogledaju po magacinu šta ima i popišu, a nas dvojica razgovaramo. Još pri radu prvog dana, Francuz i Srbin se složili, kao da su zajedno odrasli. Francuz zna samo da kaže: Serbo dobro, a Srbin: Franse bon, ali posao ide odlično. Kad se zamore, sednu pa se odmaraju i razgovaraju mimikom, puše i piju kafu. Dele među sobom šta ko ima. Pošto je vojničko sledovanje bilo isgo i francuzima i nama to su bili potpuno ravnopravni u tom pogledu. Jedino ako su nešto kupovali i čašćavali jedan drugog. Kad smo vojnicima predložili da ih smenimo, jer su se "premorili" u poslu, oni su se grohotom nasmejali, i izjavili želju da istraju do kraja. Tako je teкао posao ceo mesec dana.

Moj Olivije i ja sastajali smo se redovno i davali upustva vojnicima. Sređivali popisane spiskove svaki za sebe radi predaje svojim komandama. Često puta smo zajedno ručavali i večeravali. Ja sam ga vodio u našu menažu. On, kao i svi francuski oficiri na Solunskom frontu, već su navikli na našu kujnu, jer smo ih pozivali na ručkove i večere, kad god bi se dala prilika. Već su dobro znali šta je: sarma, podvarak sa ćurkom, kiseo kupus sa slaninom i suvim mesom i rebrima, đuveč, srpska gibanica itd.

Posle završenog posla, moj prijatelj Olivije i ja sredimo sporazumno naše spiskove i pošaljemo svojim komandantima. Slagali smo se da je ovo najbolja i najsložnija francusko-srpska komisija za vreme svetskog rata. Iako smo se bili neobično prijateljlili, poželeli smo jedan drugom što skoriju demobilizaciju i povratak svojim kućama. Da li je ko video koristi od ovih spiskova, ne znam. Čisto sumnjam. Najverovatnije je, da ih je točak admnistracije bacio u neki raf u koji niko nikada neće zaviriti. Ako budu pak jednog dana nekom zatrebali isti podaci, koje smo Olivije i ja podneli našim komandana, ponovo će ih potraži, pa iskoristiti ili ne i staviti u neki drugi raf.

*

* *

Još prvih dana po dolasku u Dubrovnik, pozove komandant sve oficire i napomene da moramo strogo da vodimo računa o našem ponašanju. Ovde vlada velika etikecija i fino ponašanje, naročito kod njihovih oficira. Ovde se oficiri smatraju kao specijalna klasa ljudi, i na njihovo se ponašanje mnogo polaže. Pazite kako se ponašanje u društvu, a naročito u društvu dama. Pazite kako se pozdravljate sa

damama. Ovde se dame ljube u ruku. Vodite računa kako se šetate sa damom bilo sa jednom bilo sa dve. Ovde ima ljudi sa plemničkim titulama. Oni na to mnogo polažu. To su "dubrovački gospari".

Dakle, naš komandant bataljona, pukovnik Dimtrije Mitrović, rodom iz sela Bivolja kod Kruševca, održao nam je predavanje o lepom ponašanju i etikeciji.

Za vreme ovog govora trudio se da bude što ozbiljniji i zvaničniji. Mi smo ga sa rukama na ustima posmatrali i pažljivo spušali. S vremena na vreme smo među sobom ukrštali poglede, ali samo delimično. Čim je završio predavanje o lepom ponašanju, odmah se udaljio jer je predosećao kakav ćemo razgovor među sobom zapodenući. Uostalom, i on je mislio i osećao isto što i mi, ali je smatrao da nam na to skrene pažnju bar u početku. Docnije će se sve to samo po sebi regulisati. Ili ćemo se mn profiniti, ili će, "dubrovački gospari" spusgiti svoje lornjete.

Kad je komandant izašao, mi smo počeli da diskutujemo o lepom ponašanju. Počeli smo prvo sa ispitivanjem porekla nas pojedinaca, pa sledstveno tome o našem vaspitanju za lepo ponašanje.

Počeli smo sa komandantom puka, pukovnikom Živanom Raikovićem, rodom iz sela Kutlova kod Kragujevca. Zatim smo prešli na komandanta bataljona, podpukovnika Dimitrija Mitrovića, rodom iz sela Bivolja kod Kruševca, koji nam je danas i održao ovo predavanje. Redajući tako; došli smo i do mene, Tadije Pejovića, rodom iz sela Drače kod Kragujevca.

Kad smo sve nas izređali, konstatovali smo da je većina nas rodom iz sela, i to od pismenih i nepismenih očeva, ali od majki sigurno nepismenih. To, što su nam roditelji bili nepismeni, to nam nikako ne ide u prilog, ali za to nismo mi, a ni naši roditelji krivi, jer su takve prilike bile za vreme njihovog detinjstva.

Što se tiče vaspitanja, svi smo normalno prošli kroz odgovarajuće škole. Aktivni oficiri, kroz vojne akademije, a rezervni oficiri kroz odgovarajuće škole svojih profesija. Jedino mn, đaci, nismo imali svoje određene profesije jer nismo dovršili školovanje.

Bilo je oficira iz podoficirske škole, kao i seljaka, ali su svojom prirodnom inteligencijom a i svojim rodom mogli da se snađu u svakom društvu.

Dakle, konstatovali smo da imamo kvalifikacija za lepo ponašanje u društvu.

Ali, pored gore navedenih pozitivnih uslova za lepo ponašanje, utvrdili smo da imamo jedan veliki nedostatak, a to je plemstvo. Tada smo osuli paljbu na kneza Miloša, što je osujetio uvođenje plemničkih titula.

Kada je on isterao turske paše i subaše iz Srbije, koji su ,vekovima sisali krv srpskom narodu, tada su njegove vojvode došle k njemu i zahtevale, da sada njih postavi za gospodare ovin oblasti kojimla su vladale turske paše i subaše. Tada im je Miloš odgovorio: "Pa mi smo oterali turske paše i subaše da ne gule narod. Nećemo, valjda, nove da mu postavljamo da ga dalje gule". "Dobro, gospodaru, kad nam ne daš pokrajine da vladamo onda nam bar daj titule". "Vrlo rado, to ništa ne košta", i počeo im redom davati titule: "Ti si garov, ti si šarov, ti si zeljov" itd. Kad su oni čuli, otišli su pokunjeni i bez pokrajina za vladanje i bez plemičkih titula.

Tako se nesmotrenost kneza Miloša odrazila na nama.

Ali je vreme prolazilo i činilo svoje. Počeli smo da se navikavamo jedni na druge i da se približavamo jedni drugima, tako da smo osvojili simpatije naroda baš svojim prirodnim ponašanjem. Tako se naš međusobni odnos potpuno nivelisao.

Do 1903. godine u Srbiji je preovlađivao ausgrougarski duh vaspitanja, jer smo sa Austro-Ugarskom kao prvim susedom, imali velike kulturne, političke i trgovačke veze. Međutim, docnije, izbijanjem "carinskog rata" između Srbije i Ausgro-Ugarske, situacija se menja. Srbija je bila prinuđena da se okrene i drugim zemljama. To su bile najviše Rusija i Francuska. Tako nam je "carinski rat", pored štete, doneo i korist. To se naročito odrazilo docnije i u Prvom svetskom ratu. Tada je u Srbiji počeo preovlađivati francuski demokratskiji i liberalniji duh, bez velikih formalnih etikecija.

*

* *

Pored vojničkih poslova za vreme boravka u Dubrovniku, nametnuo mi se i jednn vrlo važan i ozbiljan problem.

Pored velikog rada, bilo je i zabave i veselja. Bilo je raznih svečanosti, priređivanin u čast oficira, i to kako zvaničnin tako i privatnih. Priređivane su večernje zabave i igranke na kojima je bilo poželjno prisusgvo srpskin oficira. Mi smo sve to obilato koristili. Devojaka puno i na izbor. Polako se približavamo jedni drugima. Ali! Ali! Ali! Devojke vole zabavu, ali žele i udaju. Mi, oficiri, nismo protiv ženidbe, ali se i kod nas mnogih postavljalo ono: Ali! Ali! Ali! Aktivni oficiri, momci, mogli su birati devojke i ženiti se, jer su materijalno obezbeđeni. Istina je, da u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji oficiri nisu bili privilegovani u pogledu svojih prinadležnosti.

Rezervni oficiri, učitelji, profesori, inžinjeri, sudije, advokati, kao i svi drugi, koji su imali obezbeđene službe u civilu, mogli su se mirne duše ženiti. Neki su se već opredelili za ženidbu. Jedino je kod nas đaka problem ženidbe bio škakljiv.

Svestrano razmišljajući o tome, došao sam do zaključka da je za sada ženidba nemoguća. Posle demobilizacije neću imati nikakvnh prihoda. O nekim privilegijama i beneficijama nije moglo biti ni reči. To se videlo i posle balkanskih ratova. Jedino su invalidi i porodice poginulih hranilaca imali neznatnu novčanu pomoć. Uostalom, to nije bilo moguće ni očekivati. Zemlja razrušena i opljačkana od neprijatelja za vreme okupacije. To se naročito odnosilo na Srbiju. Svaki građanin bio je obavezan da učestvuje u ratu na mestu koje mu odgovara po svojim umnim i telesnim sposobnostima. To nije bilo samo obaveza, nego i sveta dužnost. Pitanje je bilo, ne samo sloboda Srbije, nego i oslobođenje celokupnog našeg naroda od otomanskog i germanskog ropstva. U Prvom svetskom ratu, imali smo za protivnike najveće neprijatelje srpskoga naroda: Austrijance, Mađare, Nemce i Turke a, po nesreći, i "braću" Bugare.

Od svoje kuće u selu nisam mogao očekivati naročitu pomoć u toku studija. Što se tiče studentskih stipendija, i to je pod znakom pitanja. Jedino je ostalo, da se oslonim na samoga sebe, kao što je bilo i pre rata. To je davanje časova iz matematike. Stoga sam oko ženidbe vrdao kao kiša oko Kragujevca, produžujući je na neodređeno vreme. To je produžavanje izgledalo kao kragujevačko istežanje grede da dospe do obala Lepenice. Pa kako se greda nije mogla istegnuti do obala Lepenice, to se ženidba nije mogla ostvariti. Gledao sam da ne budem pritešnjen uz morskou obalu jer bi, u tom slučaju, morao skakati ili u brak ili u more.

*
* *

Pored svih muka i nevolja, bilo je teškoća i oko moje demobilizacije. Svi rezervni oficiri, koji su imali izvesnu službu u građanstvu, odmah su demobilisani i otišli na svoja mesta. Kao rezervni oficiri ostali su u vojsci samo đaci i seljaci.

U prvom svetskom ratu bilo je dosta seljaka rezervnih oficira. To su seljaci - obični vojnici, koji su u ratovima od 1912. godine pokazali hrabrost i sposobnost za komandovanje trupnim jedinicama. Imali su samo četvororazrednu osnovnu školu, a bilo je i nepismenih. Ali su u ovim ratovima pokazali takvu sposobnost za komandovanje da nisu nimalo izostali od školovanih oficira. A o njihovoj hrabrosti da ne govorim. Prosto je za čudo kako su se ti ljudi snalazili u najtežim situacijama. Izvršenje zadatka u ratu zavisi od starešina koji su neposredno među vojnicima. Treba instiktivno osetiti kada je, na primer, moment za izvršenje juriša na neprijatelja i zbuniti ga. U ratu ima mnogo odlučujućih momenata za postizanje uspeha koji nisu predviđeni nikakvim mirnodopskim pravilima i propisima. Sve zavisi od snalažljivosti neposrednih starešina i vojnika. U tom pogledu srpski vojnici, u ovim ratovima, bili su nedostižni. Samo se tako mogu objasniti uspesi srpske vojske u ratovima 1912 - 1918. godine, s obzirom da je uvek imala neprijatelje nadmoćnije i u ljudstvu i u naoružanju.

Tada mi je bilo jasno što su Karadorđe i Miloš dizali ustanke i borili se protiv Turske, kao najveće ondašnje sile.

U nedostatku aktivnih oficira, nudeno je pojedinim rezervnim oficirima, među koje sam i ja spadao, da se aktiviraju i ostanu u vojsci. Moj komandant bataljona, preko svoga ađutanta, a moga dobrog ratnog druga i prijatelja, aktivnog poručnika Dragutina Majera³³ insistirao je da ja ostanem u vojsci. Prema mojim ratnim ocenama, napredovao bih kao i oficiri iz vojne akademije. Ako bi trebala teorijska vojna dopuna, to bi za mene bilo lako.

U to vreme traženi su od viših vojnih vlasti predlozi za odlikovanje oficira i vojnika za pokazanu hrabrost i uspešno komandovanje svojim jedinicama u toku operacija od proboja solunskog fronta do

³³ Dragutin Mojer, aktivni poručnik pripadao je 46. klasi Vojne akademije. Za vreme rata bio je, kao vodnik, stalno u rovu sa vojnicima. Ađutant komadaita bataljona postao je po zdrvšetku rata, jer je ratni komandantov ađutant demobilisan kao učitelj.

svršetka rata. U obzir su dolazila i strana odlikovanja. Tom prilikom mi je rekao ađutant Majer da ja, prema komandantovom mišljenju, dolazim u obzir za ta strana odlikovanja. Napomenuo je uzgred, da ova ratna odlikovanja nemaju naročitog značaja za mene kao civila, ali za aktivnog oficira ratna odlikovanja imaju veliku vrednost u pogledu njegove karijere.

Međutim, ja sam bio kategoričan. Da sam hteo da budem vojnik, ja bih u svoje vreme otišao u Vojnu akademiju.

Ja sam pak oko učiteljske škole i akademije obilazio kao kiša oko Kragujevca. Moj otac me je terao u te škole da se ne bih patio u toku svog dugog školovanja.

Stoga sam molio ađutanta da podejstvuje kod komandanta da se što pre demobilšem.

Što se tiče odlikovanja, rekao sam ađutantu, da me ne interesuju. Istini na volju, posle rata, ja sam počeo dobijati ratna odlikovanja i spomenice sa vojnim ukazima i poveljama od kojih nikada nisam imao nikakve koristi, pa zato nisam ni obraćao pažnju na njih. Kad sam ih jednoga dana sve pregledao, konstatovao sam, da imam za hrabrost jednu srebrnu i dve zlatne medalje Miloš Obilić, albansku spomenicu, povelju o učešću u Prvom svetskom ratu. Docnije, za vreme mira, dobio sam, kao rezervni oficir, dve jugoslovenske krune. Pored ovih odlikovanja dobio sam francusku "Medaille de bronze de 1er Union Nationale des Combattants" kao Rogli d'orient.

Vreme prolazi, moje demobilizacije nema. Ja napišem raport za 7 dana odsustva, radi viđenja sa majkom, koja nikako ne veruje da sam živ, čim ne dolazim kući.

Dobijenih sedam dana iskoristim za odlazak u Beograd i upis na fakultet, koji je već počeo rad krajem aprila 1919. godine. Kući opet ne odem.

Pri upisu na Filozofski fakultet beogradskog univerziteta, uzmem iz Rektorata akt za moju komandu sa zahtevom da se odmah demobilšem radi nastavljanja studija. Po dolasku u Dubrovnik, napišem raport sa molbom za demobilizaciju uz koji priložim i akt od Univerziteta. Posle izvesnog vremena stigne odgovor da se mogu demobilisati. Tako se ja, sa rešenjem od 17. juna 1919. godine demobilšem. Sa ovim danom završava se jedno poglavlje moga života.

*

* *

Završavajući ovo poglavlje moga života, ne mogu da propustim a da ne kažem nekoliko reči o ulozi učitelja u Srbiji u vaspitanju omladine i naroda u miru u periodima 1912 - 1918. godine. To činim zato što je njih bilo najviše u borbenim jedinicama i što sam sa njima stalno bio i uočio njihov veličanstven rad u toku rata.

Koliko je cenjena uloga u njihovom radu, vidi se iz govora kralja Petra održanog 6. avgusta 1903. godine, na godišnjoj skupštini učitelja.

Tadija Pejović rezervni poručnik, Dubrovnik, maja 1919.

U istom smislu je prestolonaslednik Aleksandar pozdravio učitelje 8. avgusta 1911. godine; posle njihove godišnje skupštine. Tom prilikom je on, između ostaloga, rekao:³⁴ "Vi ste, srpsko učiteljstvo, jedan od najvažnijih faktora, ne samo za širenje prosvete, nego uopšte, najvažniji faktor po pravilan razvitak i napredak celokupnog narodnog života i njegove delatnosti. "

Na istoj skupštini je i tadašnji ministar prosvete Ljubomir Jovanović pozdravio učitelje i rekao:

"Ja osnovnu školu ne shvatam samo kao rasadnik pismenosti, nego osnovna škola ima da uzdigne kako samog đacića, budućeg čoveka, koji kroz nju prolazi, tako da uzdigne i njegov dom i celu okolinu na veću, i moralnu i kulturnu visinu nego što je ona na kojoj je dotle bio."

Iz ovih govora vidi se, šta se očekivalo od učitelja osnovnih škola u Srbiji. I zaista, oni su u potpunosti izvršili postavljeni zadatak i potvrdili one nade koje su od njih očekivane.

Pored svakodnevnog rada u školi, učitelji su koristili svaku priliku da se nađu u narodu i van škole i da mu pomognu u svakom pogledu. Pored ostaloga, nikada nisu propustili pogodan momenat da ne podsete srpski narod na izvršenje svete dužnosti - oslobođenje naroda iz ropstva i stvaranje zajedničke države. Istina je; da je svaki Srbin u Srbiji nosio to u svojoj duši još od Karađorđa, ali su ga učitelji opominjali da to ne zaboravi. Svaki skup naroda, kao što je Svetosavska svečanost, Vidovdan ili kakav drugi državni

³⁴ Dokumenta o učiteljskom nacionalnom radu u prošlosti, Beograd 1936.

ili seoski praznik, korišćen je, na razne načine, kao što su govori, pesme, recitacije i razne predstave, za pripremanje naroda za izvršenje misionarske dužnosti - dužnosti oslobođenja i ujedinjenja.

Eto, ti ljudi, koji su u miru duhovno pripremali decu, omladinu i narod, vodili su taj isti narod iz rata u rat, iz borbe u borbu, u izgnanstvu i natrag u Otadžbinu, sve do ostvarenja postavljenog zadatka. Dakle, narod je znao ko ga vodi i kuda ga vodi, bilo u miru, bilo u ratu. Samo se tako može objasniti ono poverenje koje je srpski vojnik i srpski narod imao u svoje starešine.

Ne mislim ovim potcenjivati ulogu ostalih profesija, bilo civilnih, bilo vojnih u pripremi naroda Srbije za izvršenje svetog zadatka, niti njihovu ulogu u samom izvršenju ovog zadatka za vreme ratova. Svi su najveličanstvenije radili kako na pripremi tako i na izvršenju zadatka. Učitelje ističem zato što su oni pripremali narod još od samoga detinjstva. Njihov rad našao je dostojno mesto u istoriji. Stevan Jakovljević,³⁵ u svojoj knjizi "Srpska trigologija ; treći deo, u odeljku pod naslovom "Na leđima ježa ; najbolje je predstavio ulogu učitelja u misionarskoj dužnosti Srbije za stvaranje Jugoslavije. Na strani 255 stoji: "Gospodin kapetan je aktivni oficir ili iz rezerve?"

"Učitelj. Za vreme mira učim decu kako se rukuje olovkom i perom a za vreme rata puškom i bombom" - govorio mi je, idući stalno napred. "Uostalom, danas smo svi jednaki, Branimo zemlju ..."

Dakle, učitelj, rezervni kapetan i komandir bombaške čete. Njegov vodnik đak - narednik, student prava. Naredba stiže da se đaknarednik razreši vojne dužnosti i pošalje u Italiju ili Francusku radi nastavljanja studija. On neće da ostavi svoje vojnike dok se ne likvidira bugarski merzer od kojega svakog dana ginu njegovi vojnici. On sa svojim vojnicima i celosti izvršava zadatak - likvidira merzer - ali pri povratku iz bugarskih rovova i pri prolazu kroz bodljikavu žicu, gine i ostaje mrtav, viseći na žici. Dakle, preča je bila Otadžbina i život njegovih vojnika nego sam njegov život!

Kolika je bila vezanost starešina i njihovih vojnika u pogledu žrtvovanja jednih za druge, to samo može shvatiti onaj ko je nekada bio u takvoj situaciji.

*
* *

Požrtvovani rad učitelja u Srbiji, kako u miru tako i u ratovima, nije ostao nezapažen.

Ljubomir Jovanović,³⁶ ministar prosvete, odmah posle balkanskih ratova izjavio je saradniku "Politike":

"Naši učitelji osnovnih škola učinili su treće veliko delo za koje im se mora dati priznanje i za koje im se Srbija mora dvostruko odužiti.

1. Do rata oni su, svojim neumornim radom u školi i van nje u svojoj okolini vaspitavali čitave generacije koje su, svojim nacionalnom čvrstinom i čeličnošću duha, zadivili ceo svet.

2. U dugom i krvavom balkanskom ratu učestvovao je naš ceo učiteljski kadar.

³⁵ Stevan J. Jakovljević, Srpska trilogija, treći deo, Beograd 1941.

3. A kada je, posle rata, valjalo opet pristupiti redovnom poslu, učitelji su se prvi, i to bez uslova i bez cenkanja, javili za službu u novim krajevima. Oko tri stotine njih ostavili su svoje kuće, žene i decu koju je trebalo školovati, pa su se ponudili da idu tamo gde je potrebno imati više što svesnijih i spremnijih radnika".

Eto šta su radili učitelji u Srbiji.

Posle prvog svetskog rata, mnogi ratni komandanti dali su svoje mišljenje o ulozi učitelja u ratu (Vidi citiranu knjigu).

Ali ja ću ovde izneti ono što je Ljubomir Davidović, kao ministar prosvete, rekao u Narodnoj skupštini, 25. juna 1919. godine, povodom projekta o izmenama zakona o narodnim školama.³⁷ Između ostaloga, on je rekao: "Mi treba da to učinimo, i stoga što činimo za one koji su bili svakad gotovi, koji su i danas gotovi, koji će i sutra biti gotovi, da po rečima našega otmenog pesnika - za svaku kap mleka svoje majke, dadu kap svoje krvi³⁸ Otadžbini".

Ovde moram da dodam, kao lični svedok toga vremena i učesnik u tim događajima: da je, pored učitelja, i svaki građanin Srbije davao i čitave boce svoje krvi Otadžbini pa i sam život.

*
* *

Vreme od početka Prvog svetskog rata 1914. godine pa do kraja maja 1915. godine kada je počela da jenjava epidemija raznih tifusa, - trbušnog, pegavog, povratne groznice - koja je pokosila srpsku vojsku i narod više nego sve borbe sa Austro-Ugarskom, Dobrica Ćosić nazvao je "Vreme smrti" koje je opisao u svom istoimenom romanu.

Amerikanac Džon Rid³⁹ boravio je, prvi put, u Srbiji od 20. aprila do 18. maja 1915. godine. Drugi njegov boravak u Srbiji bio je oktobra meseca 1915 godine, kada su se, tri carevine sručile na Srbiju. Za vreme prvog boravka, obišao je sva mesta gde su vođene krvave borbe između srpske i austrougarske

³⁶ Dokumenta o učiteljskom nacionaliom radu u prošlosti, Beograd 1936.

³⁷ reč je o donošenju zakona.

³⁸ Sam Ljubomir Davidović, bio je ministar u Vladi, kad mu je sin jedinac, Miodrag Davidović, student tehnike, a rezervni potporučnik, poginuo 1917. godine, na položaju "Starkov grob", na solunskom frontu. Jedne noći krenuo je u oficirsku patrolu prema Bugarima i iz ove patrole se nije vratio. Kad su ovaj položaj naše trupe zauzele, naipie su na njegovo unakaženo telo. On je pripadao čuvevom "BATALJONU 1300 KAPLARA".

Ovde želim da ispravim jednu netačnost koju je Ivan Meštrović izneo u svojoj knjizi "Uspomene na političke ljude i događaje"! U razgovoru sa Ljubom Davidovićem, kao predstavnikom Vlade, 1924. godine, Meštrović iznosi razgovor Ljube Davidovića, kao predsednika Vlade i Kralja, koji su oni vodili prilikom Ljubine audijencije kod Kralja. Na strani 162 stoji da je Ljuba Davidović rekao, između ostalog Kralju: "Ja nemam, što no se kaže, ni kućeta, ii maćeta. Jedinac mi je pao u Drugom balkanskom ratu....". Sigurno je da Ljuba Davidović nije mogao reći da mu je sin pao u Drugom balkanskom ratu, jer je njegov sin Miodrag, poginuo 1917. godine na položaju "Starkov grob" na solunskom frontu.

Čitajući ovu Meštrovićevu knjigu, uočio sam da je on ljudima, sa kojima sam razgovarao, namerno trpao u usta reči i rečenice, koje ovi nisu nikada ni pomislili, a kamo li izgovorili. To se odnosi na ljude koje sam lično poznavao i to isto toliko, ako ne više, koliko i Meštrović. Dakle, ove Meštrovićeve uspomene obiluju netačnostima i neistinama. No o tome nije ovde mesto da se piše.

³⁹ Džon Rid, Rat u Srbiji 1915. Cetinje 1915.

vojske. Video je strahoviti pokolj koji je "austroougarska civilizovana vojska" počinila u Srbiji za vreme najezde. Zatim je obišao neke bolnice u Srbiji i video da u jednoj sobi na slami leže zajedno mrtvi, polumrtvi i živi tifusari. Bolničko osoblje nije u stanju da iznese sve, mrtve jer broj mrtvih stalno raste.

Za vreme drugog boravka, u oktobru mesecu 1915. godine, video je kako ceo srpski narod gine, braneći svoju slobodu, povlačeći se stopu po stopu.

O utiscima koje je Rid dobio o Srbiji i srpskom narodu za vreme boravka u Srbiji, izašla je knjiga u prevodu na naš jezik "Rat u Srbiji 1915. godine". U ovoj knjizi, on je Srbiju nazvao "Zemlja smrti".

Međutim, ovo vreme koje je Ćosić nazvao "Vreme smrti"; a Džon Rid "Srbija - Zemlja smrti" to je tek početak "Pravog vremena smrti" srpske vojske i srpskog naroda. Boreći se, nadčovečanski, sa "civilizovanim varvarima" Austrijancima, Mađarima i Nemcima, i "tatarskim hordama", Bugarima, srpska vojska i srpski narod, ginući, povlačili su se postepeno ispred veće sile.

Kad smo se našli u kamenitoj Crnoj Gori i besputnoj Albaniji, onda je nastala "strašna smrt" od gladi, zime i iznenadnih metaka albanskih pljačkaških bandi (treba razlikovati albanski narod od pljačkaških bandi kojih ima u svim narodima).

Italijani, kao naši saveznici, gledali su da likvidiraju srpsku vojsku, radi ostvarenja "Tajnog londonskog ugovora". Čak su i svoje rođene lađe, napunjene hranom, potapali u more, samo da bi srpsku vojsku ostavili gladnu.

Ali se "Vreme smrti" ne završava u Albaniji. Dolaskom na Krf, nastaje umiranje od iznurenosti. Nastaje ostrvo Vid - "Ostrvo smrti" zatim "Plava grobnica".

Na Krfu se ne završava "Vreme smrti". Dolaskom na solunski front nastaju krvave borbe sa "braćom" Bugarima, Nemcima, Austrijancima i Mađarima, koje traju tri godine, da se najzad, završe porazom Bugara; Nemaca, Austrijanaca i Mađara i povratkom u zemlju. Za to vreme kameniti teren, na kome se borila srpska vojska tri godine, predstavljao je "Kamenitugrobnicu srpske vojske".

Za nas koji smo izašli iz zemlje sa zadatkom da se do smrti borimo za oslobođenje našeg naroda od austroougarsko-nemačkog i bugarskog ropstva, nije bilo dileme. Mi smo imali da ginemo svi do jednoga za slobodu zemlje. Ni za jednog od nas nije bilo života u slučaju neizvršenja svetog zadatka. U takvom slučaju, mi bismo bili prokleti za večita vremena, jer smo izveli narod iz zemlje a nismo ga vratili. To bi prokletstvo bilo gore od prokletstva Vuka Brankovića.

Šta biva sa srpskim narodom u Srbiji za vreme našeg izganstva iz zemlje? Sad tek nastaje "pravi pokolj i istrebljenje" srpskog naroda od "zapadne varvarske civilizacije" - Austrijanaca, Mađara i Nemaca i "tatarske horde" - Bugara. Tako "Srbija - Zemlja smrti" postaje "Crna grobnica srpskog naroda".

Velika je šteta što Džon Rid nije prošao sa srpskom vojskom kroz Albaniju, što nije video ostrvo Vid - "Ostrvo smrti" i "Plavu grobnicu", što nije obišao solunski front gde je srpska vojska provela tri godine, prolivajući potocima svoju krv i što nije posetio Srbiju za vreme ili posle okupacije. Kako bi on tada izrazio patnje srpskog naroda i srpske vojske? Kako li bi nazvao Srbiju?

Ne znam kako li će Ćosić nazvati dalji tok borbe srpske vojske i srpskog naroda u prvom svetskom ratu, ako bude pisao o njemu. Ali je sigurno, da su patnje i stradanja bili veći, kako za srpsku vojsku tako i za srpski narod.

Kao lični svedok i učesnik svih događaja, u vremenu od 1914 - 1918. godine, mogu mirne savesti reći: Albanija je bila "Golgota srpske vojske i srpskih izbeglica ; Jonsko more u blizini ostrva Vida "Plava grobnica srpske vojske ", Solunski front "Kamenita grobnica srpske vojske ", a "Srbija - Zemlja smrti" "Crna grobnica srpskog naroda ".

IZ TIH GROBOVA VASKRSNULA JE SRBIJA I RODILA SE JUGOSLAVIJA!

ČETVRTA GLAVA

12. Politički rat Srbije sa svojim saveznicima 1914 -1918.⁴⁰

Srbija je vodila Prvi svetski rat na dva fronta: oružani sa svojim neprijateljima - Austro-Ugarskom, Nemačkom i Bugarskom, politički sa svojim saveznicima - Rusijom, Francuskom i Engleskom.

Čim je otpočeo rat, njeni saveznici - Rusija, Engleska i Francuska počeli su vršiti pritisak na Srbiju da ustupi Bugarskoj jedan deo svojih teritorija u Makedoniji; radi ulaska u rat na stranu saveznika.

Ineresantno je da je u ovome ruska diplomatija prednjačila. Sirota Srbija je oklevala u odgovorima ili je davala "pašićevski" odgovor, ni da ni ne, jer je bila uverena da se Bugari neće time zadovoljiti. A i sam tok operacija na srpskom frontu u 1914. godini išao joj je na ruku.

Isto tako, i Italija je postavila svoje zahteve radi ulaska u rat na strani naših saveznika, tražeći neke oblasti na Jadranskoj obali u kojima žive naši narodi. Engleska je insistirala da se od Austro Ugarske stvori jedna nova Austro-Ugarska u koju bi ušao veliki deo našega naroda iz stare Austro-Ugarske. Francuska je bila najskromnija, ali je, s obzirom na svoje interese, morala da popušta svojim saveznicima.

Dakle, svi gledaju da izvuku koristi iz ovoga rata, ali na račun Srbije, Srba i drugih jugoslovenskih naroda. Od Srbije se traži da ratuje i da gine, pa šta joj ostane posle zadovoljenja svojih saveznika.

Što je najtragičnije, od Srbije se zahtevalo 1914. godine da spasava Francusku i Rusiju (prelaskom preko Save i Dunava), što je ona i uradila, iako se znalo da Srbija nema dovoljno sredstava ni snage za jedan takav poduhvat. Srpska Vrhovna komanda je stavila do znanja savezničkim Vladama da se time neće postići nikakav uspeh, ali je ona to ipak učinila da bi se zadovoljili saveznici, iako je to bilo na štetu Srbije pa i samih saveznika. To je iskoristila austrougarska vojska, pa prešla Drinu i zauzela pola Srbije. Zahvaljujući samo mudrom vođstvu, hrabrosti i požrtvovanosti vojske i srpskog naroda, spasena je tada Srbija i njeni saveznici kolubarskom bitkom. Ali je to Srbiju mnogo koštalo u ljudskim žrtvama i rušenju i paljenju njenih sela. Još u toku kolubarske bitke Srpska narodna skupština u Nišu proglasila je, 7. decembra 19.14. godnie, ratni cilj Srbije: "Rat do ujedinjenja svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jedvnstvenu državu"

Može se slobodno reći, da su cerska i kolubarska bitka, koje je izvojevala sama srpska vojska, nagovestile ishod rata, jer su privukle Italiju na stranu naših saveznika. Istina je, da će to biti na štetu naših naroda u Austro-Ugarskoj. Bugarski napad je odložen za jednu godinu. Za to vreme naši su saveznici znatno uvećali svoj ratni potencijal.

⁴⁰ O ovome pišem zato što smo mi vojnici najviše osećali nepravdu, koju su nam naši saveznici pričinjavali u toku celog Prvog svetskog rata.

Kad je na srpskom frontu nastalo zatišje 1915. godine, tada je diplomatski pritisak saveznika na Srbiju dostigao vrhunac. Taj pritisak se naročito odnosio na ustupanje Bugarima jednog dela naše teritorije u Makedoniji. Čak su joj bili obustavili finansijsku pomoć, zapretili da će joj prekinuti isporuku municije i hrane i otkazati vojnu pomoć, ako bude napadnuta od Bugarske.

Sa Italijom i Rumunijom su vodili pregovore i ne obaveštavajući srpsku Vladu.

Kad su Vlada i Vrhovna komanda na zajedničkoj sednici, 16. avgusta 1915. godine, raspravili o ovom savezničkom postupku, Pašić je, preko običaja, bio veoma uzbuđen i rekao⁴¹ : "Da sa Srbijom raspoložu kao da je afrička kolonija i da Srbiji preostaje da se bori ne samo protiv Austro-Ugarske nego protiv svojih saveznika, da bi zaštitila svoju grudu i svoje interese".

Rukovodeći političari naših saveznika nisu bili sposobni da uvide očiglednu bugarsku perfidnu politiku, niti politiku srpske Vlade.

Čak su saveznici zahtevali da Srbija preduzme ofanzivu prema Austro-Ugarskoj 1915. godine, radi spasavanja Italije i Rusije. Ali je taj besmislen rizik uspela srpska Vrhovna komanda da izbegne. Zaista, kakva ironija da Srbija, sa 4.500.000 stanovnika, spasava velike sile. Dakle, kad se gine, daj Srbe, kad se deli od njih se uzima!

U daljoj političkoj borbi između Srbije i njenih saveznika u toku 1915. godine, dolazi ono što su srpska Vlada i Vrhovna komanda predviđali, a što savezničke Vlade i savezničke komande nisu mogle ili nisu htele da uvide.

Nastaje oktobar mesec 1915. godine. Tri carevine napadaju Srbiju. Saveznici obećavaju pomoć, ali pomoć ne stiže. Francuske trupe dolaze do Đevdelije i vraćaju se natrag, ostavljajući Srbiju na milost i nemilost najkrvavijim neprijateljima - Nemcima, Austrijancima; Mađarima i Bugarima.

Kad smo prispeli, povlačeći se ispred mnogo nadmoćnijeg neprijatelja, u besputnu Albaniju, naši saveznici se pogađaju šta će sa srpskom vojskom i izbeglim narodom. Dok se oni pogađaju, mi umiremo od gladi i zime u snegu i ledu!

Najzad, na kategoričan zahtev ruskog Cara da se srpska vojska spase po svaku cenu, inače Rusija zaključuje separatan mir, otpočinje spasavanje srpske vojske i izbeglica. Tu ulogu uzela je na sebe Francuska, prebacujući zdravu vojsku na Krf, radi reorganizacije, bolesne vojnike u Bizertu na oporavak, a izbeglice u Francusku.

Ali se pojavljuju nove teškoće: Italija traži način da se srpska vojska likvidira, smatrajući da to nije više vojska, već ostaci polumrtvih ljudi koje treba ostaviti u Albaniji da pomru. Nestankom srpske vojske, Srbija bi bila isključena iz rata, pa, sledstveno tome, ne bi se mogla pojaviti ni na Konferenciji mira. To je Italiji konveniralo u vezi "Tajnog Londonskog Ugovora". Tada bi bila gospodar situacije i prisvojila celu jadransku obalu.

Ponašanje Italijana u Albaniji bilo je neprijateljsko u pravom smislu reči. Pokušali su da spreče prelaz srpske vojske preko reke Škumbe i dalje transportovanje do Valone gde je bilo predviđeno ukrcavanje

zdravih vojnika. Mi smo bili spremni da ratujemo sa njima. Nama je bilo svejedno da li ćemo pomreti od gladi i zime ili izginuti u borbi sa našim "dragim saveznicima" Italijanima, ali bi nas dobro zapamtili. Na posletku su popustili kako pod pritiskom saveznika, tako i pod našim kategoričkim zahtevom za kretanje do Valone.

Posle prebacivanja srpske vojske na Krf, nastaje novi politički rat između Srbije i njenih saveznika u vezi solunskog fronta.

Srpska Vlada i Vrhovna komada ubeđivali su savezničke Vlade i Vrhovne komande da je solunski front vrlo važan i da može odigrati odlučujuću ulogu za ishod rata. Savezničke Vlade, kao i Vrhovne komande, nisu mogle to da uvide. Tri godine je trajao politički rat između Srbije i njenih saveznika o važnosti solunskog fronta. Za to vreme srpska vojska nemilice gine na solunskom frontu, kao i saveznička na drugim frontovima.

Da su saveznici vodili zajedničku politiku u toku rata pa poslali blagovremeno pomoć Srbiji još 1915. godine, ne bi došlo, verovatno, do okupacije Srbije, i, možda, bi se rat mnogo ranije svršio. Ovako je produžen za tri godine, i završen tek probojem solunskog fronta 1918. godine.

Koliko su saveznici vodili pogrešnu politiku, najbolje se vidi po tome što je predsednik francuske vlade Klemanso, zvani "Tigar", u julu mesecu 1918. godine bio protiv ofanzive na solunskom frontu, iako je ona bila već uveliko pripremljena. Tada je, čak, i rekao da će rat trajati još godinu dana. Ali ipak, 10. septembra 1918. godine, ovlašćuje Franše D' Eperea da preduzme ofanzivu na solunskom frontu, ostajući pri tome da je to *lokalan i beznačajan front*⁴²

Kada je srpska vojska, zajedno sa svojim saveznicima, probila solunski front, i svojim energičnim gonjenjem, naterala Bugarsku na kapitulaciju, Austro-Ugarsku na raspadanje i Nemačku da zatraži mir, onda su se saveznici i neprijatelji iznenadili i zbunili. Tada su, tek, uvideli značaj solunskog fronta i saveznici i neprijatelji.

Kada je francuska Vlada, posle proboja solunskog fronta, proizvela Franše D' Eperea u čin maršala, onda je taj svoj akt ovako obrazložila⁴³: "*Probio je bugarski front i naterao neprijatelja da kapitulira. Ovaj uspeh, kome nema ravna u evropskom ratu, doveo je do rušenja Centralnih Carstava.* "

A kakva je bila uloga srpske vojske u probiju solunskog fronta u gonjenju neprijatelja, daću reč samom maršalu D' Epereu kao glavnom savezničkom komandantu solunske vojske⁴⁴: "*Armija srpska učestvovala je u svim bitkama, marševala je bez odmora, bez zaustavljanja, uvek u tesnom kontaktu sa neprijateljem, kojega je držala za gušu, vrlo često bez hrane, ne poznavajući ni umor ni glad, gonjena uvek napred voljom da pobedi pošto-poto.* "

⁴¹ Savo Skoko _ Petar Opačić, Vojvoda Stepa Stepanović u ratovima 1876. - 1918. godine, Beograd 1973., strana: 475.

⁴² Pierre Francois, Uskub c'est loin, Balkan, 1918. Paris - Limoge, 1976., p.VI.

⁴³ Milan P. Đorđević, Srbija i Jugoslavija za vreme rata 1914 - 1918., Beograd 1922., strana: 45.

⁴⁴ Ista knjiga, strana: 189.

Povodom proboja solunskog fronta, direktor lista⁴⁵ "Jurnal de Geneve" piše: "Trebalo je biti Srbin, pa moći probiti onako utvrđen front i nemoguće učiniti mogućim. "

Po završetku oružanog rata sa neprijateljima u kome je Srbija odigrala veoma zavidnu ulogu, nastaje još oštriji politički rat između nje i njenih saveznika. Pojavljuju se tajni ugovori Italije i Rumunije sa saveznicima gde se zahtevaju teritorije bivše Austro-Ugarske u kojima su prethodno jugoslovenski narodi.

Po prelasku srpske vojske preko Drnne, Save i Dunava, sa Italijom je bila takva zategnutost da je moj bataljon (2. bataljon 14. pešadijskog puka) dobio jedno veće naređenje da posedne dubrovačku luku i odbije pokušaj iskrcavanja italijanskih trupa u Dubrovnik u, koji smo mi stigli pre njih, iako je naš put od Dobrog Polja i Veternika mnogo dalji, nego njihov od njihove granice.

U toku Konferencije mira, politički rat sa Rumunijom se završava, time što smo im ustupili neke teritorije koje je srpska vojska već bila zauzela. Ali se sa Italijom i dalje produžavao kao sukob između Italije i novo stvorene države Srba, Hrvata i Slovenaca.

Na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. godine, ime, "Kraljevina Srbija" zamenjuje sa imenom "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca ". *Ovo je najveličanstveniji gest koji su Srbija i srpski narodi učinili u svojoj istoriji. Saveznici nisu mogli da shvate da srpski narod ime svoje zemlje, nod kojim je četiri godine sam prolivao krv, dopunjuje imenima dotle porobljenih bratskih naroda koji su, sticajem prilika celog rata bili u protivničkom taboru.*

Da li je to dobro ili ne? To će vreme i istorija kazati.

Zaista je čudnovato, da su se male Srbije, od 4.500.000 stanovnika, koja je srazmerno najviše prolila krvi u Prvom svetskom ratu 1914.1918. godine, plašili i njeni neprijatelji i njeni saveznici.

13. Ratni ciljevi Srbije⁴⁶

Posle Prvog svetskog rata, mnogo se pisalo i govorilo, a i danas se piše i govori o ratnim ciljevima Srbije. Njoj se i danas pripisuje kako je njen ratni cilj bio stvaranje "Velike Srbije". Zatim se stalno napada "Srpski hegemonizam".

Ako se posmatra razvoj Srbije od Karađorđa pa do 1918. godine, može se odmah zaključiti da je ratni cilj Srbije i srpskog naroda bio:

Oslobođenje svih Južnih Slovena i drugih naroda koji žive u zajednici sa njima od turskog I austrougarskog ropstva i stvaranja zajedničke države.

Ostvarnje toga krajnjeg cilja bilo je postepeno jer nije ni moglo biti drukčije. Najpre je, prvim ustankom pod Karađorđem, 1804: godine, oslobođena Šumadija od Turaka. Zatim je odmah posle

⁴⁵ M. Pavlović, Vojvoda Mišić od Suvobora do Maribora, Beograd 1922., strana:106.

⁴⁶ O ovom pišem zato, da se vidi kako je vaspitavana omladina i narod Srbije za izvrševne pijemontskog zadatka.

katastrofe 1813. godine, sledio, 1815. godine, drugi ustanak pod knezom Milošem. Posle toga je izvršeno proširenje Srbije u ratovima 1876 -1878.

Naposletku je došla 1912. godina kada je izvršeno oslobođenje Stare Srbije i Makedonije od Turaka.

Posle ratova sa Turskom, Srbija je želela malo da predahne i da se pripremi za oslobođenje svih naših naroda od austrougarskog ropstva i stvaranje zajedničke države. To je Austro-Ugarska predosećala, pa je žurila da to osujeti i da zбриše Srbiju sa geografske karte, jer je tada za to bio najpovoljniji moment, pošto je Srbija već bila iznurena balkanskim ratovima.

Kako je mala Srbija bila tada jedina prepreka za prodiranje germanske rase na istok (Drang nach Osten), to su Austro-Ugarska i Nemačka odlučile da je tada pokore. Tako je Srbija, htela, ne htela morala da se brani od te germanske najezde 1914. godine. Braneći svoju slobodu, ona je istovremeno proklamovala i borbu do konačnog ostvarenja svoga-krajnjeg cilja - *oslobođenja Srba, Hrvata i Slovenaca I ujedinjenja u jedinstvenu državu*. Po sebi se razume, da tu spadaju i svi narodi koji žive sa njima u zajednici.

Svaki je Srbin iz Srbije ovaj ratni cilj posisao još iz materinih grudi. To najbolje znaju ona koji su se u to doba radali, vaspitavali i pripremali za izvršenje ovoga cilja.

Navešću i mišljenje Amerikanca Džona Rida izloženo u njegovoj knjizi, "Rat u Srbija 1915." Cetinje, 1975. strana: 34. Ovaj Amerikanac je bio krajnji internacionalac. Čak je iz tih razloga i svoje mrtvo telo ostavio u Moskvi.

"Zaprepašćuje mladost Kraljevine Srbije. Manje od sto godina prošlo je od kako se pojavila kao slobodna država, posle pet vekova turske dominacije - a za to vreme kakvu je istoriju imala!

Tajni san svakog Srbina jeste ujedinjenje svih srpskih naroda u jedno veliko carstvo: mađarska Hrvatska, istovetna rasom i jezikom - Dalmacija, kolevka srpske književnosti - Bosna, izvorište srpske poezije i pesme - Crna Gora, Hrvatska i Slovenija. Carstvo jako petnaest miliona stanovnika, koje bi se prostiralo od Bugarske do Jadrana, i od Trsta, na istok i sever, daleko u mađarske ravnice. Carstvo koje bi oslobodilo -energiju borbenog, preduzetnog naroda Kraljevine Srbije, sapetu i njenim uskim planiskim dolinama, za eksploataciju bogatih ravnica i grubi život pomoraca.

Svaki seljak, vojnik, zna zašto se bori. Kad je bio u kolevci, majka ga je pozdravljala sa: "Zdravo, mali osvetniče Kosova." Kad bi učinio nešto rdavo, majka bi ga karala ovako: "Nećeš na taj način osloboditi Makedoniju!" Ceremonija prelaska iz detinjstva u dečaštvo bila je obeležena recitovanjem jedne drevne pesme - Ja sam Srbin, koja je počinjala:

Ja sam Srbin, rođen da budem vojnik,
Sin Ilije, Miloša, Vase, Marka.⁴⁷
Moja su braća brojna kao grožđe u vinogradu
ali su oni

⁴⁷ Nacionalnih junaka.

Manje sreće od mene, sina slobodne Srbije!
Stoga ja moram brzo da rastem, da učim
da pevam i pucam,
Kako bih što pre pomogao onima
koji čekaju na mene!

.....

A dečak koji je pevao "Sina slobodne Srbije" načinio je svoju zemlju jednom od najdemokratskijih u svetu. Njome upravlja Skupština, jednodomni parlament izabran opštim pravom glasa i na principu proporcionalnog predstavnštva: Senat, poznat pod pogrdnim imenom "muzej" ukinut je 1903. ..."

Moglo bi se još mnogo navoditi iz ove Ridove knjige, ali je i ovo već dovoljno da se utvrdi, kako su se u to vreme rađali, vaspitavali i pripremali sinovi Srbije za izvršenje očekivanih zadataka⁴⁸.

Još pri prvom prekoračenju školskog praga osnovne škole, omladina je vaspitavana u duhu latinske izreke: "Dulce est pro patria mori."⁴⁹ Smisao ove izreke saznao sam pre učenja latinskog jezika u VII razredu današnje osnovne škole. Docnije, u gimnaziji, ova izreka je davana đacima kao tema za pismeni sastav. Gotovo svi patriotski govori, prilikom nekih svečanosti, počinjali su ili završavali ovom latinskom, izrekom.

Posle balkanskih ratova, građani Stare Srbije i Makedonije ubrzo su izjednačeni u svim pravima sa građanima iz Srbije. Nikakav pritisak nije na njih vršen ni u pogledu nacionalnosti ni u pogledu vere i običaja. Iako su, za vreme turske vladavine u Staroj Srbiji i Makedoniji, bili vrlo česti pokolji srpskog naroda od Turaka koji su išli i do genocida, nikakvu odmazdu nisu činile srpske vlasti prema građanima nesrpske nacionalnosti posle oslobođenja 1912. godine. Uostalom, ovi građani nisu bili ni godinu dana u okviru same Srbije. Ubrzo je nastupio Prvi svetski rat.

Odmah posle događaja u Sarajevu 28. juna 1914. godine, nastao je u Austro-Ugarskoj progon Srba koji se pretvarao i u genocid. To je trajalo gotovo za sve vreme Prvog svetskog rata i to kako u Austro-Ugarskoj, tako i u okupiranoj Srbiji od 1915. do 1918. godine. U tim progonima učestvovali su, na žalost, i neki muslimani i katolici.⁵⁰ Bugarski pak zločini su bili prevršili svaku meru.

Međutim, srpska vojska, po prelasku Drine, Save i Dunava, novembra meseca 1918. godine, nije vršila nikakvu odmazdu nad nesrpskim narodima, iako je tačno znala šta su oni radili sa Srbima u toku rata.

Nama vojnicima, koji smo tada prešli Drinu, Savu i Dunav, strogo je naređeno da se korektno i podjednako ponašamo prema stanovništvu, bez obzira na nacionalnost, veru i običaje.

Tu se najbolje pokazala veličina srpskog naroda, počev od šefa države pa do običnog vojnika - seljaka.

⁴⁸ Preporučujem svakome da pročita ovu Ridovu knjigu.

⁴⁹ Slatko je za otadžbinu umreti.

⁵⁰ Milorad Ekmedžić, Ratni ciljevi Srbije 1914., Beograd 1973., strane:165-180.

Iz svega ovoga može se izvesti zaključak:

Još od Karađorđa, srpski se narod nije nikada borio za kolonijalizam, ni za hegemonizam, ni za separatizam, već za oslobođenje svih onih koji su bili pod otomanskim i germanskim jarmom i ujedinjenje u jednu državu.

To se potvrdilo u drugom svetskom ratu, kada se srpski narod u Srbiji primio u svoje domove ogroman broj izbeglica, mučenih i progananih sa njihovih ognjišta od nemačko-italijanskik fašista i njihovih satelita, ne pitajući ih ko su i odakle dolaze.

Slovenački narod, isteran iz svojih domova, morao je da pređe preko Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Vojvodine, ne našavši nigde sklonište da spase svoj goli život, već da dođe u Srbiju, gde bude svesrdno dočekan i primljen u porodice srpskoga naroda i tretiran kao ravnopravni član te porodice.

Srbija je, u ratovima 1912 - 1918. godine, stvorila Jugoslaviju, natopila je krvlju i obeležila njene granice kostima svojih sinova, i tako izvršila svoj misionarski zadatak - zadatak oslobođenja i ujedinjenja – koji je, sankcionisan 1. decembra 1918. godine.

Ratnici, pak, po završetku ove svoje svete dužnosti, nisu imali niti su tražili bilo kakve materijalne ili druge beneficije. Oni su se, skidajući vojničke uniforme, vratili na dužnosti i poslove koji su odgovarali njihovim kvalifikacijama i sposobnostima, a mi, đaci, nastavili svoje nedovršene studije sprečene ratovima.

**Tadija Pejović, rezervni major,levo pa rezervni potpukovnik
bivše jugoslovenske vojske**

**Tadija Pejović, rezervni potpukovnik
bivše jugoslovenske vojske**

Tadijna stoji, majka Velika, sinovac Milovan i brat Nikola Milovanov otac sede

Sadržaj

MOJE USPOMENE I DOŽIVLJAJI 1892. - 1919.....	1
<i>Prva knjiga</i>	1
Predgovor	4
PRVA GLAVA	5
1. Detinjstvo u selu Drači.....	5
2. Osnovno školovanje u selu Drači.....	8
DRUGA GLAVA.....	14
3. Gimnazijsko školovanje u Kragujevcu	14
4. Selo Drača 1903. -1914.....	29
TREĆA GLAVA.....	32
PRVI SVETSKI RAT-"VREME SMRTI" "SRBIJA-ZEMLJA SMRTI"	32
5. Period 28. juni -13. septembar 1914	32
6. Period 13. septembar -15. decembar 1914. Bataljon 1300 kaplara.....	36
7. Značaj Kolubarske bitke.....	41
8. Period 15. decembar 1914. - 5. februar 1916. - Zatišje.....	45
- Povlačenje kroz Crnu Goru i Albaniju.....	45
9. Period 5. februar -14. maj 1916. - Reorganizacija srpske vojske na Krfu - Predaja srpskih i prijem francuskih pušaka.....	60
10. Period 14. maj 1916. godine -14. septembar 1918. - Solunski front.....	64
11. Period 14. septembar 1918. - 17. juni 1919.	89
- Proboj solunskog fronta	89
ČETVRTA GLAVA	117
12. Politički rat Srbije sa svojim saveznicima 1914 -1918.	117
13. Ratni ciljevi Srbije.....	120